

PA 15114

ID=10419471

**UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET**

Mentori: Prof. dr Dušan Bantić

Filozofski fakultet, Beograd

Članovi komisije: Prof. dr Petar Vlahović

mr Lasta S. Đapović Fakultet, Beograd

Prof. dr Srebrna Knežević

ZEMLJA U RITUALIMA I VEROVANJIMA SRBA

Doktorska disertacija

Datum odbrane:

Beograd, 1994.godine

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА
"СВЕТОСЛАВ М. МИХАЈЛОВИЋ" - БЕОГРАД
И. Бр. 100577

1241 A 1

UNIVERSITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET

prof. dr. Ilija S. Đapović

ZEMILJA U RITUALIMA I VEKOVANJIMA SRBA

Doktorska disertacija

Beograd, 1994. godine

ZEMLJA U RITUALIMA I VEROVANJIMA SRBA

Mentor: Prof. dr Dušan Bandić

Filozofski fakultet, Beograd

Članovi komisije: Prof. dr Petar Vlahović

Filozofski fakultet, Beograd

Prof. dr Srebrica Knežević

Filozofski fakultet, Beograd

Datum odbrane:

Ključne reči:

Zemlja, Hax, orijentacija, kosa, žrtva, Majka Zemlja, setva, žetva, lek.

ZEMLJA U RITUALIMA I VEROVANJIMA SRBA

Beliefs and rites connected with earth have been systematized, analyzed and studied in all their aspects (the position of the earth in the universe, settlements, agriculture, medicinal characteristics).

Apstrakt:

Verovanja i rituali vezani za zemlju su sistematizovani, analizirani i svestrano proučeni (položaj Zemlje u Svemiru, naseljavanje, poljodjelstvo, lekovito i druga svojstva).

Pokazalo se da oni ne samo da odražavaju pogled na svet čoveka našeg "tradicionalnog društva", već odgovaraju na večna pitanja čoveka o smislu njegovog postojanja, uslovljavaju njegovo ponašanje i usmeravaju njegovo delovanje.

Ključne reči:

Zemlja, Haos, orijentacija, kuća, žrtva, Majka-Zemlja, setva, žetva, lek.

EARTH IN THE RITES AND BELIEFS AMONG THE SERBS

Abstract:

Beliefs and rites connected with earth have been systematized, analyzed and studied in all their aspects (the position of the earth in the universe, settlements, agriculture, medicinal and other characteristics).

It turned out that they not only reflect the view of the world of the man of our "traditional society" but they also give answer to the eternal questions of man about the meaning of his existence, condition his behaviour and direct his actions.

Key Words:

Earth, Chaos, Orientation, House, Sacrifice, Mother Earth, Seeding, Harvest, Medicine

II DEO

ZEMLJA - STANIŠTE

SADRŽAJ

4. Poglavlje

U V O D

PREDZNACI

I D E O

- Petar
- Ovea

ZEMLJA - PLANETA

1. Poglavlje

ČESTICE KOSMOLOŠKOG MITA

- Crkva

ZEMLJA I PROSTOR ISPOD NJE
SLIKA SVETA SA HRIŠĆANSKIM ELEMENTIMA
O STVARANJU ZEMLJE
O NEBESKOM SVODU I NJEGOVOM OBLIKU

- Drvo

2. Poglavlje

MODEL SVEMIRA

MODEL KAKO JE ZAMIŠJAN UNIVERZUM
ŠIRE OBJAŠNJENJE MODELA

3. Poglavlje

RAZMATRANJA NA OSNOVU MODELA

OBLIK ZEMLJINE PLOČE
DRŽAČI ZEMLJE

5. Poglavlje

a. Stubovi - držači Zemlje

b. Životinje - držači Zemlje

PRELAZ SA STATIČNE NA DINAMIČNU SLIKU SVETA
VODA - HAOS

8. **a. Žrtva - dar**
b. Žrtvovanje živih bića

- Životinjska žrtva
- Uzidivanje ljudi
- Uzidivanje senke

- c. Useljenje**
ZMIJA

III DEO

ZEMLJA - HRANITELJICA

6. **Poglavlje**

ZEMLJA - IZVORIŠTE HRANE

POČECI ZEMLJORADNJE NOVE RELIGIJSKE IDEJE

7. **Poglavlje**

BOŽANSTVO ZEMLJA

OŽIVOTVORENJE ZEMLJE

- a. Majka Zemlja
- b. Polazište animizacije i obogotvorenje zemlje
- c. Zemlja - božanstvo smrti

OŽIVOTVORENOST ZEMLJE U NAS

- a. Telo Zemlje
- b. Zemlja Majka
- c. Svetost Zemlje
- d. Zemlja i smrt
- e. Poimanje Zemlje

DODATAK

8. Poglavlje

SETVA I ŽETVA

SETVA

a. Vreme

- Godišnje doba
- Mesec
- Nedelja
- Doba dana

b. Vršoci

c. Seme

d. Na njivi

ŽETVA

IV DEO

ZEMLJA - MATERIJ

9. ZEMLJA - ELEMENAT, MATERIJ

GEOFAGIJA I ZEMLJA KAO LEK

ZAMENA ČOVEKA ZEMLJOM

ZEMLJA - NEUTRALIZATOR

ZEMLJA - POSREDNIK

ZAKLJUČAK

LITERATURA

Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu, kao i mnogim drugim. Korišćeni su i podaci sakupljeni za Etnološki atlas Jugoslavije, koji su, kao Ključna terenska ispitivanja ukazali na opstajanje verovanja i prisutnost običajno-ritualne prakse i u današnjim vremenima. U nekim slučajevima i naša narodna književnost bila je dragocen izvor.

Već je pomenuto da do sada nisu na jednom mestu razmatrana ova verovanja i rituali posvećeni zemlji.

Malobrojni naučnici koji su usmerili svoju pažnju na ovu problematiku najčešće su se zauzimali za uočenu sličnost između žene i zemlje. Majka Zemlja, rodajuća i proždrična, obogotvorena Velika Majka, prisutna u verovanjima mnogih naroda, probudila je značajnu naučnika, pa su verovanja (rituali) koja su vezani za taj aspekt Zemlje najviše razmatrana.

U V O D

Zemlja, ta uporišna tačka sa koje čovek posmatra svet, na kojoj živi i koja mu pruža hranu, zemlja bez koje nema života ni njegovog opstanka, prisutna u realnosti, ispunjava i njegov duhovni život. On za nju vezuje mnoga verovanja, povećuje joj rituale, prinosi žrtve, boji je se i od nje očekuje i traži pomoć.

Uvek i sveprisutna, zemlja je nešto što se podrazumeva, nešto od čega se polazi. Njena uloga u duhovnom životu naroda ogleda se kroz verovanja i rituale koji su joj posvećeni. Međutim, kako je poštovanje zemlje bivalo i polazište za druga verovanja i kultove, ono samo je često zapreteno, prikriveno.

Nesumnjivi značaj zemlje bio je, začudo, retko u žiži interesovanja naučnika. Ukoliko je ona i razmatrana, jednostrano je osvetljavana.

U nas verovanja i rituali vezani za zemlju nisu sabrani na jednom mestu, niti su kao celina razmotreni. Koliko mi je poznato iz dostupne strane literature koja se bavi ovom problematikom, slična je situacija i u svetu.

Uočena brojnost verovanja i rituala u kojima zemlja zauzima centralno mesto, njihova mnogostruka i raznovrsna prisutnost, kao i nejasnost poimanja zemlje u nas, podstakla je moju radoznalost i navela me da se pozabavim ovom temom.

Semantički reč "zemlja" u našem jeziku označava zemlju kao nebesko telo, zemlju kao prostor življenja, zemlju kao njivu i zemlju kao elemenat, materiju. Preciziranje značenja se određuje kontekstom rečenice ili nekom sintagmom, ali se i tada konotirana značenja ne gube, već se samo potiskuju.

Ova semantička značenja reči "zemlja" su se, s obzirom na postojeći materijal, pokazala podesnim za određenje predmeta mog istraživanja.

U centru pažnje u ovom radu su verovanja i rituali sa srpskog, odnosno južnoslovenskog područja.

Po određenju verovanja i rituala posvećenih zemlji, pristupila sam sabiranju materijala. Polazište i osnova bila je građa sakupljena u 19. i 20. veku u srpskim i jugoslovenskim oblastima i objavljena u etnološkim publikacijama: Srpskom etnografskom zborniku, Glasniku Etnografskog muzeja u Beogradu, Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena,

Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu, kao i mnogim drugim. Korišćeni su i podaci sakupljeni za Etnološki atlas Jugoslavije, koji su, kao i lična terenska ispitivanja ukazali na opstajanje verovanja i prisutnost običajno-ritualne prakse i u današnjim vremenima. U nekim slučajevima i naša narodna književnost bila je dragocen izvor.

Već je pomenuto da do sada nisu na jednom mestu razmatrana sva verovanja i rituali posvećeni zemlji.

Malobrojni naučnici koji su usmerili svoju pažnju na ovu problematiku najčešće su se zaustavljali na uočenoj sličnosti između žene i zemlje. Majka Zemlja, rađajuća i proždiruća, dobra i zla, obogotvorena Velika Majka, prisutna u verovanjima mnogih naroda, probudila je znatiželju naučnika, pa su verovanja (rituali) koja se vezuju za taj aspekt Zemlje najviše razmatrana. Pomenimo neke od tih studija: Dietrich "Mutter Erde" (Majka Zemlja), E. Neumann "The Great Goddess - An Analysis of the Archetype" (Velika Boginja - analiza arhetipa) i E. O. James "The Cult of the Mother Goddess (Kult Boginje Majke). U radu Petra Bulata "Mati Zemlja" (1930.) razmatrana su verovanja o Majci Zemlji u nas i na širim slovenskim prostorima.

Međutim, iako se u ovim studijama Majka Zemlja povezuje sa zemljoradnjom, naročito žitom, ni u jednoj od njih se ne pominju verovanja i rituali koji prate obradu zemlje. I u nas se oni razmatraju kao potpuno zasebna celina, kao napr. u radu B. Čupurdije "Agrarna magija u tradicionalnoj kulturi Srba" i u okviru običaja uz setvu i žetvu. Smatrala sam da ova dva "kruga" verovanja (rituala) treba proučiti naporedo i sagledati da li se i kako prožimaju.

U ostalim studijama koje sam koristila, osim Mičelove o zemlji kao prostoru naseljavanja, verovanja i rituali vezani za zemlju su razmatrani usput, kao deo neke druge problematike. Tako se nekim pitanjima kosmoloških legendi, kao i pitanjima poimanja prostora u tradicionalnim društvima, bavio M. Elijade. Razmatranja o Zemlji (uslovno planeti) kod našeg naroda nalazimo u studijama N. Jankovića "Astronomija u predanju Srba" i T. Đorđevića "Priroda u verovanjima i predanju Srba". Dragocene podatke o geofagiji nalazimo u radovima M. Filipovića "Geofagija u našem narodu" (1924.) i Bela Roemer "Geophagie - ein Jahrhundertaltes Problem der Voelkerkunde" (Bela Remer "Geofagija - vekovni problem etnologije").

Pri razmatranju i pokušaju razrešenja pojedinih problema veliku pomoć su mi pružile studije i radovi naših etnologa: V. Čajkanovića, D. Bandića, S. Zečevića, Š. Kulišića i drugih.

Verovanja o zemlji zabeležena u drugih naroda poslužila su kao komparativni materijal, a problemske studije Elijadea, Mičela, Džemsa i drugih omogućile su smeštanje našeg narodnog "poimanja zemlje" u okvire opšteljudske duhovne baštine.

U nastojanju da određene probleme objasnim, služila sam se i raznim enciklopedijskim rečnicima, kao što su: "Rječnik simbola", "Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola", "Srpski mitološki rečnik",

"Encyclopedia of Magic and Superstition", "Rečnik grčke i rimske mitologije" i dr. Takođe sam, pretežno za prvi deo rada, konsultovala psihološku i filozofsku literaturu, pa čak i određene studije iz oblasti fizike.

Želja mi je bila da odredim i sakupim sva, ili gotovo sva verovanja i rituale vezane za zemlju. Da sagledam njihovu mnogostrukost i raznovrsnost što će omogućiti da zemlja bude spoznata iz svih uglova budući da je pojmovno slojevita. Pretpostavila sam da je to put do otkrivanja "poimanja zemlje" u nas. Jer, proističući iz "poimanja zemlje" stvara se i odnos prema njoj, poštovanje ili strah.

Tako sabrani materijal pruža ne samo mogućnost sagledavanja kakve su predstave našeg naroda o zemlji, već i kakva značenja i koje funkcije imaju.

Postojeću građu o verovanjima i ritualima vezanim za zemlju sistematizovala sam na osnovu racionalnih konotativnih značenja reči "zemlja" i izložila ih u četiri dela:

- I - Zemlja - planeta
- II - Zemlja - stanište
- III - Zemlja - hraniteljica
- IV - Zemlja - elemenat, materija

Ovakvom sistematizacijom građe verujem da su obuhvaćena sva verovanja i rituali (ili njihovi tipovi) posvećeni zemlji tako da tvore jednu smislenu celinu. U okviru te celine svako verovanje (ritual) ima svoje logično mesto i može ravnopravno da se posmatra. To pruža mogućnost da se sagledaju njihove sličnosti i razlike i moguće međusobne povezanosti.

Materijal na kome su istraživanja zasnovana čine verovanja koja postoje ili su do nedavno postojala, rituali koji se obavljaju ili su još uvek prepoznatljivi u redukovanom obliku ili, ređe, oni čiji su se tragovi sačuvali u našoj narodnoj književnosti.

Posmatrani su u novije vreme, dakle manje-više sinhrono, ali sa saznanjem o njihovom polihronom nastanku i uočavanjem promena koje su iz toga proizilazile.

Sakupljeni i ovako sistematizovani materijal sam detaljno izložila. Prilikom analize vođeno je računa o svakom verovanju ili ritualu, o pretpostavljenom vremenu njihovog nastanka ukoliko je to bilo moguće, i o društvu u kome su nastali. Takođe se vodilo računa o njihovoj funkciji, kao i o dosadašnjim naučnim razmatranjima o njima. Na prvi pogled, posle izvršene analize, činilo se da verovanja i rituali vezani za zemlju čine četiri gotovo zasebne celine, "sistema". Međutim, bilo je opravdano pretpostaviti da veza između njih postoji, jer svi oni, ti "sistemi", zajedno, ustvari, stvaraju i čine "poimanje zemlje" u nas.

Otuda sam, naslućujući tu povezanost, pokušala da otkrijem višeslojnost i značenja i namena rituala (verovanja). Put ka otkrivanju tih, na prvi pogled, nesagledivih značenja tražen je i kroz simboličko značenje određenih

verovanja ili rituala, kao što su simbolička značenja oblika, životinja, korišćenih predmeta, vršioaca i učesnika, mesta i vremena. Pretpostavila sam da ću posebno kroz analizu simboličkih značenja određenih elemenata s jedne strane dublje i svestranije osvetliti svu složenost "poimanja zemlje", a s druge strane da će se pokazati činiooci koji te, naizgled zasebne "sisteme", uklapaju u jedan totalitet višeg nivoa.

Pojavu koju istražujemo kao totalitet označili smo sintagmom "poimanje zemlje". Ta pojava nije jasna ni strogo određena. Konkretni predmet našeg istraživanja izrasta kroz sam istraživački postupak.

Poznato je da totalitet nije prosti zbir svojih sastavnih delova. Unutar njega sagledavaju se uzajamni odnosi i dinamički procesi njegovih delova u ukupnom odnosu i pojedinačno.

Put do tog totaliteta je vodio, dubinskom analizom, kroz posmatranje svakog običaja, i dela svakog običaja, kao zasebne celine koja se uklapa u totalitet višeg nivoa.

Put u razabiranjju te kompleksne celine - poimanje zemlje - mogao bi biti stih Šilerove pesme: "Samo obilje vodi jasnoći, a u ponoru prebiva istina". Obilje ovde nije samo brojnost podataka, već i obilje značenja, obilje raznih načina kojima se govori o problemu i fenomenu "poimanja zemlje".

Jedino tako da se razni elementi stalno posmatraju i samostalno i u okviru sve složenijih celina, i osvetljavanju sa svih strana, da se jasno izlažu njihove spajajuće i razdvajajuće odlike, njihove prividne protivurečnosti, može se doći, smatrala sam, do shvatanja "poimanja zemlje", i možda otići dalje, i sagledati ga u svoj njegovoj kompleksnosti i tIme se približiti "istini".

I. Poglavlje

ČESTICE KOSMOLOŠKOG MITA

Čovek živi i posmatra svet oko sebe. On razmišlja, naslućuje, otkriva, zamišlja. Upronišna tačka za koje on posmatra svet je Zemlja.¹ Ta Zemlja, veruje on, ima negde kraj, postoji "iznad" i "ispod" Zemlje, jer kuda bi išlo Sunce, Meseć i zvezde. Takva razmišljanja i domišljanja postoje kod svih naroda sveta. Opataju u mitovima, ritualima, bajkama i pesmama i otkrivaju nam da je svuda zamišljano da je Zemlja centar sveta, da ona nije jedno od nebeskih tela, već je ona zasebna, jedinstvena, i sve oko nje.

ZEMLJA - PLANETA

U nas ne postoji celoviti kosmogonijski mit, pa do slike sveta, kako ga zamišlja naš narod možemo doći posredno, preko verovanja, bajki i priča kojima naš narod pokušava da objasni određene pojave, a objašnjavajući ih na slikavu svet oko sebe. Tako, veliki broj priča kojima se na razne načine objašnjava pojava zemljotrem govori posredno i o obliku Zemlje, i o njenom položaju u Univerzumu. Po tim verovanjima Zemlja je podeblja ploča koja deli Univerzum na dva dela. Svojim donjim delom ona se na nešto oslanja. Pomeranjem oslonca dolazi do zemljotresa. Druga grupa priča iz kojih saznavamo, pre svega, o obliku Zemljine ploče, objašnjava nastanak breča i dolina na Zemljinoj površini.

Ta verovanja, koja najzanimljivije razuta u mnogim etnološkim publikacijama (SEZb, ZNŽOIS, Glasnik Zemaljskog muzeja, da pomenemo samo najvažnije), sakopila su i izložila dva autora.

Tihomir Đorđević je u svom delu "Pitroda u verovanju i predanju našeg naroda"² tim verovanjima posvetio izvestan prostor. On je, prema onome šta objašnjavaju, podelio postojeće podatke na dva dela. U okviru prvog, koji govori o nastanku zemljotresa, izvršio je sistematizaciju, odnosno do zemljotresa, prema narodnom verovanju dolazi iz tri razloga: a. pokreću se životinje na koje se Zemlja oslanja; b. đavo (reda životinja) hoće da se oslobodi, pa drma stub za koji je vezao(a), a na koji se oslanja Zemlja; i c.

¹ Mnoštvo autora se počelo saglašiti da je našim svetom delit ćela - Zemlja planet, nebeski sveti - što se oslanja na nešto čija razmera je da je Zemlja samo jedno od nebeskih tela i da se okreće oko Sunca. Sličnost materijal o tome može napravljanje razgovor sa nekim stručnjakom pogleda na svet. Na primer, još do XVI veka i u širokim narodnim slojevima i do XIX veka verovalo se da je Zemlja centar Univerzuma i da se oko nje okreću sva ostala nebeska tela.

² Tihomir Đorđević, "Pitroda u verovanju i predanju našeg naroda", SEZb-1932, broj 1931, str. 14-15 (24)

zbog gneva Božijeg izazvanog grešima ljudi. Uz to je Tihomir Đorđević ukazao i na neka slična verovanja koja postoje i kod drugih naroda.

U drugom delu navodi priče o stvaranju Zemlje i njenom obliku, odnosno o nastanku brda, dolina i mora na Zemlji.

Drugi autor, Nenad Jankević, je u svom delu "Astronomija u predanjima Srba" razmatrao predanja naroda o Zemlji i nebu. Ali on nije išao za tim da razne izloži postojeća verovanja, već sa ciljem da prikaže i analizira narodna verovanja. On je sakupio i izložio iz analize mnogobrojna verovanja o Zemlji sledećim redom: oblik Zemlje, Zemlja ima četiri oslonca, Zemlja se oslanja na stub; pridavanje antropomorfnih oblika Zemlji u nas; i postanak brda, zemljotresi i propast sveta.

1. Poglavlje

ČESTICE KOSMOLOŠKOG MITA

Čovek živi i posmatra svet oko sebe. On razmišlja, naslućuje, otkriva, zamišlja. Uporišna tačka sa koje on posmatra svet je Zemlja.¹ Ta Zemlja, veruje on, ima negde kraj, postoji "kraj sveta". Iznad Zemlje je nebo, ali nešto postoji i ispod Zemlje, jer kuda bi išlo Sunce, Mesec i zvezde. Takva razmišljanja i domišljanja postoje kod svih naroda sveta. Opstaju u mitovima, ritualima, bajkama i pesmama i otkrivaju nam da je svuda zamišljano da je Zemlja centar sveta, da ona nije jedno od nebeskih tela, već je ona zasebna, jedinstvena, i sve oko nje postaje i postoji.

U nas ne postoji celoviti kosmogonijski mit, pa do slike sveta, kako ga zamišlja naš narod možemo doći posredno, preko verovanja, bajki i priča kojima naš narod pokušava da objasni određene pojave, a objašnjavajući ih on oslikava svet oko sebe. Tako, veliki broj priča kojima se na razne načine objašnjava pojava zemljotresa govori posredno i o obliku Zemlje, i o njenom položaju u Univerzumu. Po tim verovanjima Zemlja je podeblja ploča koja deli Univerzum na dva dela. Svojim donjim delom ona se na nešto oslanja. Pomeranjem oslonca dolazi do zemljotresa. Druga grupa priča iz kojih saznajemo, pre svega, o obliku Zemljine ploče, objašnjava nastanak brda i dolina na Zemljinoj površini.

Ta verovanja, koja nalazimo rasuta u mnogim etnološkim publikacijama (SEZb, ZNŽOJS, Glasnik Zemaljskog muzeja, da pomenemo samo najvažnija), sakupila su i izložila dva autora.

Tihomir Đorđević je u svom delu "Priroda u verovanju i predanju našeg naroda"² tim verovanjima posvetio izvestan prostor. On je, prema onome šta objašnjavaju, podelio postojeće podatke na dva dela. U okviru prvog, koji govori o nastanku zemljotresa, izvršio je sistematizaciju, odnosno do zemljotresa, prema narodnom verovanju dolazi iz tri razloga: a. pokreću se životinje na koje se Zemlja oslanja; b. đavo (ređe životinja) hoće da se oslobodi, pa drma stub za koji je vezan(a), a na koji se oslanja Zemlja; i c.

¹ Moramo odmah na početku naglasiti da je naslov ovog dela rada - Zemlja planeta, uslovan, stoga što se oslanja na današnja saznanja da je Zemlja samo jedno od nebeskih tela i da se okreće oko Sunca. Međutim, materijal o kome ovde raspravljamo zasniva se na sasvim drukčijem pogledu na svet. Naime, sve do XVI veka (a u širokim narodnim masama i do XIX veka) verovalo se da je Zemlja centar Univerzuma i da se oko nje okreću sva ostala nebeska tela.

² Tihomir Đorđević, "Priroda u verovanju i predanju našega naroda", SEZb II/32, Bgd 1958. s 4-19 (ćir)

zbog gneva Božijeg izazvanog gresima ljudi. Uz to je Tihomir Đorđević ukazao i na neka slična verovanja koja postoje i kod drugih naroda.

U drugom delu navodi priče o stvaranju Zemlje i njenom obliku, odnosno o nastanku brda, dolina i mora na Zemlji.

Drugi autor, Nenad Janković, je u svom delu "Astronomija u predanjima Srba"³ razmatrao predstave našeg naroda o Zemlji i nebu. Ali on nije išao za tim da samo izloži postojeća verovanja, već sa ciljem da prikaže i analizira narodna poimanja i saznanja astronomije. On je, mogli bismo reći, sakupio i izložio uz analizu mnogobrojna verovanja o Zemlji sledećim redom: oblik Zemlje, Zemlja ima četiri oslonca, Zemlja se oslanja na stub; pridavanje antropomorfnih odlika Zemlji u nas; i postanak brda, zemljotresi i propast sveta. U posebnom poglavlju govori o predstavama neba u nas, čime se upotpunjuje slika Univerzuma.

Da bismo došli do toga kako naš narod zamišlja Univerzum i gde smešta i kako zamišlja Zemlju i mi smo morali da se oslonimo na postojeća narodna verovanja. Pri tom smo se najvećim delom koristili, uz izvesna proveravanja, materijalom koji su već izneli pomenuti autori.

Međutim, navedena verovanja su nam poslužila kao polazište u sačinjavanju jednog modela zamišljene slike sveta našeg naroda.

Sačinjeni model je ukazao na određene odlike te zamišljene slike sveta koje smo pokušali da analiziramo i objasnimo.

U ovom delu rada ćemo izložiti verovanja o Zemlji i njenom položaju u kosmosu, koja su zabeležena u našem narodu.

¹ Ivan Kimpf, "Verovanja (Delta opšta u Ljub)", Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena (dalje ZNŽOS) XVIII, Zgb 1913, s. 191 (60)

² Glasnik Zemaljskog muzeja, 1907, s. 313, cit. po N. Jankoviću, op. cit. s. 9

³ Tihomir Đorđević, op. cit. s. 5

⁴ Vuk St. Karadžić, "Vjerski" posredstvom prijevoda

⁵ Tihomir Đorđević, op. cit. s. 7

⁶ Nenad Janković, op. cit. s. 10

⁷ Ibidem, op. cit. s. 10

³ Nenad Janković, "Astronomija u predanjima Srba", SEZb II/28, Bgd 1951, s. 7-37 (ćir)

popuste od silnog tereta, Zemlja se zatrese".⁴ U Jadru se još veruje da Zemlja ima samo jedan oslonac, tj. "da stoji na ogromnom drvetu ili masli, koju Bog menja kada istravi"⁵, ili "stoji na nekom stubu, a stub na komjsči."⁶

ZEMLJA I PROSTOR OKO NJE

Naš narod zamišlja da je Zemlja velika četvorougaona ili kružna ploča koja deli Univerzum na dva dela.

Veruje se da Zemljina ploča ne lebdi, već da se na nešto oslanja. Tako oslonci, koji su različiti, ispunjavaju taj prostor ispod Zemlje, a na njegovom dnu je najčešće voda, ređe oganj. Oslonaca ima četiri ili jedan.

Tako se u Lici priča da Zemlja "stoji na vodi, voda na liveru, pa se riba prevrne te udari u kraj".⁴ Muslimani u Bosni drže da je "pod Zemljom voda, na vodi jedna velika riba, na ribi stoji vo, a na volu Zemlja."⁵ Tihomir Đorđević je zabeležio kod Turaka u Nišu verovanje da "celu Zemlju drži na leđima nekakva ogromna riba".⁶

Rasprostranjeno je verovanje da se Zemlja oslanja na vola, bika ili bivola; stoji mu na leđima ili na rogu.

Vuk Karadžić je zabeležio: "Gdekoji ... kažu da Zemlja stoji na volu, pa kad vo mahne uhom, onda se zemlja zatrese".⁷ Isto se veruje i u Kučima i u Bosni i Hercegovini, gde kažu da "Zemlja leži na velikom volu, te kad vo mahne uhom nastane mali potres, a kad se vo strese postane veliki potres".⁸ Prema varijanti iz Primorja "svet počiva na rogovima nekog ogromnog vola",⁹ a po onoj iz "okoline Đevđelije Zemlja stoji bivolu na rogovima..."¹⁰

Zemlja se, kako ponegde veruju, oslanja na četiri bika. Tako se u Homolju kazuje da je "Cela Zemlja četvrtasta i drže je na leđima četiri bika..." Svaki od njih drži na leđima po jedan deo sveta: crni bik drži zapad, plavi - jug, beli - sever, a crveni - istok. Sva četiri bika stoje u žutoj gustoj vodi koju piju i kojom se hrane."¹¹

Sa verovanjem da se Zemljina ploča oslanja na životinje javlja se i verovanje da su držači Zemlje stubovi. "Četvorougaona Zemljina ploča na svojim uglovima, o samoj dlaci, naslanja se na četiri stuba te ti se čini da će ama baš sad pasti; stubovi su od lepog belog mermera, tako su visoki i tanki, da se previjaju kao da će se svakog trenutka prelomiti, a usađeni su u neizmernu morsku dubinu, jer pod Zemljinom pločom nalazi se neizmerno more..."¹² U Jadru se verovalo da Zemlja stoji na direcima (sohama) te kad

⁴ Ivan Krmpotić, "Vjerovanja (Osička općina u Lici)", Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena (dalje ZNŽOJS) XVIII, Zgb 1913. s. 191 (lat)

⁵ Glasnik Zemaljskog muzeja, 1907. s. 319, cit po N.Jankoviću, op.cit. s.9

⁶ Tihomir Đorđević, op.cit. s.8

⁷ Vuk St. Karadžić, "Riječnik" pod zmajegorčev oganj

⁸ Tihomir Đorđević, op.cit. s.7

⁹ Nenad Janković, op. cit. s. 10

¹⁰ Ibidem, op.cit. s.10

¹¹ Tihomir Đorđević, op. cit. s.8

¹² Glasnik Zemaljskog muzeja, 1890. s. 413-414, citirano po N.Janković, op.cit. s.9

popuste od silnog tereta, Zemlja se zatrese".¹³ U Jadru se još veruje da Zemlja ima samo jedan oslonac, tj. "da stoji na ogromnom drvetu ili motki, koju Bog menja kada istruli"¹⁴, ili "stoji na nekom stubu, a stub na kornjači."¹⁵

Prema navedenim verovanjima vidimo da je Zemlja zamišljena kao četvorougona, po svoj prilici kvadratna, ploča. Ispod nje se nalazi prostor na čijem dnu je voda. U međuprostoru, između Zemlje i vode, stoje držači Zemlje, životinje ili stubovi ili oboje istovremeno. Kao geoforne životinje u nas se javljaju riba i goveče (vo, bik, bivo) i kornjača. Stubovi su od belog mermera ili drveta.

U nekim delovima naše srednjevekovne književnosti zabeležene su neke slične predstave. Tako se u delu iz XVI veka kaže: "Zemlja stoji na vodi, voda na kamenu, kamen drže četvorokrili bravi, ove oganj, a ovaj oganj drži drugi oganj dvanaest puta topliji, a ovaj drugi oganj drži dub čije korenje stoji na sili božijoj".¹⁶

Srodno ovome verovanju, da se na dnu sveta nalazi oganj, zabeležio je Vuk: "Gdekoji prosti ljudi - beleži on pod rečju zmajgorčev oganj - pripovijedaju da Zemlja stoji na vodi, voda na ognju, a oganj na zmajgorčevom ognju".¹⁷

"Neki misle da Zemlja stoji na grdnoj zmijurini, smotanoj u klupko, pa kako je ta zmija neravna i vijugava, tako da su na Zemlji brda i doline".¹⁸ Na još jednom mestu se pominje kako "Okolo naokolo cijele Zemlje ima nekakva velika, velika zmija, što ju je opasala, pa glavu i rep sastavila... Ajbo nije to obična zmija ... Bog sam zna, kakva je i za što li je".¹⁹ Slična slika se nalazi i u knjizi "Odlomci srednjevekovne kosmografije i geografije".²⁰

Slika urobora - zmije ili zmaja koji grize svoj rep - tako česta u drugih naroda, kod nas je retka, pa bismo mogli pretpostaviti da nije autohtona. To je začuđujuće, jer se zmija, između ostalog, javlja u nas ne samo kao simbol mesta-zemlje tj. spiritus loci, već se poistovećuje sa zemljom u tako drevnim tvorevinama kao što su basme.²¹

Po narodnom gledištu "voda ne opkoljava Zemlju (verovanje koje je postojalo u Egiptu, Grčkoj, a ideja i u Zend Avesti) već se nalazi ispod nje, a vidljiva mora nemaju s njom veze. Nebo, koje narod smatra materijalnim, odvaja ivicu Zemlje od onog ispod nje.

Mnogo su rasprostranjenija verovanja - konstatuje Janković - ona prema kojima "se Zemlja nalazi na nekoj osovini, stožeru, stubu".²² Na osnovu rasprostranjenosti, Janković pretpostavlja da su ova verovanja, po svoj prilici,

¹³ Javor, 1893, s. 414, citirano po N.Janković, op.cit. s.9; slično i Stari Zavjet, po Jovu 9, 6

¹⁴ N.Janković, op.cit. s.13

¹⁵ Stevan Tanović, "Srpski narodni običaji u Đevđelijskoj Kazi" SEZb XL, II/16, Bgd 1927. s.432

¹⁶ N.Janković, op.cit. s.13

¹⁷ Vuk Karadžić, "Riječnik" pod zmajgorčev oganj

¹⁸ "Karadžić" I, 1899, s.210, citirano po N.Janković, op.cit. s.10

¹⁹ Ivan Zvonko, "Vjerovanje iz Herceg Bosne", ZNŽOJS VI, Zgb 1901, s.115 (lat)

²⁰ Starine XVI, 1884, citirano po N.Janković, op.cit. s.11

²¹ Lasta Đapović, "Zemlja u basmama" "Makedonski folklor" 33, Skoplje 1984. s.153-159

²² N.Janković, op.cit. s.12

novija. Uz to napominje da se uz njih nigde ne govori o samom obliku Zemlje. Uz rečeno bismo mogli dodati da veći broj zapisa u kojima se pojavljuje stožer kao oslonac Zemlje sadrži izvesne elemente koji ukazuju na hristijanizaciju slike sveta.

U jednom zapisu se priča da "Zemlja stoji na jednom stožeru od gvožđa za koji je Bog privezao đavola; đavo grize stožer, jer ako ga pregrize opet će dospeti u raj. Kada je đavo blizu da stožer sasvim proglode, on se trgne da ga prelomi i od toga se Zemlja zatrese, ali u tom trenutku anđeli zapjevaju "Hristos voskres" i stožer postane debelo kao i pre".²¹ Poznato je da se Hristos ponekad izjednačuje sa drvetom života. "Stablo života prvog Zavjeta najavljuje križ drugog Zavjeta ... Stablo života stablo je križa, i obratno: križ je stablo smrti, Mesijine smrti, no činom otkupljenja on postaje stablo života".²² Ipak, čini se da je taj stub ovde izjednačen, posredno, sa osom sveta, odnosno, onim (onom silom) od koga zavisi postojeći poredak u svetu.

U okolini Boljevtca postoji sledeća varijanta: "Zemlja stoji na jednom stupu - ne pominje se od čega je stup - za koji je privezan đavo. Taj đavo bio je božiji brat, pa se Bog na njega nešto naljuti, pretvori ga u đavola i veže ga za stup. Da bi se oslobodio, đavo grize stup, pa kad ga toliko pregrize da mu još malo ostane, on počne da seca (trese) stup da bi ga prelomio. Zemlju oborio u vodu i sebe oslobodio. Tamen đavo da ga pregrize, a pregrizeno se mesto opet zalije".²³

Po jednom verovanju "osevina na kojoj je Zemlja stoji na sindžiru, a na čemu sindžir stoji, to milost božja zna",²⁴ po drugome za Zemljan stožer privezan je lav,²⁵ a po trećem na sred Zemlje stoji gvozdjeni klin za koji je privezan đavo.

U Homolju je sačuvano verovanje da "Zemlja stoji na granama velikog gloga, za koji je vezan veliki crni pas koji taj glog vuče ne bi li ga prolomio, ali upravo u trenutku kada bi glog pukao i pas se otrgao, sveti Petar²⁶ prekrti štapom i glog opet postane ceo".²⁷ U Vukovom zapisu nailazimo na ovaj motiv, unekoliko transformovan. Naime, u Crnoj Gori se priča da je pod Vezirovim mostom kraj Dukljan (Dioklecijan) vezan u sindžir i da ga jednako

²¹ Nikola Begović, "Život i običaji sela grančara", Zgb 1887, s 138 (c2)

²² J. Chevalier, A. Ginzburg, "Tjesta i simboli" (dela 83), Zgb 1987, pod stablo (s. 632), (lat)

²³ Svetislav M. Čičak, "Srpski narodni običaji iz sela Boljevtca", SEZB XIV 398, Bgd 1903, s 332.

²⁴ Ivan Krupčić, op.cit. s 190

²⁵ "Kunata Sv. Ilie" SEZB 41, br. 131, citirano po N. Janković, op.cit. s 12; Napominjemo da se u pesmi koristi upotreba reči "lav" u značenju "pas", upoređi "Zalajalo divov (svi lav) u nar. pesmi "Sveti majka Bogorica"

²⁶ Sv. Petar koji je dobio po narodnom predanju "vino, plesnu i klopove od crkve saborskog" (I. Kurić, P. Z. Petrović, N. Petrović, "Srpski narodni običaji" - s. 118), pod Petrovićevim ovde se govori kao čovek povera pod zemljom. Ono što ukazuje na njegov vezu sa podzemljem, pored pomena, je da je bio veže za stožer, i da se na njegov prekid pojavio divovski klopove sa - opet se za klopove od crkve saborskog) smatra, mada je ova poslednja varijanta najstarija.

²⁷ N. Janković, op.cit. s 13

SLIKA SVETA SA HRIŠĆANSKIM ELEMENTIMA

U jednom zapisu se priča da "Zemlja stoji na golemome stožeru od gvožđa za koji je Bog privezao đavola; đavo grize stožer, jer ako ga pregrize opet će dospeti u raj. Kada je đavo blizu da stožer sasvim preglode, on se trgne da ga prelomi i od toga se Zemlja zatrese, ali u tom trenutku anđeli zapevaju "Hristos voskrese" i stožer postane debeo kao i pre".²³ Poznato je da se Hristos ponekad izjednačuje sa drvetom života. "Stablo života prvog Zavjeta najavljuje križ drugog Zavjeta ... Stablo života stablo je križa, i obratno: križ je stablo smrti, Mesijine smrti, no činom otkupljenja on postaje stablo života".²⁴ Ipak, čini se da je taj stub ovde izjednačen, posredno, sa osom sveta, odnosno, onim (onom silom) od koga zavisi postojeći poredak u svetu.

U okolini Boljevca postoji sledeća varijanta: "Zemlja stoji na jednome stupu - ne pominje se od čega je stup - za koji je privezan đavo. Taj đavo bio je božiji brat, pa se Bog na njega nešto naljuti, pretvori ga u đavola i veže ga za stup. Da bi se oslobodio, đavo grize stup, pa kad ga toliko pregrize da mu još malo ostane, on počne da seca (trese) stup da bi ga prelomio, Zemlju oborio u vodu i sebe oslobodio. Taman đavo da ga pregrize, a pregrizeno se mesto opet zalije".²⁵

Po jednom verovanju "osovina na kojoj je Zemlja stoji na sindžiru, a na čemu sindžir stoji, to milost božja zna",²⁶ po drugome za Zemljin stožer privezan je lav,²⁷ a po trećem nasred Zemlje stoji gvozdeni klin za koji je privezan đavo.

U Homolju je sačuvano verovanje da "Zemlja stoji na granama velikog gloga, za koji je vezan veliki crni pas koji taj glog vuče ne bi li ga prelomio, ali upravo u trenutku kada bi glog pukao i pas se otrgao, sveti Petar²⁸ prekrsti štapom i glog opet postane ceo.²⁹ U Vukovom zapisu nailazimo na ovaj motiv, unekoliko transponovan. Naime, u Crnoj Gori se priča da je pod Vezirovim mostom car Dukljan (Dioklecijan) vezan u sindžir i da ga jednako

²³ Nikola Begović, "Život i običaji Srba graničara", Zgb. 1887. s 188 (ćir)

²⁴ J.Chevalier, A.Gheerbrant, "Rječnik simbola" (dalje RS), Zgb 1987. pod stablo (s.632), (lat)

²⁵ Savatije M. Grbić, "Srpski narodni običaji iz sreza Boljevačkog" SEZb XIV II/8, Bgd 1909, s.332,

²⁶ Ivan Krmpotić, op.cit. s.190

²⁷ "Kumče Sv. Ilije" SEZb 41, br. 135, citirano po N.Janković, op.cit. s.12; Napomenimo da se u nas javlja upotreba reči "lav" u značenju "pas", uporedi "Zalajalo devet ljuti lava" u nar. pesmi "Smrt majke Jugovića"

²⁸ Sv. Petar koji je dobio po narodnom predanju "vino, pšenicu i ključeve od carstva nebeskog" /S.Kulišić, P.Ž.Petrović, N.Pantelić, "Srpski mitološki rečnik" - salje SMR, pod Petrovdan/ ovde se javlja kao čuvar poretka pod Zemljom. Ono što ukazuje na njegovu vezu sa podzemljem, pored pomenutog, je da je kovača stavio na mesec, i da se na njegov praznik stavljaju životinjske lubanje na ograde za odbranu od (zlih demona) uroka, mada je ovo poslednje verovatno sinkretizam.

²⁹ N.Janković, op.cit. s.13

glođe, ali taman da ga uoči Božića preglode "Cigani svaki po jednom udari maljem u nakovanj te ga pritvrde".³⁰

Čini nam se, a na osnovu rasprostranjenosti u svetu, da su obe ove slike sveta, i ona sa jednim i ona sa četiri držača Zemlje, podjednako stare, arhetipske, s tim da je ona sa osovinskim osloncem očigledno bila prilagodljivija, na šta ukazuje i njena hristijanizacija. Usled novih saznanja o rotaciji Zemlje ona je bila unekoliko prihvatljivija, pa je usled toga i njena prisutnost u zabeleženim verovanjima veća.

Na osnovu ovog mita, kao na zecu, pa kad je silazio sa zeca p... i posnima se pa pobegao u truje. Bog pošalje pčelu da sluša šta će jez sam govoriti. A ona "Zar Bog ne zna kako će Zemlju stvoriti? Zar ne uane da uzme željezni obruč, pa da njim obavije oko Zemlje, zatim dobro obruč da pritegne, pa će brda da iskoda gore, ravnice da se udube dole, a onda voda ima kud da ide". Pčela to dojavljuje Bogu i on po tom savetu postupa.

Bog je, kaže se u Vlaseničkom kotaru, stvorio veću Zemlju od neba. Zemlja je bila "ravna ko tepalja". Pozove anđele, ali ni oni nisu znali da reše problem. Sv. Anđel predloži da pozovu Lucifera. Anđel i sveci pozovu Lucifera. On umesto na konju krene na zecu u nebesa. Sveci se tome nasmeju, a Lucifer se nade uvučen, pa okrene zeca natrag i pođe u pakao. Bog onda pošalje pčelu "te se ona sakrije u jednu rupicu pokraj vrata paklenskih". Lucifer počne pričati đavolima "kajade se oni, jer se neće dosjetiti kako valja Zemlju smanjiti, kako je treba sindžirom opasati, tvrdim klinom zategnuti da se zavije ... i tako postanu brda i doline, pa bi je lakko onda svu nebo pokrilo." Pčela pođe Boga, ali je Lucifer primeti i kod nebeskih vrata je uhvati, i kako je držao dole, a anđeli vikli gore, oni serno što se nije u trupu prokrio. Ipak se izvude i ispuća Bogu šta je Lucifer govorio. Bog postupa tako, a od tada su sve pčele skroz prokinute u trupu.

Na drugom mestu se kaže da je Bog, stvarajući manje nebo od Zemlje, po đavolovom savetu, "procepuo njome" te se smanjilo, a stvorila se brda i doline.

U Žičkom srezu se priča: Bog stvorio Zemlju veću od neba "sve stiči Zemlja ispod neba, jer je svod unakošto lica i duča". Od Božije senke postane nečasivi Senallo. Kad mu se Bog potalio "Senallo zgrabi rukama, skupi Zemlju, Zemlja se nabra ..."

U Bosni se verovalo da je Zemlja bila lisa od nebesa, "zato ju je stegao ... i pripob Zemlju uz nebo kukama."

Pričaju u Kordunu da je Zemlja bila ravna, a nebo je nije moglo pokriti. Onda ljudi "počeraju i stisnu Zemlju od juga na sever".³¹

Ove priče o nastanku Zemlje nam posredno ukazuju na oblik Zemlje, odnosno Zemljine ploče. Shvatanje o obliku je dvojnako, što nije bez značaja. U jednjima, u kojima se navodi da Zemlju treba željeznim obručem ili sindžirnom obaviti, pa ih klinom pritegnuti, proizilazi da je Zemljina ploča ...

³⁰ Vuk Karadžić, "Riječnik" pod Dukljan; V. Čajkanović u svom radu "O vrhovnom srpskom bogu" napominje da je taj običaj (udaranje maljem o nakovanj uoči Božića) raširen po celoj Evropi. Obično se objašnjava da se to obavlja radi učvršćenja nekog demona za lanac. v. "Mit i religija u Srba", Bgd 1973. s. 408-409

O STVARANJU ZEMLJE

U Boljevačkom srezu se priča da je Bog, kada je hteo da stvori Zemlju, pozvao sve životinje na dogovor. Sve su došle, samo je jež (najstarija i najpametnija životinja) zakasnio. On je došao na zecu, pa kad je silazio sa zeca p...ne i posrami se pa pobegne u trnje. Bog pošalje pčelu da sluša šta će jež sam govoriti. A on "Zar Bog ne zna kako će Zemlju stvoriti? Zar ne ume da uzme železni obruč, pa da njime obavije oko Zemlje, zatim dobro obruč da pritegne, pa će brda da iskoče gore, ravnice da se udube dole, a onda voda ima kud da ide". Pčela to dojavu Bogu i on po tom savetu postupi.

Bog je, kazuje se u Vlaseničkom kotaru, stvorio veću Zemlju od neba. Zemlja je bila "ravna ko tepsija". Pozove anđele, ali ni oni nisu znali da reše problem. Sv. Arandjel predloži da pozovu Lucifera. Arandjel i sveci pozovu Lucifera. On umesto na konju krene na zecu u nebesa. Sveci se tome nasmeju, a Lucifer se nađe uvređen, pa okrene zeca natrag i pođe u pakao. Bog onda pošalje pčelu "te se ona sakrije u jednu rupicu pokraj vrata paklenskih". Lucifer počne pričati đavolima: "kajaće se oni, jer se neće dosjetiti kako valja Zemlju smanjiti, kako je treba sindžikom opasati, tvrdim klinom zategnuti da se savije ... i tako postanu brda i doline, pa bi je lahko onda svu nebo pokrilo." Pčela pođe Bogu, ali je Lucifer primeti i kod nebeskih vrata je uhvati, i kako je držao dole, a anđeli vukli gore, ona samo što se nije u trupu prekinula. Ipak se izvuče i ispriča Bogu šta je Lucifer govorio. Bog postupi tako; a od tada su sve pčele skoro prekinute u trupu.

Na drugom mestu se kaže da je Bog, stvorivši manje nebo od Zemlje, po đavolovom savetu, "protresnuo njome" te se smanjila, a stvorila se brda i doline.

U Žičkom srezu se priča: Bog stvorio Zemlju veću od neba "sve strči Zemlja ispod neba, jer je svud unaokolo šira i duža". Od Božije senke postane nečastivi Senailo. Kad mu se Bog požalio "Senailo zgrabi rukama, skupi Zemlju, Zemlja se nabra ...".

U Bosni se verovalo da je Zemlja bila šira od nebesa, "zato ju je stegao ... i pripeo Zemlju uz nebo kukama."

Pričaju u Kordunu da je Zemlja bila ravna, a nebo je nije moglo pokriti. Onda ljudi "počeraju i stisnu Zemlju od juga na sever".³¹

Ove priče o nastanku Zemlje nam posredno ukazuju na oblik Zemlje, odnosno Zemljine ploče. Shvatanje o obliku je dvojako, što nije bez značaja. U jednim, u kojima se navodi da Zemlju treba železnim obručem ili sindžikom obaviti, pa ih klinom pritegnuti, proizilazi da je Zemljina ploča okrugla. U drugima, pak, gde je Zemlja od neba "unaokolo šira i duža" ili je sabijaju od "juga na sever" izlazi da je četvorougona.

³¹ Korišćen je materijal koji je sabrao i izložio T.Đorđević, op.cit. s.13-14

O NEBESKOM SVODU

Nebo iznad Zemlje, veruje se, ima oblik sača, pokriva Zemljinu ploču i na nju se oslanja odvajajući ono nad Zemljom od onog ispod nje. Ono, nebo, je najviše na sredini, a najniže na stranama. Veruje se da je na mestima gde su visoke planine (mitske) za njih kukama pričvršćeno, verovatno na četiri mesta, što bi predstavljalo četiri stane sveta.

Između neba i Zemlje je prostor ispunjen vazduhom; u njemu se nalaze Sunce, Mesec i zvezde, sačinjavajući ovaj svet.

Kod mnogih naroda, pa i kod našeg, postoji shvatanje da je nebo nešto materijalno. "U pogledu prirode materije od koje je sastavljeno nebo postoje dva sasvim različita shvatanja."³² Po jednom nebo je od nekog lakog materijala (kože, platna) i razapeto je nad Zemljom. Po drugome je od nekog čvrstog materijala: kamena, srebra ili stakla. Ustvari, izgleda da se radi o verovanju, kako je na osnovu mnogih podataka zaključio N.Janković, u postojanje dvoslojnog neba: prvo, bliže Zemlji, je ono od lakog materijala: to je, ustvari, oblačno nebo i nastanjeno je raznim demonima. Drugo je iznad prvog, od čvrstog materijala i u njemu obitava Bog. Slična shvatanja nalazimo i kod mnogih starih naroda.

Paralelno sa ovim verovanjima postoji i ono o sedmoro nebesa, ređe devetoro, a u hrišćanskoj kosmologiji dvanaest. Na njima se, po narodnoj predstavi, nalaze vrata kroz koja anđeli i Bog opšte, komuniciraju, sa celim svetom. Kroz te otvore prolazi Sunce, Mesec i zvezde u svojim kretanjima.

Sagledavajući predstave o Univerzumu možemo reći da se u našem narodu slika kosmosa i položaja zemlje u kosmosu uklapa u opštu sliku sveta. Ipak uočavamo da su neke odlike te opšte slike retke ili nedostaju. Već smo govorili o retkom i nejasnom pominjanju urobora u nas - zmije (ili zmaja) koja grizući sopstveni rep obavija Zemljinu ploču - tako prisutnog u drugim slikama sveta.

³² N.Janković, op.cit. s.24

2. Poglavlje

MODEL SVEMIRA

Sačuvane čestice kosmološkog mita u nas pružaju nam mogućnost da pretpostavimo kako je izgledala zamišljena slika sveta, svemira. Naravno, kako su to delići, a ne jedinstvena celina, nailazimo na izvestan broj varijacija u pojedinim segmentima (pojednostima), međutim osnova je u svima ista.

Da bismo lakše sagledali tu zamišljenu sliku sveta na osnovu postojećih podataka sačinili smo jedan hipotetički model u kome su istaknute osnovne karakteristike slojeva koji sačinjavaju Univerzum. U tom modelu su iznesene i varijacije, a na kraju modela su svedeni važni elementi slike sveta u nas.

Zemlja je, naime, zamišljena kao debela ploča kružnog ili "četvorougonaog" oblika. Ta Zemljina ploča se nalazi u sredini svemira i deli ga na dva dela. Iznad Zemlje je, kao što smo videli, šupljina ispunjena vazduhom, omeđena sa dva ili više sferičnih nebesa. Unutar tog, vazduhom ispunjenog sferičnog prostora, nalazi se Sunce, Mesec, zvezde i demoni. Ispod Zemljine ploče se, takođe, nalazi prostor. Ne govori se da je omeđen, pa samim tim nije određen ni njegov oblik, za razliku od sferičnog gornjeg. Isto tako ne govori se da je prostor ispod Zemlje ispunjen vazduhom. Na jednom mestu se pominje da je ispod Zemlje "neizmerno more", ali s obzirom na većinu primera, čini se da se ono ne nalazi neposredno ispod Zemlje. Taj prostor nije potpuno prazan. Po onome što se u njemu nalazi, mogli bismo ga podeliti po vertikali na tri sloja: stubovi (stub) na kojima stoji Zemljina ploča, oni se oslanjaju na neku životinju, koja, pak, stoji u vodi.

No pogledajmo model u kome je zamišljena slika sveta preglednija.

33. vidi na str. 27

MODEL KAKO JE ZAMIŠLJAN UNIVERZUM

I VARIJACIJA

II VARIJACIJA

materijalno- ima dva sloja
oblik sača

nebesa su sferična, ali se ne pominje
od kog su materijala

1. sloj - niže, tj. bliže zemlji
- od mekog materijala: kao
razapeto platno ili koža
- na njemu borave demoni
(niža božanstva)
- verovatno predstavlja ob-
lačno nebo

- ima ih 7,9 ili 12 jednih iznad drugih
- postoje otvori za komunikaciju na
više i naniže: "vrata nebeska"
- na najvišem boravi Bog

A- nebo
sferično

2. sloj - više. iznad prvog neba
- postavljeno kao svod od
čvrstog materijala: srebra,
kamena, kristala
- na njemu boravi Bog
(vrhovno božanstvo)
- verovatno predstavlja vedro
nebo
- zakačeni: sunce, mesec, zvezde

B - Zemlja ploča
(kružna ili
četvorougona)

I.a VARIJACIJA

I.b VARIJACIJA

II VARIJACIJA

1.sloj - zemljina ploča
(verovatno četvoro-
ugaona), ima 4 oslonca:
- 4 stuba od belog
mermera
- 4 drvena direkta(sohe)

1.sloj - zemljina ploča
(verovatno kružna)
ima 1 oslonac:
- stožer, stub, osovina
- drvena motka, drvo*

1.sloj - zemljina ploča
(verovatno kružna)
stoji na 1 osloncu:
- gvozdeni stožer
stožer-direk,
grane velikog gloga

C - Ispod
Zemlje nede-
finisanog
oblika

2. sloj - stubovi stoje
na 4 bela bika ili
bivola*

2.sloj - stožer stoji na:
- volu, biku
- volu, vo na ribi
- ribi
- kornjači

2. sloj - za dno stožera
je sindžiom privezan
đavo (ređe veliki crni
pas, lav, car Dukljan
za stub Vezirovog
mosta)

3. sloj - voda, ponekad
oganj

3. sloj - voda

3.sloj - voda (stožer
stoji u vodi)

* ponekad 2. sloj izosta-
je pa su stubovi direk-
tno u vodi

* ponekad 1. sloj izostaje
i zemlja neposredno
stoji na volu, tj. rogovima
bivola; ili ribi

SVEDENI OSNOVNI ELEMENTI MODELA

A - NEBO sferično materijalno ili od nedefinisanog materijala

ima 2 ili 7,9,12 slojeva

ako su dva neba, niže je od mekog, a više od čvrstog materijala

B - ZEMLJA ploča (kružna ili četvorougona)

Prostor ispod zemlje deli se na tri sloja:

C - ISPOD nedefinisanog oblika i nedefinisanog materijala

1.sloj - šupljina kroz koju prolaze stubovi, 1 ili 4

2.sloj - životinje na koje se oslanjaju stubovi ili stub;
- ili je za stub privezan đavo (crni pas, car Dukljan)

3.sloj - voda, retko oganj

Šire objašnjenje modela

Ako sad pridemo bliže navedenom modelu, primetićemo da se I i II varijacija u nekim segmentima poklapaju. No, čini se da je II varijacija delimično modifikovana pod uticajem hrišćanstva, te da je samim tim i mlađa.

Kad pažljivo pogledamo varijaciju Ia i Ib pod C, koja se odnosi na prostor ispod Zemlje u 1. sloju ćemo opaziti sledeće: ukoliko je Zemljina ploča četvorougona, logično je da se oslanja na svoja četiri ugla, premda ima centar podjednako udaljen od krajeva (kao i krug) i statički bi mogla imati jedan oslonac. U Ia stubovi oslonci su od kamena ili drveta. U Ib gde je jedan stub, on se često naziva stožerom i asocira na drvenu motku u sredini kružnog gumna. Taj stub je od drveta. U 2. sloju, u varijaciji Ia držači stubova su volovi, bikovi ili bivoli, tj. manje-više ista vrsta životinja, dok u Ib imamo veću raznolikost: držač stuba je vo ili bik, ali može biti i riba ili kornjača, pa čak i vo i riba zajedno. U 3. sloju se svuda javlja voda, ređe oganj.

Upoređivanjem Ia, Ib i 2 pod c, zapazićemo da su u I sloju Ib i II iste: kružna Zemljina ploča oslanja se na jedan stub. Međutim, u varijaciji II javlja se veća raznolikost od kog je materijala stub: od drveta (kao u Ib), ali i gvožđa

u obliku klina. Posebno je zanimljivo da Zemlja može stajati na granama velikog gloga (II) - znači živog drveta, dok je u svim drugim primerima ^{atve} oslonac Zemlje nešto neživo.

Najveća razlika između I i II varijacije pod c. je u 2. sloju. Naime, u 1. varijaciji stub (stubovi) stoji na životinji, životinja ga (ih) drži, dok u II varijaciji stub stoji u vodi, a životinja je pri dnu privezana gvozdanim lancem tj. sindžinom. To u stvari i nije prava životinja, već mitsko biće i to mitsko biće koje izričito konotira zlo - đavo. "Veliki crni pas" i "car Duklijan" u slici Sveta, kao zli demoni imaju isto značenje kao đavo, tj. poistovećeni su sa njim. Još jedan element ukazuje na hristijanizaciju starih predstava. Naime, po tim starim predstavama, zemljotresi su posledica pokretanja životinja koje drže stub, Zemljin oslonac. Ali, do pomeranja životinja dolazi usled njihovog zamora, nenamerno. U hristijanizovanoj verziji (II) do zemljotresa dolazi zbog toga što đavo, želeći da se oslobodi, dakle namerno, ili vuče lanac ili glode stub. Kad je đavo blizu ostvarenja svog cilja, na hrišćanski praznik Uskrs ili Božić, kako se veruje, stub se obnavlja i ojača. U II varijaciji, ukoliko se spominje 3. sloj, uvek se radi o vodi.

Nepromenljiv je arhetip podizanja Zemlje na ploču, kao i njena oblik (krug ili četvorougao). Sferična, valovitog oblika sa iznad, a Zemljin ploča ima 1 ili 4 oslonca ispod kojih je voda ili vatra. Time se ona uklapa u opštu arhetipsku sliku Sveta.

Arhetip (arctipon) znači prasluka, prauzor. Sam izraz nalazimo kod mnogih starih pisaca, između ostalog kao objašnjavajući opis Platonovog eidos. Jung, koji ga je ponovo uveo u nauku, smatrao je da je prikladan da njime označi sadržaj kolektivno nesvesnog "jer kaže da se kod kolektivno nesvesnih sadržaja radi o drevnim, tj. od vajkada postojećim slikama".³³ Sve one - ideje - "smatra Jung," u krajnjoj liniji počivaju na arhetipskim prafunkcijama čija je očevitost nastala u vreme kada svet još nije mislila, već je zapažala. Misao je bila objekat unutrašnjeg opažanja, ona se nije mislila već se doživljavala kao pojava, ona se tako reći čula i videla.³⁴

"Arhetipski motivi" - pretpostavlja Jung - "verovatno potiču iz onih matricnih tvorovina ljudskog duha koje se ne prenose samo tradicijom i migracijom, već i nasleđivanjem".³⁵ O njihovoj "duževnoj egzistenciji" se govori samo po sadržajima koji su "sposobni da postanu svetski". Javljuju se u

³³ U okviru se današnji pogled na svet, na stvaranje u sferičnoj ploči Zemlje, g. da Zemlja ima oblik kugle, ravna je i tako reći podizanje terena se svet do sa svojim "arct" - ogled Zemlje Terena "podizanje", jurnika li, ako Zemlja zamišljena kao ploča, ima tri oslonca i podizanje, koji samo su tri oslonca da se može ustati sa nešto što je u stvari Zemlja, g. ispod njene površine i sa iznad su dva oslonca, vatra, kao npr. "podizanje svet" ili "podizanje ljudski". Praska i Herma "arctipon" su dva oslonca, koji su se čini da je za njima pogodni, prvi jer se može opredeljeno u prvi svetovni svetovnosti, i drugi, jer je to negativna pozicija "arctip".

³⁴ E.O.Jung, "Psihološka priroda", "O psihološkoj prirodi nesvesnog", Matice srpske, N.Sed 1954, s. 347 (lat)

³⁵ Ibidem, s.389

³⁶ E.O.Jung, "Psihološka priroda", "Duge i prava svetlost", s.118

3. Poglavlje

RAZMATRANJA NA OSNOVU MODELA

Sačinjeni model nam omogućava pregledniji i jasniji pogled na zamišljenu sliku svemira. Sačinjen je na osnovu u nas postojećih čestica kosmološkog mita. U nekim česticama su pojedine karike (slojevi) izostavljeni, druge čestice govore samo o pojedinom elementu tog zamišljenog svemira. Pa ipak sve zajedno čine mogućim sastavljanje modela, jer ni jedna ne "iskače" iz postojećeg sklopa, već ga samo dopunjuje ili bliže objašnjava.

Model nam olakšava da sagledamo konstante te slike, ali i da uočimo varijacije.

Nepromenljiv je središnji položaj Zemljine ploče, kao i njen oblik (krug ili četvorougao). Sferična, višeslojna nebesa su iznad, a Zemljina ploča ima 1 ili 4 oslonca ispod kojih je voda ili vatra. Time se ona uklapa u opštu arhetipsku sliku Sveta.

Arhetip (arctipon) znači praslika, prauzor. Sam izraz nalazimo kod mnogih starih pisaca, između ostalog kao objašnjavajući opis Platonovog eidos. Jung, koji ga je ponovo uveo u nauku, smatrao je da je prikladan da njime označi sadržaj kolektivno nesvesnog "jer kazuje da se kod kolektivno nesvesnih sadržaja radi o drevnim, tj. od vjkada postojećim~~33~~ slikama".³⁴ Sve one - ideje - "smatra Jung, " u krajnjoj liniji počivaju na arhetipskim praformama čija je očevidnost nastala u vreme kada svest još nije mislila, već je zapažala. Misao je bila objekt unutrašnjeg opažanja, ona se nije mislila već se doživljavala kao pojava, ona se tako reći čula i videla."³⁵

"Arhetipski motivi" - pretpostavlja Jung - "verovatno potiču iz onih matričnih tvorevina ljudskog duha koje se ne prenose samo tradicijom i migracijom, već i nasleđivanjem".³⁶ O njihovoj "duševnoj egzistenciji" se saznaje samo po sadržajima koji su "sposobni da postanu svesni". Javljaju se u

SPADA
11k 57E 23 ←³³ S obzirom na današnji pogled na svet, na saznanje o sferičnosti planete Zemlje, tj. da Zemlja ima oblik kugle, veoma je teško naći podesan termin za ono što se nalazi "dole" - ispod Zemlje. Termin "podzemni", premda bi, ako Zemlju zamišljamo kao ploču, bio logičan i podesan, ipak nam se činilo da suviše asocira na nešto što je u samoj Zemlji, tj. ispod njene površine, a ne ispod nje kao nebeskog tela, kao napr. "podzemni svet" ili "podzemni hodnici". Premda i termin "ispod zemlje" nosi sličnu konotaciju, ipak nam se čini da je za nijansu pogodniji, prvo jer se manje upotrebljava u gore navedenim složenicama, i drugo, jer jače naglašava poziciju "ispod"

³⁴ K.G.Jung, "Psihološke raspave", "O arhetipovima kolektivno nesvesnog", Matica srpska, N.Sad 1984. s. 349 (lat)

³⁵ Ibidem, s.380

³⁶ K.G.Jung, "Psihološke rasprave", "Dogma i prirodni simboli", s.138

POLOŽAJ I OBLIK ZEMLJINE PLOČE

Kao što se iz navedenog modela vidi, zamišljano je da Zemljina ploča deli Univerzum. Ali, ne samo da ga deli, već ona zauzima i centralno mesto u Svemiru.

Kroz sve kosmologije "od kad je sveta i veka" provejava težnja čoveka da odredi svoje mesto u Vaseljenu. Otkriva se "čovekova potreba da 'sebe smesti u kosmos' tj. potreba da, u kontekstu totaliteta, osmisli svoju egzistenciju".³⁸ Postavljajući, u svojoj slici Sveta, Zemlju u sredinu Vaseljene, čovek,³⁹ koji sebe smatra vrhuncem stvaranja, posredno, određuje i svoj položaj.

Kao što preko središnjeg položaja Zemlje u Univerzmu čovek određuje svoje mesto u njemu, tako, može se pretpostaviti, on teži da odredi osnovne odlike tog svog sveta.

Zemlja je i u kosmološkim predstavama drugih naroda zamišljena kao ploča. Oblik te ploče uvek je krug ili kvadrat.⁴⁰

Po podacima sa našeg područja, Zemljina ploča je zamišljena "okrugla kao točak" ili "četvorouglasta", "četvrtasta", "sa četiri kraja", odnosno "sa četiri strane".⁴¹

Mitove o stvaranju, kao i slike stvorenog, možemo ovde posmatrati kao put ljudskog traganja za suštinom smisla postojanja. "Svako tumačenje smisla bivstvovanja - piše Alfred Veber, a to se može odnositi i na mit - mora zaviriti ispod sveta pojava. Svet pojava samo je plašt kojim je obavijena ona tajna za kojom ono traga. To suštastveno, bezuslovno za čim se traga, leži uvek s onu stranu pojave, u tom smislu što nije obuhvaćeno samo njom". I nešto dalje "uvek je reč o probijanju kroz plašt i koru sveta pojava, kroz njegova obličja i zbivanja, do sila i suštastva koji leže iza toga sveta, a, pri tom, u izvesnom smislu ipak u njegovoj dubini".⁴²

³⁸ M.Gaspari, "Kineska kosmološka shvatanja", publikacija "Početak i kraj sveta", bibl. "Kulture istoka", "Dečje novine", Gornji Milanovac 1991. s.30; v. Milton Munik, "Značenje kosmologije", ista publikacija s 7-12

³⁹ Možemo pretpostaviti da je čovek u svojim prvim posmatranjima polazio od sebe. U našem "zapadnjačkom duhovnom svetu" čovek je bio i ostao "središte bivstva" bez obzira na sva otkrića do kojih je došao (heliocentrični sistem i sl.). /A.Veber, op.cit. s. 167/ To se ogleda i u izraženom negovanju i razvijanju individualnosti i danas.

⁴⁰ Zemlju kao kvadratnu ploču nalazimo u Kini, Koreji, Vijetnamu, Kambodži, Indiji, jednom rečju u Aziji; a kao kružnu ploču kod Grka, Bugara / v. Ковалева Мордана, „Народна астрономија и метеорологија“, Сборникъ народни умотворения и народопис, кн. XXX, Българска академия на наукитѣ, София 1914. 1-85/

i u Zapadnoj Evropi.

Krugu je bliska lopta, a kvadratu kocka, koji se sporadično javljaju kao oblici Zemlje (lopta kod Grka, a kocka kod muslimana).

⁴¹ N.Janković op.cit. s.7

⁴² Alfred Veber, "Tragično i istorija", N.Sad 1987. s.78

Drugi jedan mislilac, Ernst Kasirer, pokušavajući da odredi suštinske odlike mitskog mišljenja i u tome često ga suprotstavljajući spoznajnom (naučnom), na jednom mestu konstatuje: "bitno i osobeno postignuće svakog simboličnog oblika - jezičkog oblika, kao i mitskog oblika ili oblika čistog saznanja - ne sastoji se u tome što se dati materijal, koji je sazdan od utisaka i u sebi već sadrži strogu određenost, dati kvalitet i strukturu, prosto prihvata, pa se zatim na njega spolja, tako reći, nakalemljuje jedan drukčiji oblik, koji potiče iz zasebne energije svesti, - nego se karakteristično postignuće duha javlja još mnogo ranije ... U tom primarnom, a ne u onom sekundarnom uobličavanju, leži ono što čini pravu tajnu svakog simboličkog oblika...".⁴³

Uočavanjem postojanja, a zatim i tumačenja "tog primarnog uobličavanja" ili bolje rečeno primarno uobličanog, svekoliko prisutnog u ljudskoj svesti, bavila se i psihologija nazivajući to arhetipom. "Arhetipske slike su tako pune značenja"⁴⁴ da ih često prihvatamo ne tražeći njihovo značenje. A oblici našeg davanja smisla sežu u daleku prošlost.

Tragajući za odgovorom zašto se u mitskoj svesti javljaju baš ti oblici Zemlje, polazimo od sveta pojava ili bolje reći oblika, ali ne prostih, viđenih pojava i oblika, već onih koje je čovek svojom svešću oformio, dakle onih kroz svest transponovanih, koji već predstavljaju određeni rezultat, pa i odgovore na smisao postojanja. Dakle, ovde se susrećemo sa jednim gotovim proizvodom ljudske svesti. Naslućujući, pretpostavljajući da se u obliku slike Zemlje sadrži izvesni smisao, poruka, pokušavamo da prodremo u njegovu suštinu, značenje.

Po svim kosmogonijama, Zemlja i ono što je okružuje stvoreni su ili iz ništavila, ili iz haosa, amorfne nediferencirane mase.⁴⁵ No ljudskom umu je teško zamisliti apsolutno ništa, kao i apsolutno beskonačno, tako da se ono u svesti modificira. Apsolutno ništa je bremenito svim, a apsolutno beskonačno je ipak ograničeno, ili ograda postoji izvan onog beskonačnog (u našoj svesti). Dakle, to ništa sadrži sve početke u zametku, no i zametak je već nešto sređeno, znači sadrži sve ali u nesređenosti, u onom što je najčešće definisano kao haos.

Svi kosmogonijski mitovi ukazuju da je pri stvaranju sveta bog ili kulturni heroj izvršio diferenciranje koje je dovelo do orijentacije (prostorne i vremenske)⁴⁶ i na kraju je svoju tvorevinu imenovao, što je uvelo, posle

⁴³ Ernst Kasirer, "Filozofija simboličkih oblika", II deo "Mitsko mišljenje", N.Sad 1985. s. 102

⁴⁴ K.G.Jung, "Psihološke rasprave", "O arhetipovima ..." s.349

⁴⁵ Prema različitim kosmogonijama ... djelu stvoritelja prethodi ili za njim sledi kaos. On je tek prva faza: elementarna i nerazlučena masa koju potom prožima duh dajući joj oblik. Stvaranje u strogom smislu te riječi, ono za koje se kaže da je a nihilo, čin je po kojemu taj kaos postoji. S njegovim razvojem otpočinje vrijeme: ali taj je stvaralački čin izvanvremenski. Čin stvaranja u širem smislu riječi energija koja organizira prve bezoblične datosti; stvaranje je učinak energije." /RS pod stvaranje/

"Neke kosmogonije ne polaze od ništavila već od kaosa. Oduvijek postoje vode, zemlja i tmine. Posreduje, međutim, neka energija iz koje izviru red i svijetlo. Problem tada nije toliko u počecima koliko u organizatorskom početku. Ono se najčešće izjednačuje sa dahom, duhom, rečju." /RS pod kosmogonija/

⁴⁶ E.Kasirer to formuliše na sledeći način: "Na jednom istom konkretnom opažanju, na smeni svetlosti i tame, dana i noći, počiva primarno opažanje prostora i primarno raščlanjavanje vremena". /op.cit. s.103/

Drugi jedan mislilac, Ernst Cassirer, pokušavajući da odredi suštinsku obliku mitskog mišljenja i u tome česte ga suprotstavljajući spoznajnom (načinom), na jednom mestu konstatuje: "bitno i osnovno postignuće svakog simboličnog oblika - jezičkog oblika, kao i mitskog oblika ili oblika čistog saznanja - ne nastoji se u tome što se dati materijal, koji je saždan od utisaka i u sebi već sadrži svoju određenu, dan kvalitet i strukturu, pravo prizvata, pa se zatim na njega spoji, tako reći, nakalajući jedan dužniji oblik, koji potiče iz zasebne energije svesti, - nego se karakteristično postignuće duha javlja još mnogo ranije ... U tom primarnom, a ne u ovom sekundarnom nobilovanju, leži ono što čini prvu tajnu svakog simboličkog oblika...".

Uočavajući postojanje, a zatim i nastajanje "tog primarnog nobilovanja" ili bolje rečeno primarno nobilovanje, svekoliko primarnog u ljudskoj svesti, bavila se i psihologija nazivajući to ritetikom. "Arhetipika slike sa tako puno značenja" da ih često prihvataju ne tražeći njihovo značenje. A oblici našeg današnjeg života su u daljini prošlost.

Tragajući za odgovorom traže se u mitskoj svesti javljaju baš ti oblici. Značaj pojavnosti od sveta pojava ili bolje reći oblika, ali ne prostih, vidljivih pojava i oblika već onih koje je čovek svojom svesnom otkriveno, dakle onih kroz svest transportovanih, koji već predstavljaju određeni rezultat, pa i odgovor na pitanje postojanja. Dakle, ovde se susrećemo sa jednim gotovim primenom ljudske svesti. Nastajućim, pretpostavljajući da se u obliku slike. Značaj svesti izvesni mišsko, gonika, pokušavaju da problem u njegovu svetu traže.

Prvi svetu kosmopolitima, Zmaj i ono što je okružuje stvoreni su ili iz stvaranja ili iz besne, smernice nediferencirane mase. No ljudskom umu je teško razviti sposobnost nita, kao i apsolutno beskonačno, tako da se ono u svesti modifikuje. Apsolutno ništa je bitniji svetu, a apsolutno beskonačno je ipak ograničeno, in ostuda postoji izvan onog beskonačnog u našoj svesti. Dakle, to ništa sadrži sve početak u zapetku, ne i samostan je već nešto sredino, znači sadrži sve ali u nastajenosti, u onom što je najčešće delimično kao besno.

Zvi kosmopolitima mišovi ukazuju da je pri stvaranju sveta bog ili kolunari boroj izvesno diferenciranje koje je dovelo do orijentacije (prostorne i vremenske) i na kraju je svoju tvorevinu imenovao, što je svelo, postalo

* Ernst Cassirer, "Forme kulturne svesti", II del "Mitsko mišljenje", N. 241 1923, a 102
** K. D. Jug, "Psihologija svesti", O. 241 1923, a 102

48. U Time ju Platon govoreći o lepoti kaže: Kao lepotu oblika neću sada nevesti ono na šta bi mnoštvo ljudi prvo pomislilo, na primer oblike živih bića ili pojedinaih slika, nego mislim na PRAVE i na OKRUGLE OBLIKE, a među njima posebno na one koji su stvoreni pomoću tokarskog točka, pomoću ravnjače i uglomera, ... Jer oni, tvrdim ja, nisu lepi u odnosu na nešto, kao druge stvari, nego su uvek lepi, po sebi, od iskona, i izazivaju uživanje samo njima svojstveno.* (str. 107)

Vidljiva.. lepota za Platona je kraljevski put ka idejama; veza između lepog i vidljivog nalaze kod Platona filozofsku primenu u ontološkom smislu. Da nema lepote, mi ne bismo mogli da uočimo savršenost, harmoniju i božanstvenost sveta. (str. 101)

Umetnička dela "su težila da budu jednostavno STVARNOST iznoseći onaj kosmološki zahtev za totalnošću koji im pruža sakralno značenje i koji je bitna crta svih dela nastalih iz mitskih svetova..." (str. 106)

A "geometrijski oblici su - za Platona - stepeni stvarnosti, praoblici, NEŠTO ŠTO PO SEBI JESTE, a ne nešto što je uslovljeno ličnim iskustvima". (str. 107) (Ernesto Grasi, "Teorija o lepom u antici", Bgd. 1974.)

mehaničkog delanja i nešto uzvišenije, jedan kvalitativno nov element - reč kao odraz duha.⁴⁷

Stvaranje je, dakle, diferenciranje, orijentacija i imenovanje. Oblici Zemljine ploče govore o tome. Oni su pravilni. Njihove simboličke poruke (naročito izraženo kod kruga i kvadrata)⁴⁸ su: sklad, sredenost, postojanje uporišne tačke i mogućnost orijentacije. Tako diferenciranje dovodi do harmonije, ma koliko u sebe uključivalo i suprotnosti. Ona, harmonija, opstaje u jedinstvu suprotnosti.

Rezultat stvaranja je Kosmos sa Zemljom u sredini, Svet koji svojim redom, skladom, zakonitošću, pa i lepotom, predstavlja suprotnost neredu i neskladu - haosu.

Tako posle traganja za značenjem "stvorenog" izranja odgovor zašto je stvoreno određenog oblika. Zamišljeni stvoreni Svet svojim oblikom, slikom ukazuje na suštinu, bit stvaranja, na postignuće sklada, lepote, harmonije, savršenstva.

Vraćajući se sada opet našoj kosmološkoj mitskoj predstavi Zemlje, možemo zaključiti da su njom izražene dve osnovne težnje čoveka i on ih kroz sliku iskazuje i razrešava: stavljanjem Zemlje u središte Vaseljene čovek određuje svoj položaj u njoj i "osmišljava svoju egzistenciju". Izbirljivo i strogo oblikovanje Zemlje izražava savršenost stvorenog Sveta, tj. pobedu sredenosti nad nesredenošću.

Na drugom mestu on primećuje: Pokazuju se "dve osnovne crte mitskog osećanja za prostor, - opšte kvalifikovanje i partikularizovanje, od koga se polazi, i sistematizovanje, kome se pored svega toga teži". /op.cit. s.10/

⁴⁷ U nekim slučajevima Stvaranje počinje Rečju. Tako u Jevanđelju po Jovanu nalazimo sledeće:

1. U početku bješe riječ, i riječ bješe u Boga, i Bog bješe riječ.
2. Ona bješe u početku Boga.
3. Sve je kroz nju postalo što je postalo ...

DRŽAČI ZEMLJE

Sređenost stvorenog Sveta se ogleda još u nečem. U kosmološkim predstavama našeg, a i drugih naroda, Zemljina ploča deli Svet, Univerzum, na dva dela. Ona kao da predstavlja neku vrstu sočiva, slika gornjeg sveta, malo izmenjena, je i slika donjeg sveta, kao recimo, u iskrivljenom ogledalu. Iznad i ispod Zemljine ploče nalazi se šupljina. Ona iznad Zemlje je sferična, ispunjena vazduhom, a za onu ispod se ne zna tačno kakvog je oblika. Sferično nebo se oslanja na četiri planine (za koje je zakačeno kukama), ili jedan stub, stožer drži nebo⁴⁹, a to je axis mundi osa sveta, koja se često poistovećuje sa drvetom života.⁵⁰ Niže nebo, u kom, po verovanju, borave demoni, pandan su životinjama (životinji) na kojima stoje stubovi (stub) oslonci Zemlje. Gornje nebo, na kome boravi Bog -Tvorac je pandan vodi ili ognju ispod Zemlje. Tako je stvorena jedna, gotovo simetrična slika onog iznad i onog ispod Zemljine ploče, s tim da je Zemljina ploča neka vrsta horizontalne ose.

Ova predstava položaja Zemljine ploče uslovlila je verovanje da ona mora na nešto da se oslanja. Po našim kosmološkim pričama ona se direktno oslanja na neku životinju,⁵¹ ili još češće, oslanja se na stub ili četiri stuba koji stoje na životinji (životinjama). I tu su najčešće geoforne životinje goveda (vo, bik, bivo). Ponekad ima i više slojeva životinja. Životinje (ili stub) stoje u vodi, ređe ognju.

a) Stubovi - držači Zemlje

Pri razmatranju stubova kao oslonaca Zemljine ploče, a na osnovu postojećih podataka, prvo što uočavamo je dvoobraznost. Naime paralelno postoje dve slike: prema jednoj, Zemljina ploča se oslanja na jedan u centru postavljeni stub, a prema drugoj se oslanja na četiri stuba koja su podjednako udaljena od centra. Međutim, pitanje broja oslonaca (4 ili 1) čini se da nije od prevelike važnosti. Ako usvojimo prethodno izloženu tezu, da orijentacija predstavlja jedan od elemenata ustrojstva, odnosno stvaranja Sveta, onda

⁴⁹ U grčko-rimskoj mitologiji Atlas drži 4 stuba koja drže nebo, ili ga sam Atlas drži - a on je često izjednačen s planinom. A "gora je istodobno i središte i os svijeta". /RS pod gora/

⁵⁰ Granato drvo kao simbol života, tj. drvo života, česta je slika u nas, ali se, koliko smo uspeli da proučimo, retko javlja u našim kosmološkim pričama. Inače, axis mundi se simbolički predstavlja i: stubom, stožerom, planinom, stegom, vretenom, kopljem, rudom, stubom svetla ili dima itd. /v. RS i IETS pod os(a)/

⁵¹ I u drugim kosmologijama postoji verovanje da Zemljina ploča stoji na nekoj životinji: na ribi(bama) kod nekih naroda Evro-Azije, Poljaka, Belorusa, Altajaca i Japanaca; u Indiji na kornjači; u Egiptu na skarabeju; u Jugoistočnoj Aziji na slonu; kod Indijanaca na zmiji ili bizonu (Siouxi) /v. RS pod zemlja/; N.Janković op.cit. s ; S.A.Tokarev, " Moskva 1980. pod /

oslonci Zemljine ploče predstavljaju tačke koje omogućavaju orijentaciju. Pitanje je samo čemu se daje prednost - horizontalnoj orijentaciji na 4 oslonca koja implicitno, svojim ukrštanjem označava središte, ili se daje prednost tački oslonca, središtu, odnosno vertikalnoj orijentaciji (koja uključuje transcendentno), a implicitno omogućava horizontalnu (podelu) orijentaciju.

Stubovi koji drže Zemlju su od belog mermera ili su to drveni direci, ili "gvozdeni stožer" ili motka ili "gvozdeni klin". Dakle, sve su to čvrsti držači koji ukazuju na neživi svet, što bi moglo upućivati na izraženu suprotnost živom svetu, onom nad Zemljom (naročito drvetu života). Pa ipak, čini se da granica živog nad Zemljom i neživog ispod Zemlje nije tako oštra.

Stubovi od belog (a ne crnog) mermera takođe ukazuju na to. Bela boja "označuje ili odsutnost ili zbroj boja". Ona može označavati i prisutnost izvesne svetlosti - a ne mraka.⁵² Ona je svakako ambivalentna, ali "nije smrt, ona je prepuna živih mogućnosti ... To je jedno ništa ... prije svakog rođenja, prije svakog početka".⁵³ Da Zemljina ploča ne predstavlja granicu živog i neživog, pored životinja koje drže stubove, o čemu ću malo kasnije govoriti, upućuje i verovanje iz Homolja da Zemlja stoji na granama velikog gloga, znači živog drveta.⁵⁴

b) Životinje - držači Zemlje

Kao što je već pomenuto, a iz našeg modela se vidi, Zemljina ploča se oslanja na životinju (životinje), odnosno stub(ovi) koji nosi Zemlju stoji na životinji (životinjama). U našoj predaji to su: vo, bik, bivo, riba i kornjača.

Najčešće geoforne životinje su vo⁵⁵ ili bik ili bivo, dakle neka vrsta goveda. Bik⁵⁶ (bivo) se javlja često kao nosač Zemlje na celom indo-mediteranskom području. Izuzimajući ovu ambivalentnost⁵⁷ u simboli

⁵² Takvo shvatanje možda proizilazi iz predstave da sunce noću prolazi ispod Zemljine ploče, osvetljavajući prostor ispod Zemlje, a ujutru ponovo, na istoku izlazi na površinu. /v. "Historija čovečanstva, kulturni i naučni razvoj" I/2, s.445

⁵³ RS pod bijelo

⁵⁴ U našem narodu glog (grana, štap, trn) služi kao zaštita od vampira, demona bolesti i drugih zlih mitskih bića. Smatra se da je senovito drvo. Kao kosmičko drvo, ali kosmičko drvo ispod Zemlje, javlja se u hristijanizovanoj verziji. v. V.Čajkanović, "Rečnik srpskih narodnih verovanja o biljkama", Bgd 1985. pod glog s.75-80 ; D.Bandić, "Vampir u religijskim shvatanjima jugoslovenskih naroda", "Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko", Bgd 1990.

⁵⁵ "Vol, simbolička antiteza bika, ističe njegovu složenost, jer se on povezuje sa ratarstvom (kao i bik)". /v. SMR pod vo/ "Ali vol simbolizira žrtvovanje oplodne snage bika i tako ističe njezinu jedinstvenost. Suzbijanjem moći povećava joj se vrednost, kao što čednost ističe važnost spolnosti." /RS pod bik/

⁵⁶ U Indiji Šivin bik Nandi "simbolizira dharmu, kozmički poredak". Istu ulogu nosača sveta ima i u altajskih naroda i u islamskim predajama", a kod Sijuksa takvu ulogu ima bizon. /RS pod bik/

⁵⁷ Bik je muški princip i kao takav u vezi sa nebeskim božanstvima, kao solarna generativna sila, ali je istovremeno povezan sa vlažnošću i lunarnim (ženskim) božanstvima, plodnošću i ratarstvom. /v. RS i IETS pod bik/

Bik se susreće u verovanjima o vodenom biku, koja se javljaju u srednjoj Aziji i Sibiru među Mongolima i Jakutima; riče iz jezera pred oluju. Ta verovanja su poznata i u nas /v. SMR pod jezero/. Bik izlazi iz jezera i nanosi štetu ljudima. Kada ga zemaljski bik (vo) sa okovanim rogovima ubije, on nestaje u jezeru i sa njim ističe jezero, na čijem mestu ostaje plodno zemljište. U pričama se, očigledno govori o ovladavanju neobuzdanim silama prirode pomoću kulture. Naime, ovozemaljski bik (vo), pripitomljen, sa

goveda, osnovno je generativna snaga prirode (često neobuzdana), plodnost, snaga, postojanost i stabilnost.

Riba se javlja sama kao geoforna životinja, ili zajedno sa volom, odnosno Zemlja je na stožeru, stožer na volu, a vo na ribi. U svojoj povezanosti sa vodom dovodi se u vezu sa njenom simbolikom - rađanjem, očuvanjem života i plodnošću sveta. Riba je povezana i sa donjim vodama podzemnog sveta i "u tome pripada metežu toga elementa", a do "objave dolazi na površini voda". Time je riba povezana sa bogovima donjeg sveta i lunarnim božanstvima. No osnovna simbolika ribe je plodnost zbog njene "čudesne sposobnosti razmnožavanja i bezbroj jajašaca".⁵⁸

Kornjača se javlja kao geoforna životinja i u drugim mitologijama kao "oslon sveta u svojstvu početaka stvaranja i sveodržavajućeg".⁵⁹ Ona sama sobom predstavlja Svet: njen gornji, polukružni oklop je nebo, njeno telo Zemlja (ili čovek posrednik), noge stubovi oslonca, a donji oklop svet ispod zemlje - vode. Tako je ona nosač Sveta, ali istovremeno i njegov model, kao potvrda kakav Univerzum jeste i kako treba da izgleda.

- opozicija svetlost - tama nije izražena

- opozicija živo - neživo (mrtvo) nije oštra

- opozicija dobro - loše (alo) nije naznačena

- ponavljanjem modela Sveta u držaču Sveta (u slučaju kornjače) potvrđuje se i naglašava kosmički poredak kao suprotnost početku tj. nesređenosti i haosu.

Dakle, uspostavljena je jedna neutrala u slici Sveta, statična ravnoteža onog iznad i onog ispod Zemlje.

Ako pogledamo 2. varijaciju primetićemo da je slika Sveta, naizgled, gotovo nepromenjena. Jedina razlika je što iznad alog 2C ispod Zemlje, niime stub koji drži Zemljinu ploču ne oslanja se na neku životinju već je direktno u vodi, a na njega, pri dnu, je privezan đavo, ili voljiki crni pas, reško lav. Crni pas se javlja umesto đavola. Đavo je evropskim narodima, pa i našim, "postao poznat tek preko hrišćanstva".⁶⁰ Tako možemo reći da je 2. varijacija hrišćanizovana slika Sveta. U njoj zapažamo sledeće:

- zadržane su opozicije orijentacije

- gore - dole, levo - desno, napred - nazad

okovima na rogovima (primenjeno tehničko znanje) ukroćuje silovitost prirode./uporedi: Aleksandar Jovanović, "O vodenom biku", Gl. srpskog arheološkog društva, br. 3, Bgd 1986. s. 44-50/

⁵⁸ RS pod riba

⁵⁹ IETS pod kornjača

PRELAZ SA STATIČNE NA DINAMIČNU SLIKU SVETA

Ako se vratimo i pogledamo model sveta koji smo sačinili 1. varijaciju, možemo uočiti sledeće: ^(a i b)

- slika je statična premda postoji mogućnost izvesnog pokreta (pomeranja dlake, uveta, premetanje težine s noge na nogu, mahanje repom i slično);
- slika poseduje opozicije orijentacije:
gore - dole
levo - desno, istok - zapad
napred - nazad, sever - jug
- opozicija svetlost - tama nije izražena
- opozicija živo - neživo (mrtvo) nije oštra
- opozicija dobro - loše (zlo) nije naznačena
- ponavljanjem modela Sveta u držaču Sveta (u slučaju kornjače) potvrđuje se i naglašava kosmički poredak kao suprotnost neporetku tj. nesređenosti i haosu.

Dakle, uspostavljena je jedna neutrala u slici Sveta, statična ravnoteža onog iznad i onog ispod Zemlje.

Ako pogledamo 2. varijaciju primetićemo da je slika Sveta, naizgled, gotovo nepromenjena. Jedina razlika je što ^{ustvari} izostaje sloj 2C ispod Zemlje, naime stub koji drži Zemljinu ploču ne oslanja se na neku životinju već je direktno u vodi, a na njega, pri dnu, je privezan đavo, ili veliki crni pas, retko lav. Crni pas se javlja umesto đavola. Đavo je evropskim narodima, pa i našem, "postao poznat tek preko hrišćanstva"⁶⁰. Tako možemo reći da je 2. varijacija hristijanizovana slika Sveta. U njoj zapažamo sledeće:

- zadržane su opozicije orijentacije
gore - dole, levo - desno, napred - nazad

⁶⁰ V. Čajkanović, "Mit i religija u Srba", "O vrhovnom bogu u staroj srpskoj religiji", Bgd 1973. s.399

- sa uvođenjem đavola i crnog psa koji konotuju crnu boju, sugeriše se tama, mrak u predelu ispod Zemlje
- opozicija živo-neživo (mrtvo) i dalje nije oštra, ali je naglašenija sa nestvarnom životinjom - đavolom i sa izostajanjem stvarnih životinja koje bi, kao u 1. varijaciji, simbolizovale oplodnu snagu sveta ispod Zemlje.
- uvedena je i naglašena opozicija dobro - loše (zlo) jer đavo konotuje zlo.

Uvođenjem opozicije dobro - loše, dakle jedne etičko - moralne komponente, slika Sveta, iako na prvi pogled ista, u suštini se značajno menja. Ona prestaje da bude "neutralna" i statična. Zlo-đavo je privezan za držač Zemlje; on neprestano pokušava da se oslobodi, bilo da prekine lanac kojim je vezan, bilo da pregrize stub. Sile gornjeg sveta, konotovane kao dobro, neprestano sprečavaju oslobođenje zla-đavola. Ravnoteža Sveta se sastoji u vladanju gornjeg nad donjim svetom, tj. dobrog nad lošim. Kako zle sile teže da se oslobode, a dobre im to ne dozvoljavaju, slika Sveta dobija dinamičnost. I dokle god gornje sile budu mogle da vladaju donjim, postojaće i Svet, jer je takva novouspostavljena ravnoteža.

Tako, preko 2. varijacije možemo pratiti kako se u našoj slici Sveta težište poruke pomera, menja - nije osnovna poruka slike Sveta pobeda reda nad neredom (haosom), već dobra nad zlom.

Međutim i u jednoj i u drugoj varijaciji voda - kaos kao latentna opasnost, ali i snaga, postoji u obliku vode ili ređe vatre.

⁴¹ R3 pod vodu

⁴² Na taj ideji počivaju mnogi obradi. Možemo uzeti za primer brahmanu, koji je u stvarima potapanjem smrti u vodu oči čini od snaga različit. U vodu se "stavljaju smrti" (R3 pod "stavljaju" i "podatka života" R3 pod "stavljaju" (budimstvo) i izvanja kao prava odvajanje smrti, smrti se vladu smrti, što je "odlična i sjajna" s brahmanima izvanom života". R3 pod vodu

Na ovaj ideji počiva se bezvalnog potapanja u vodu potapanja i smrti smrti potapanja.

⁴³ Brahman potapanja, prava drugu smrti, smrti i od smrti potapanja potapanja.

⁴⁴ HCKNB 17 s. 434

⁴⁵ HCKNB 17 s. 434

⁴⁶ R3 pod vodu

⁴⁷ R3 pod vodu

VODA - HAOS

Na našem modelu, na dnu zamišljene ose Sveta (axis mundi)tj. u trećem sloju ispod Zemlje (C-3) nalazi se voda, ređe vatra.

Simbolička značenja vode mogu se svesti na tri osnovne teme: "izvor života, sredstvo očišćenja i središte obnavljanja".⁶¹

Voda je, bez oblika i svetlosti, neizdiferencirana masa, pa time može predočiti "beskonačnost mogućnosti". U svojoj bezobličnosti ona može sadržavati klicu svega, ali neuobličnog, nerazlučenog. Ona, takođe, može sve resorbovati, rastvoriti, tj. oblikovano može dezintegrirati, što predstavlja regresiju, ali i povratak prapočetku i sjedinjenje sa celinom. To, pak, pruža mogućnost novog nastanka, a po religioznim shvatanjima pročišćenje i reintegraciju na jednom višem stupnju.⁶²

Vatra, premda suprotnost vodi, u svom simboličkom značenju se negde poklapa sa njom, odnosno ima isto ili slično značenje sa simboličkim značenjem vode. Kao nosilac toplote i svetlosti, u saglasju sa Suncem, predstavlja generativnu i životodavnu moć. No ona razara, preobražava i pročišćava kao i voda.⁶³

Ako pogledamo kosmogonijske mitove starih naroda, uočićemo da je pre Sveta, pre nastanka Sveta, svuda bila voda.

Tako su Vavilonci zamišljali da je "sve zapravo započelo mračnim i bezobličnim vodenim prostranstvom" kome oni dadoše ime Tiamat; "iz tog kaosa, kao potomci vladajuće božice pojavila su se bića od kojih su onda potekli bogovi i tek su oni konačno savladali kaos i uveli red i zakon".⁶⁴

Egipćani su, takođe, verovali da je u početku postojalo nepregledno vodeno prostranstvo. Nazivali su ga Nun. U jednom trenutku "iz vode prvobitnog kaosa izronio je praiskonski brežuljak prve objave: jezgra buduće Zemlje. Stvorio ga je bog stvoritelj; možda je i sam taj brežuljak bio bog".⁶⁵

"Voda je Wu Ju, kažu Kinezi, kaos prvobitna nerazlučenost".⁶⁶ Simbol vode je crna kornjača, "budući da je crno boja praiskonskog haosa".⁶⁷

Kod Indusa Brahmanda, jaje sveta, razvija se na površinama voda.

U Knjizi postanja "Duh Božiji lebdeo je nad vodama".

⁶¹ RS pod voda

⁶² Na toj ideji počivaju mnogi obredi. Možemo uzeti za primer hrišćansko krštenje, gde se ritualnim potapanjem osobe u vodu ona čisti od svega ranijeg, tj. vraća se "izvornoj nevinosti" /IETS pod uranjanje/ i "početku života" /RS pod krštenje/ (božanstvu) i izranja kao ponovo integrisana ličnost, ličnost na višem stupnju, jer je "očišćena i sjedinjena s božanskim izvorom života". /RS ibidem/.

Na istoj ideji, premda ne bukvalnog potapanja u vodu počivaju i ostali obredi prelaza.

⁶³ Ideju o pročišćenju, pored drugih elemenata, sadrži i naš običaj volovske bogomolje.

⁶⁴ HČKNR I/2 s. 434

⁶⁵ HČKNR I/2 s. 450

⁶⁶ RS pod voda

⁶⁷ IETS pod voda

U našim kosmološkim pričama ne pominje se iz čega se stvara Svet. Međutim, u njima se govori o mogućem kraju sveta, a on je povezan sa vodom koja se nalazi ispod Zemlje.

Tako se u narodu pripoveda da "kad bi - vo na kome stoji Zemlja - pomerio nogu ili nešto drugo, ona bi se prevrnula u more";⁶⁸ ili da se đavo trza "ne bi li prelomio stub i Zemlju oborio u vodu".⁶⁹ Po priči iz Homolja "bikovi (geofori) stoje u gustoj žutoj vodi koju piju i kojom se hrane, no oni su sve stariji i slabiji, te će jednoga dana kleknuti, Zemlja će se raspući, a ona žuta voda prodreti kroz njene pukotine i ceo svet potopiti".⁷⁰

Da prodiranje vode pod Zemljom na njenu površinu, što bi se po narodnom verovanju dogodilo i da se Zemlja okreće, jer "mi bismo vratove polomili ... a more bi se prolilo",⁷¹ predstavlja kraj Sveta, vidimo i iz nešto izmenjene i hristijanizovane priče da "kad - vo - pokrene uhom 'sve će u prasak otići' i 'nastati će strašni sud' ".⁷²

Tako se u nas potencijalni kraj Sveta povezuje sa vodom, u njoj će, ako popuste držači Zemlje, on nestati. Voda će rastočiti izdiferenciranost, sredenost i harmoničnost Sveta, što predstavlja regresiju, Voda će dezintegrisati Svet, vratiti ga u neizdiferenciranost, u kaos.

Voda se, tako, u kosmogonijskim mitovima drugih naroda javlja kao "prasupstancija" koja prethodi stvaranju, a kod nas se može sagledati kao "postsupstancija", tj. ono što ostaje po propasti Sveta.

U mnogim kosmogonijskim mitovima kaos je prethodio stvaranju. Haos je uobičajeni simbolički naziv za nešto nediferencirano, bezoblično, bezprostorno i bezvremensko. Naziv za jednu nerazjašljivu masu, koja u sebi sadrži sve mogućnosti, sve začetke. Haos, dakle predstavlja suprotnost diferencijacije, orijentacije, oblika, svetlosti, reda, pa i akcije. Slikovito, kaos je u mnogim kosmogonijskim slikama predstavljen kao nepregledna voda, koja se istovremeno smatra "izvorištem svih stvari" i koja "prethodi uređenju kosmosa".⁷³

No voda i vatra nisu smatrani za osnovu sveta samo u kosmogonijskim mitovima. Slično shvatanje nalazimo i u kosmološkim razmatranjima nekih grčkih filozofa.

Tako je Tales iz Mileta (VII vek p.n.e.) smatrao da je voda "prasupstancija" (αρχη), da je "uzrok i princip svega postojećeg". On je došao do ovog uverenja posmatrajući kruženje vode u prirodi.

⁶⁸ N.Janković, op.cit. s.9

⁶⁹ Ibidem s.20

⁷⁰ Ibidem s.9-10

⁷¹ Ibidem s.13

⁷² Ibidem s.9

⁷³ Korišćeno: RS pod kaos; D. Srejšović, A. Cermanović, "Rečnik grčke i rimske mitologije", Bgd 1979. pod kaos; i dr.

Heraklit iz Efesa (V - IV vek p.n.e.) je verovao da se sve kreće (παντα ρει). On je bio uverenja da "prasupstanca iz koje sve nastaje i u koju se sve vraća je vatra".⁷⁴

Ova dva stava o prasupstanciji (ima i drugih) obično su se kasnije tumačila racionalnim razlozima. Naime, Tales je živeo u predelu gde ima dosta vode, a Heraklit u predelu gde je sve podređeno suvoj i punoj sunca klimi.

No za nas je zanimljivo da se ova dva filozofska uverenja o "materia prima" u mnogome poklapaju sa mitskim kosmogonijskim slikama.

Sve ovo razmatranje smo i započeli stoga da bismo objasnili, otkrili, šta predstavljaju voda i vatra na dnu vertikale našeg modela, odnosno slike Sveta. Iz svega navedenog proizilazi da voda i vatra na dnu slike Sveta predstavljaju kaos. To je kaos "prognani", sabijeni, najniže smešteni deo Sveta. Haos koji je savladan, pobeđen, sapet, ali koji nije nestao, koji postoji, makar i u najmanjoj meri, naporedo sa sredenim Svetom.

Ovde bismo još napomenuli da se u nekim kosmološkim slikama javlja i voda koja okružuje Svet.

Tako u "egipatskoj kosmogoniji kaos je snaga bezobličnog i neuređenog svijeta ... koji okružuje sredeno stvaranje kao što ocean okružuje Zemlju. Postojao je prije stvaranja, a postoji i uporedo s formalnim svijetom, te se doima kao njegov omot i kao golema besmrtna zaliha u kojoj će se oblici na kraju vremena raspasti".⁷⁵

U indijskoj predstavi, kosmičko jaje u kome je ovaj naš sredeni Svet, okruženo, opasano uroborom pliva po vodi.

Pa i kod nas, u našim pričama, ponegde, "na kraju Sveta je nepregledno more".

Dakle, možemo ustanoviti da je tokom vremena stalno prisutna ideja da naporedo sa uređenim Svetom postoji i kaos. Zašto? Navešćemo ovde dva, kako nam se čini, osnovna razloga:

Naime, od davnina je zapaženo da i pored sve sredenosti i reda, ponekad, u našem Svetu dolazi do zbrke i nereda. Na to ukazuju mnogi religiozni rituali,⁷⁶ koji postoje u gotovo svim religijama, a koji imaju za cilj da zadrže, obnove, obeleže postojeći red, jer poremećaj reda, odnosno prodor haosa, je poguban za svako društvo, za sve. To da povremeno dolazi do poremećaja reda je, očigledno, jedno empirijsko saznanje. Ono je, nesumnjivo, uticalo da i kaos, tj. trag haosa, bude sastavni deo kosmološke slike Sveta.

⁷⁴ Korišćeno: Opšta enciklopedija Larus u tri toma", "Vuk Karadžić-Interekport", Bgd 1971. I, Filozofija s 601-2; Enciklopedijski leksikon "Mozaik znanja" 10, Filozofija, pod Tal i Heraklit; HČKNR II/1, s. 330 i 332; i dr.

⁷⁵ RS pod kaos

⁷⁶ Svi rituali tzv. godišnjeg ciklusa imaju, između ostalog, i cilj da obeleže ciklično ponavljanje vremena, zasnovanog ustvari, na pravilnom kretanju nebeskih tela u prostoru. Kao najznačajnije u nas možemo pomenuti Božić i Uskrs. Od najspektakularnijih bismo mogli pomenuti rituale kod Acteka koji su imali za cilj da povrate snagu sunca.

Drugi razlog je, svakako, samo ambivalentno shvatanje haosa: jer haos, mračna neizdiferencirana masa, sadrži u sebi "klicu klica" i samim tim označava snagu stvaranja svega postojećeg. Baš ta stalna potencijalnost stvaranja uticala je, čini se, da se haos, mada potisnut, zadrži na dnu ose Sveta, odnosno našeg modela.

Postoji i mogućnost da haos, nesređenost puna potencijala, nije mogao biti brisan sa slike Sveta, jer je on deo celine, odnosno ovaj Svet, sreden i sa svojim zakonitostima, je deo haosa, a samim tim i haos, tj. element haosa, mora biti zastupljen u ovom Svetu, kao i na našoj kosmološkoj slici Sveta.⁷⁷

U analizi našeg modela svoju pažnju smo usmerili na Zemlju, njen položaj i oblik, ali i na slojeve ispod Zemlje, otkrivajući njihova značenja i ideje koje nose. Slika Sveta, kao što smo videli, sadrži sopstvenu poruku, ali u njoj su već naznačene neke važne potrebe i težnje čoveka kao i njegove osnovne ideje vezane za postojanje i opstanak. One se, istina u nešto izmenjenom vidu, videćemo to kasnije, vezuju za Zemlju, odnosno određene odlike pripisuju se samoj Zemlji.

Čovekova potreba da se orijentiše prisutna je i u konkretnom prostoru. Njegovu težnju da se smesti u centar Sveta, određivši uporišnu tačku svog mikrokosmosa, zapažamo u ritualima koji prate naseljavanje, odnosno podizanje staništa.

Ideja o potrebi i postojanju kondenzovane generativne snage i plodotvornosti, koja se na slici Sveta manifestuje u obliku geofornih životinja (bika i ribe) smeštenih u drugi podzemni sloj (na modelu u 1. varijaciji) prenesena je na samu Zemlju, te ona postaje simbol plodnosti par excellence. Ali, Zemlji se pripisuje i sposobnost dezintegracije ("proždiranja") kao i vodi na dnu ose Sveta, odlika zastupljena u Majci Zemlji, kao mračna strana njene prirode.

Otuda proizilazi da i sve ono što se na slici Sveta nalazi ispod Zemlje, idejno sačinjava Zemlju kao okosnicu čovekovog postojanja i opstajanja.

⁷⁷ Ovde ćemo navesti samo jedno mišljenje. E.Kasirer je sredinom dvadesetih godina ovog veka pokušao da odredi odlike mitskog mišljenja. U svojim određenjima on ga je često suprotstavljao spoznajnom (naučnom). Tako on za spoznajno shvatanje prostora kaže da je "genetičko", a mitsko shvatanje prostora definiše na sledeći način: "Kao da je ceo prostorni svet i sa njim kosmos uopšte izgrađen po takvom modelu koji nam se može prikazati čas u uvećanoj a čas u smanjenoj razmeri, ali uvek, i u najvećem i u najmenjem ostaje isti." (op.cit. s.97)

Čovekov um nije stvoren da bi zapuštao prostor sam po sebi. Prostor je za njega samo mesto na kome se nalaze određeni objekti, mesto zbiljavanja, okvir za stvari koje čovek zapušta i za njega samog. Nenaseljeni prostor u prvom momentu i ne postoji, zatim kada već mora biti priznat, izaziva kod čoveka nelagodnost i žurbu da se podim počini - predmetima, zbiljavajama i predmetima i zbiljavajama.

Miroslav Popović "Sudbine"

II DEO

ZEMLJA - STANIŠTE

1985. 213

Čovek je "zakovan za zemlju kao životinja"⁷³. On živi svoj život u jednom kontinuiranom prostoru. Da bi u svetu mogao da opstane po svom ustrojstvu, svom urođenom osećanju, on mora da tako osluša da ga odredi. Samim određivanjem, postavljanjem orijentacije u kontinuiranom prostoru on stvara u njemu diskontinuitet - ili gledano sa stanovišta čoveka, on u jednom neodređenom, samim tim i haotičnom prostoru - stvara svet. U predavna vremena, kako kaže Džou Mičel u svojoj studiji "Duh Zemlje"⁷⁴, zemlja je shvaćena kao univerzalno božanstvo, ne materijalna zemlja, već njen duh, ona je živo biće, žensko, jer prima silu od sunca i postaje plodna. Po Mičelu čovek se zadržava ili naseljava na mestu gde je duh zemlje doveo najjačije znake, na zemljištu sa posebnom energijom. Elijade smatra da "religiozno iskustvo nehomogenosti prostora predstavlja primordijalna iskustva ... Dejstvo prekida u prostoru upravo omogućuje osnivanje sveta, jer otkriva 'stalnu tačku' centralnu osu svih budućih orijentacija."⁷⁵ Dakle, stvaranje reda, razlučivanje, a ovde je to moj prostor (kuća, naselje, svetilište) i ostali prostor, je u religioznom smislu stvaranje sveta.

Jedna čovekova "tačka oslonca" je sam čovek. Za razliku od ostalih bića, svojim uspravnim hodom, svojom uspravnom kičmom, on svakako za sebe, predstavlja osnovnu osu sveta "axis mundi". No pošto je svaki čovek axis mundi za sebe, a čovek je društveno biće, potrebno je ustanoviti neku tačku oslonca, neku tačku orijentacije za više ljudi. Tako se tačke oslonca komitiraju na raznim nivoima u zavisnosti od veličine skupine kojoj je u "tačka" potrebna. Ta "tačka" se u ovom slučaju samo uslovno naziva tačkom, to je u stvari prostor - posednički, pripadnički - te grupe u odnosu na ostali prostor. Za porodicu to je kuća, za naselje atar, za državu državna granica. Elijade kaže: "ono što je karakteristično za tradicionalna društva - a takvo

⁷³ Dž. "Tajanstvo"
⁷⁴ John Mitchell, "The Dark Earth, or Ways, Spirits and Mysteries", London 1975, str. 4, 10, 12
⁷⁵ M. Elijade, "Duh i prostor", "Kulturni život", "Veštica" broj 96, septem 20, s. 11; Vidi i M. Elijade "Očuvanje, svetinja i prirodni svet", Zgb 1983, 31-40 (3-4)

Čovekov um nije stvoren da bi zapažao prostor sam po sebi. Prostor je za njega samo mesto na kome se nalaze određeni objekti, mesto zbivanja, okvir za stvari koje čovek zapaža i za njega samog. Nenaseljeni prostor u prvom momentu i ne postoji, zatim kada već mora biti priznat, izaziva kod čoveka nelagodnost i žurbu da se nečim popuni - predmetima, zbivanjima ili idejama o predmetima i zbivanjima.

Miroslav Popović "Sudbine"

/Nolit, Bgd. 1985. 213/

Čovek je "zakovan za zemlju što životu služi..."⁷⁸. On živi svoj život u jednom kontinuiranom prostoru. Da bi u njemu mogao da opstane po svom ustrojstvu, svom urođenom osećanju, on mora na neki način da ga odredi. Samim određivanjem, postavljanjem orijentacije u kontinuiranom prostoru on stvara u njemu diskontinuitet - ili gledano sa stanovišta čoveka, on u jednom neodređenom, samim tim i haotičnom prostoru - stvara red. U pradavna vremena, kako kaže Džon Mičel u svojoj studiji "Duh Zemlje"⁷⁹, zemlja je shvatana kao univerzalno božanstvo, ne materijalna zemlja, već njen duh, ona je živo biće, žensko, jer prima silu od sunca i postaje plodna. Po Mičelu čovek se zadržava ili naseljava na mestu gde je duh zemlje davao najočitije znake, na zemljištu sa posebnom energijom. Elijade smatra da "religiozno iskustvo nehomogenosti prostora predstavlja primordijalno iskustvo ... Dejstvo prekida u prostoru upravo omogućuje osnivanje sveta, jer otkriva 'stalnu tačku' centralnu osu svih budućih orijentacija."⁸⁰ Dakle, stvaranje reda, razlučivanje, a ovde je to moj prostor (kuća, naselje, svetilište) i ostali prostor, je u religioznom smislu stvaranje sveta.

Jedna čovekova "tačka oslonca" je sam čovek. Za razliku od ostalih bića, svojim uspravnim hodom, svojom uspravnom kičmom, on svakako za sebe, predstavlja osnovnu osu sveta "axis mundi". No pošto je svaki čovek axis mundi za sebe, a čovek je društveno biće, potrebno je ustanoviti neku tačku oslonca, neku tačku orijentacije za više ljudi. Tako se tačke oslonca formiraju na raznim nivoima u zavisnosti od veličine skupine kojoj je ta "tačka" potrebna. Ta "tačka" se u ovom slučaju samo uslovno naziva tačkom, to je u stvari prostor - posednički, pripadnički - te grupe u odnosu na ostali prostor. Za porodicu to je kuća, za naselje atar, za državu državna granica. Elijade kaže: "ono što je karakteristično za tradicionalna društva - a takvo

⁷⁸ Dis, "Tamnica"

⁷⁹ John Michell, "The Earth Spirit, its Ways, Shrines and Mysteries", London 1975. v.s. 4, 10, 12

⁸⁰ M.Elijade, "Sveto i profano", "Zamak kulture", Vrnjačka banja 80, separat 25, s. 11; Vidi i M.Elijade "Okultizam, magija i pomodne kulture", Zgb 1983, 31-49 (lat)

društvo mi ovde razmatramo - to je opozicija koju ova društva podrazumevaju između svoje nastanjene teritorije i nepoznatog i neodređenog prostora koji je okružuje: ova prva, to je Svet (tačnije "naš svet") Kosmos; ostala teritorija više nije Kosmos već neka vrsta drugog sveta", strani haotični prostor, nastanjen avetima, "stranovima" (koji su uostalom, izjednačeni sa demonima i fantomima)... tako imamo s jedne strane "Kosmos", a sa druge strane "Haos". Ali ... ako je nastanjena teritorija "Kosmos" ... ona je to upravo zato što je prethodno sakralizovana".⁸¹

Kao što smo već napomenuli za čoveka i njegovu porodicu osnovno polazište u prostoru je njegovo stanište. U kući poniče, njoj teži da se vrati, sećanjem je nosi u sebi, neutuđivi je deo njegovog bića, centar postojanja u haotičnosti sveta. Dakle mogli bismo reći da je kuća čovekova osnovna tačka oslonca na zemlji, mestu njegovog bivstvovanja. On pokušava "da se njegova sopstvena kuća nađe u "Centru Sveta" i bude imago mundi."⁸² "Centar Sveta" zamišlja se kao osa, dakle, vertikalna koja spaja tri nivoa: visine - nebo, horizontalu - Zemlju, i dubine, donji podzemni predeo povezan sa svetom mrtvih i Haosom. "Osa povezuje tri kosmička nivoa."⁸³ U kući se ta osa ostvaruje na mestu ognjišta koje je povezano sa precima, a preko dimnjaka i dima otvoreno prema nebu i transcendentnom. "Takav jedan kosmički stub - koji povezuje nebo i zemlju, a čija je osnova učvršćena u donjem svetu - uvek se nalazi u Centru Univerzuma ... Tako imamo posla sa povezivanjem religioznog shvatanja sa kosmološkim slikama koje zajedno čine izvestan sistem, što se može nazvati 'sistem Sveta' tradicionalnih društava."⁸⁴ Zbog svega toga čovek "tradicionalnih društava" posvećuje veliku pažnju kako izboru mesta tako i podizanju svog staništa u racionalnom smislu, ali i na magijsko-religijskom planu.

U našoj tradicionalnoj kulturi sačuvana su mnoga verovanja i rituali koji prate postavljanje i podizanje kuće.⁸⁵ Na te magijsko-religijske komponente staništa biće usredsređena naša pažnja.

Pre nego što pristupimo sistematskom proučavanju verovanja i rituala koji prate podizanje kuće u našoj tradicionalnoj kulturi treba naglasiti da pri njihovom razmatranju moramo imati na umu da su oni usredsređeni na dve stvari:

- na mesto i podizanje samog zdanja, na njegovu stabilnost i trajnost
- na srećan i berićetan, od ploda do poroda, život porodice koja će u njoj stanovati.

⁸¹ M.Elijade, "Sveto i profano" s. 15

⁸² Ibidem, s.20

⁸³ Ibidem, s. 17

⁸⁴ Ibidem, s. 18

⁸⁵ Raznovrsna verovanja su zabeležena u našoj etnološkoj literaturi. Sakupljena je i dragocena građa za Etnološki atlas Jugoslavije pod temom 148. Međutim, ta verovanja i rituali koji prate građenje staništa nisu sistematizovana niti sistematski proučena.

I dok je u nekim ritualima moguće ta dva elementa odeliti u drugima su oni toliko isprepleteni, dopunjuju se ili imaju i jedno i drugo značenje da je to nemoguće. Stoga ćemo ih u našem razmatranju posmatrati kao jednu celinu, premda nisu uvek u svemu vezani za zemljište ili prostor.

Postojeći materijal, takođe ukazuje da stvaranje kuće, tj. osvećivanje prostora prolazi kroz više faza:

1. izbor mesta (predznaci, zabrane, proveravanje)
2. postavljanje temelja
3. svečanost pri podizanju rogļjeva
4. važnost prvog ulaska
5. važnost prvog unesenog predmeta
6. važnost prvog loženja vatre
7. posvećivanje praga i ognjišta
8. osvećivanje kuće

Neki od ovih rituala imaju za cilj horizontalno osvećivanje prostora, dok ostali imaju uglavnom za cilj osvećivanje vertikalnog prostora i prostora staništa uopšte.

S obzirom na predmet našeg interesovanja najviše pažnje ćemo posvetiti onim verovanjima i ritualima koji su neposredno vezani za zemljište, tj. horizontalno osvećivanje prostora.

Ali pre nego što pređemo na konkretan materijal da razmotrimo još nešto.

"Smestiti se" na jednom mestu, organizovati ga, nastaniti - to znači izvesti niz činova koji pretpostavljaju jedan egzistencijalni izbor: izbor Univerzuma, do koga se dolazi 'stvarajući ga'.⁸⁶ Prilikom naseljavanja, kao što je već rečeno, čovek pokušava da smesti svoje stanište u centar sveta, odnosno po Mičelu, tamo gde se očituje duh, energija zemlje. U mnogim legendama kopljem se ubija aždaja, zmaj ili zmija, pre početka građenja. Mičel tumači da se time zadržava sila duha zemlje, personifikovana u nekom od zamišljenih, gore navedenih bića, dok Elijade smatra da ubijanje aždaje predstavlja uništavanje haosa i stvaranje uređenog sveta.

Aždaja je u nas mitsko biće "srodno sa alom i zmajem pa ih neki pisci" izjednačuju. Nađ ih zamišlja kao "ogromne krilate zmije u obliku guštera ili krokodila".⁸⁷ Zmaj se javlja i kod nas i kod drugih naroda i kao čuvar skrivenog blaga. U tim slučajevima on se "pokazuje kao strog čuvar" a zbog svojih demonskih svojstava potencijalno i veoma opasan. Tada se može "poistovetiti sa zmijom".⁸⁸ Zmija je "sklop arhetipova vezan za hladnu i podzemnu tminu iskona".⁸⁹ Kao što se vidi ove "nemani mešanci simbolizuju praiskonski haos" ali i "strašne prestravljujuće prirodne moći".⁹⁰ Dakle, sva ta

⁸⁶ M.Elijade, "Sveto i profano", s. 17

⁸⁷ Š.Kulišić, P.Ž.Petrović, N.Pantelić !"Srpski mitološki rečnik" (skr. SMR) Bgd 1970. pod aždaja

⁸⁸ RS pod zmaj

⁸⁹ RS pod zmija

⁹⁰ IETS pod mitološke zveri

mitska bića su simboli podzemnog haotičnog sveta, ali ne smemo zaboraviti da je taj svet bremenit svim začecima.

Mičel svoje tumačenje zasniva na geomantiji "simboličkoj nauci nasleđenoj iz neolita" najrazvijenijoj u Kini, ali poznatoj Keltima, Rimljanima, Vizantincima ... To je "određivanje utjecaja koji čoveku omogućuju da živi u skladu sa svojom prirodnom okolinom, pa prema tome i s nebom. ... Iskazuje se strujanjem životnih energija, koje se ispod zemlje⁹¹ otkrivaju pomoću geomancijskog kompasa."⁹² Takvi pogledi se zasnivaju na shvatanju da je zemlja "živi entitet (bitnost, suština) oživljen duhom".⁹³ Praktično geomantija služi za "određivanje plana gradova ... smeštaj i položaj kuća, grobnica i dr."⁹⁴ i to tako što se usklađuju tokovi podzemnih energija sa položajem nebeskih tela". Geomantijom se otkriva kako da se tekuće energije čoveka i zemlje za koje postoji prirodni afinitet dovedu u harmoniju, pa čak - i da se - vežbama volje i imaginacije utiče na tok strujanja energije."⁹⁵ Geomantija se zasniva na određivanju, kao što rekosmo, položaja "duha zemlje" koji se u svom manifestnom obliku zamišlja kao aždaja, zmaj, zmija ili, u Kambodži krokodil.

Ako pažljivo pogledamo Mičelovo i Elijadeovo tumačenje videćemo da ta dva tumačenja govore o istoj stvari, jer ako se ubijanjem aždaje, zmaja ili zmije zaustavlja tok zemne energije i ona dovodi u sklad sa nadzemnim svetom, šta je to nego stvaranje reda!

Kod nas je usled istorijskih uslova bilo mnogo seljenja stanovništva, pa su tako neka naselja nastala relativno nedavno, i ostalo je zapamćeno ko ih je osnovao. Rista Nikolić je za selo Kneževac zabeležio sledeće: "Najstarije su porodice u selu Krezići, a po ~~a~~ po starom prezimenu Pavlovići ... Njihov je predak Živko prvi **udarilo kolac** ovome selu".⁹⁶ Lj.Jovanović pišući o nastajima Mlave na nekoliko mesta (za sela V.Popović, Rašanac i Trnovče) pominje poimence ljude koji su "udarili kolac selu" u smislu osnovali selo, tj. prvi se naselili. Za selo Kladarovo je zabeležio: "Tu su se prvo doselili stari porodice Negrnji. Zato što su oni prvi **udarili kolac** Kladurovu, kako narod veli, oni se ne mogu nikad obogatiti".⁹⁷

⁹¹ Danas se sve više uviđa da postoje tokovi podzemnih energija, kao i nekih drugih energija koje egzaktna nauka nije priznavala i manje-više još ne priznaje. Radiestezisti koji se time bave dokazivali su njihovo postojanje i njihov uticaj na čoveka. Oni se time empirijski bave odbacujući sve magijsko-religijske komponente. No svejedno njihova empirijska saznanja su primana sa rezervom, pa se ta istraživanja smatraju nekom vrstom alternativne nauke. No kako su oni vremenom dokazali da su neke zgrade podignute na samim tokovima podzemnih energija nezdrave za stanovanje (u njima ljudi više oboljevaju i umiru) postepeno ih priključuju, kao napr. u Zagrebu, ekipama koje planiraju nova naselja. Radiestezisti Boris Farkaš "Radiestezija u primeni" Zgb i Osman Hasanpašić "Priručnik iz radiestezije" Zgb 1987. pominju građevinsku biologiju kao jednu stranu geobiologije. Pomenimo ovde popularnu knjigu "Rašlje života" pionira radiestezije S.Jurdane. Tim problemom se bavi i Žak la Maja u knjizi "Medicina stanovanja", koja ipak, čini se, nije oslobođena i nekih magijsko-religijskih elemenata.

⁹² RS pod geomacija

⁹³ J.Michell, op.cit. 12

⁹⁴ RS pod geomancija

⁹⁵ J.Michell, op.cit. 12

⁹⁶ R.Nikolić, "Okolina Beograda", SEZb I/2 Bgd 1903. s. 1029.

⁹⁷ Lj.Jovanović, "MLAVA", SEZb I/2 Bgd. 1903. s. 418, 347, 359.

Ovaj zapis ukazuje na iracionalnu komponentu, pa možemo naslutiti da izraz "Udariti kolac naselju" nije slučajan.

4. Poglavje

IZBOR MESTA ZA KUĆU

Ne da se vratimo izboru mesta. U legendama nailazimo da je prilikom biranja mesta tj. nastanjivanja potreban neki određen znak, očitovanje svetog - hijerofanija. "Znak koji je nosilac religioznog značenja unosi apsolutni elementar i stavlja tačku na relativnost i zbrku."¹²⁶ Ukoliko takvog znaka nema "on se izaziva".¹²⁷

U našoj tradicionalnoj kulturi postoji veliki broj verovanja i magijskih radnji kojima se pokušava osigurati povoljan izbor.¹²⁸ Možemo ih podeliti na sledeći način:

- predznaci
- zabrane
- proveru

PREDZNACI¹²⁹

Čovek prilikom nastanjivanja, kao što smo već rekli, traži neki znak, nešto što bi mu kazalo koje je to mesto gde treba da podigne svoje stanište. U našoj tradicionalnoj kulturi on te znake otkriva u samoj prirodi, odnosno posrednik hijerofanije su određene životinje, ređe biljke.

Tako se smatra da je dobro ono mesto gde se živina rado skuplja i gde petlovi pevaju. Takođe je dobro mesto gde ovce plandaju ili goveče, marva, hoće da prilegnu. Dok se u građi za Atlas za Srbiju samo kaže da je srećno mesto gde pevcu pevaju i ovce prilegnu, na drugim mestima nailazimo i na

¹²⁶ M. Bujala, "Ezote i predzaci", s. 14

¹²⁷ Ibidem

¹²⁸ Napominamo da se izbor mesta odlikuje time, da se najčešće, određene životinje, tj. životinje ili ptice, odnose, bliže reći, prema lokalnim uslojima, odnosno bliže ili udaljenost od puta, zaključeno od sveta ili. No mi se ovde bavimo isključivo, da li postoje iracionalne komponente, odnosno magijsko-religiozne komponente koje postoje u nastanjivanju i izboru.

¹²⁹ Kao primer ovog dela može poslužiti nam je grad u Srbiji, to je Beograd ili Zagreb. Atlas je pod nazivom 141. Ovakvi predznaci gradova kao Beograd se čuva u Osnovnoj kartografiji Filozofskog fakulteta u Zagrebu, a Beograd se čuva u Osnovnoj kartografiji u Beogradu. Koristim ovo pitanje da kažem da postoje i drugi predznaci. Pored Beograda i Ljiljana Četlić to se ne mogući da koristim taj materijal.

Za Srbiju je pregledano 137 uzorka, od toga je najviše uzorka iz Srbije, državnog Kosova, dok u Vojvodini nisu uzorka uzorka 14. uzorka u ovom je tipu 141.

Za Bosnu i Hercegovinu pregledano je 207 uzorka, od toga je 203 (od toga 203) uzorka iz Bosne i Hercegovine; za Crnu Goru je pregledano 61 uzorka, od toga je 55 (od toga 55) uzorka iz Crne Gore; za Makedoniju 127 (od toga u 105 uzorka iz Makedonije).

Koristim se, takođe, etnografske publikacije kao Bujala 1978 i 1979, Glavni 19, Glavni 194 i drugi, u kojima nailazimo na predznaci koji se odnose na ovaj izbor mesta za ATLAS.

4. Poglavlje

IZBOR MESTA ZA KUĆU

No da se vratimo izboru mesta. U legendama nailazimo da je prilikom biranja mesta tj. nastanjivanja potreban neki određeni znak, očitovanje svetog - hijerofanija. "Znak koji je nosilac religioznog značenja unosi apsolutni element i stavlja tačku na relativnost i zbrku."⁹⁸ Ukoliko takvog znaka nema "on se izaziva".⁹⁹

U našoj tradicionalnoj kulturi postoji veliki broj verovanja i magijskih radnji kojima se pokušava osigurati pravilan izbor.¹⁰⁰ Možemo ih podeliti na sledeći način:

- predznaci
- zabrane
- provera

PREDZNACI¹⁰¹

Čovek prilikom nastanjivanja, kao što smo već rekli, traži neki znak, nešto što bi mu kazalo koje je to mesto gde treba da podigne svoje stanište. U našoj tradicionalnoj kulturi on te znake otkriva u samoj prirodi, odnosno posrednik hijerofanije su određene životinje, ređe biljke.

Tako se smatra da je dobro ono mesto gde se živina rado skuplja i gde petlovi pevaju. Takođe je dobro mesto gde ovce planduju ili goveče, marva, hoće da prilegne. Dok se u građi za Atlas za Srbiju samo kaže da je srećno mesto gde pevcu pevaju i ovce prilegnu, na drugim mestima nailazimo i na

⁹⁸ M.Elijade, "Sveto i profano", s. 14

⁹⁹ Ibidem

¹⁰⁰ Napomenimo da na izbor mesta utiču mnoge, da ih nazovemo, racionalne komponente, tj. čvrsto tlo, osunčanost, blizina vode, prema istorijskim uslovljenostima blizina ili udaljenost od puta, zaklonjenost od vetra itd. No mi se ovde bavimo isključivo, da ih nazovemo iracionalnim komponentama, odnosno magijsko-religijskim komponentama koje prate nastanjivanje i gradnju.

¹⁰¹ Kao osnova ovog dela rada poslužila nam je građa sakupljena za Etnološki atlas Jugoslavije /dalje ATLAS/ pod temom 148. Običaji prilikom građenja kuće. Građa se čuva u Centru za kartografiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, a duplikati za Srbiju u Etnografskom muzeju u Beogradu. Koristim ovu priliku da zahvalim tim ustanovama i posebno kolegincama Vlasti Domaćinović i Ljiljani Čertić što su mi omogućili da koristim taj materijal.

Za Srbiju je pregledano 335 upitnika. Njima je pokrivena teritorija tzv. uže Srbije, delimično Kosova, dok u Vojvodini nisu završena istraživanja IV upitnika u kome je tema 148.

Za Bosnu i Hercegovinu pregledano je 242 upitnika, za Hrvatsku 313 (od toga 283 ima podataka u vezi sa temom); za Crnu Goru je pregledan 61 upitnik; za Sloveniju 121 (od toga u 85 ima podataka); za Makedoniju 127 (od toga u 105 ima podataka).

Korišćene su, takođe, etnografske publikacije kao SEZb I i II odeljenje, Glasnik EI, Glasnik EM i druge, u kojima nailazimo na podatke koji se poklapaju sa onim sakupljenim za ATLAS.

neka objašnjenja. Tako se u okolini Sarajeva kaže da je takvo mesto berićetno. U Daruvaru kažu da znači da je na tom mestu tvrda zemlja i dobra podloga. I u okolini Ogulina smatraju da je ocedit teren gde blago prilegne. U Ličkom Petrovom selu veruju da "gde oroz ne pjeva tu sreće nema" a u okolini Bjelovara da je "bolje ne graditi" gde petao ne peva.

U Mionici "valja podići kuću na mravinjaku da se 'pati' (množi) narod u njoj". Slično se veruje i u Raškoj.

Pretežno ¹⁰² u istočnoj Srbiji se javlja da je "dobra svaka zemlje na kojoj ima bilja i životinja" (Kalna) ili "ako je zemljište obraslo u travu znači da će kuća biti plodna" (Bosilegrad).

Ako razmotrimo ovo verovanje da kuću treba podići gde se u vidu biljaka i insekata očituje plodnost i naseljenost, videćemo da se ono zasniva na analogiji: na tom mestu "ima života" što znači da će biti života i za buduću kuću, odnosno porodicu. Isto shvatanje nalazimo i u tumačenju ritualne radnje kojom se izbor proverava, o čemu će biti kasnije više reči. Takvo poimanje je karakteristično za "prelogičke" kulture koje "u vidljivom svetu vide poruke onostranosti bogova, predaka i veći deo njihovog znanja i ponašanja zasniva se na tumačenju tih znakova".¹⁰³ Iz takvog shvatanja proizilazi da na mestima gde trava ne raste ne valja podizati kuću. Zanimljivo je da na Britanskim ostrvima postoji verovanje da su gola mesta, tj. ona na kojima neće da raste trava prokleta, jer je tu prolivena nevina krv.¹⁰⁴ I kod nas se veruje, možda iz istih razloga, da ne valja podizati kuću na mestima gde se neko potukao ili u svadi stradao.

Slično navedenoj analogiji je i shvatanje da kuću treba podići na mravinjaku koji očigledno asocira na množinu, tj. plodnost, a isto tako "mrav je simbol marljivosti i organizovanog života u zajednici i smotrenosti".¹⁰⁵

U verovanjima pojedine životinje se često javljaju kao vesnici ili posrednici između božanstva i čoveka. U ovom slučaju posrednici su petao i ovca ređe goveče.¹⁰⁶

- Petao

¹⁰² Sporadično se takvo verovanje javlja i na drugim mestima: Valjevo, Čuprija, Knić, Obrenovac; U BiH okolina Teslića; u Crnoj Gori se veruje da je dobro mesto gde je iznikla voćka.

¹⁰³ Pjer Giro, "Semiologija", Bgd 1975.

¹⁰⁴ Encyclopedia of Magic and Superstition, First Print London 1974. pod blood 81

¹⁰⁵ RS pod mrav.

¹⁰⁶ Možda, na to bi upućivali i neki odgovori, ovo shvatanje potiče iz posmatranja i empirijskog saznanja da neke životinje hoće i rado borave na određenim mestima, a ona su se pokazala pogodnim i za čoveka, dok druge biraju ona koja su nepodesna. Tako u odgovorima sporadično nailazimo, više u vidu saveta nego u vidu pravih zabrana, da ne valja podizati kuću "gde zavija vezan pas" (Kladanj), ili "gde svinje vole da rovu" (Odžak), ili "gde mačke vole noću da zavijaju" (Bosanski Šamac).

Alternativna nauka smatra da određene životinje imaju instinkt da se zadržavaju na određenim mestima koja su se radiestezijskim ispitivanjima pokazala kao nepodesna za čovekov duži boravak, dok je kod drugih životinja potpuno suprotno. No prava, egzaktna nauka to još nije dokazala.

Međutim verovanja da je mesto gde peva petao ili ovce planduju dobro za gradnju kuće, čak i ako proizilaze iz nekih empirijskih saznanja, potpuno su uklopljena u religijski sistem, pa ćemo ih kao takva ovde i posmatrati.

U religijama i folkloru ptice su smatrane "glasnicima viših sila ili posrednicima tajnih znanja".¹⁰⁷

Petao svojom ponosnom pojavom, borbenašću, "seksualnom žestinom" kao i svojim specifičnim glasanjem, posebno osobinom da kukurikanjem najavljuje novi dan "razlog je što je ova ptica posebno rasprostranjeno uključena u narodne običaje i tradiciju. Ostala je njena povezanost sa starim običajima, a isto tako ima tendencija da akumulira nova verovanja i praksu bilo gde da su uključeni".¹⁰⁸

I u nas petao zbog svojih raznih osobina ima važnu ulogu u raznim običajima. Ovde ćemo se osvrnuti samo na neka verovanja vezana za pevcu koja bi nam (možda) mogla rasvetliti zašto baš pevac ukazuje, označava dobro mesto za kuću.

Jedna od veoma značajnih odlika petla je njegovo kukurikanje pred zoru koje je u "masi narodnoj važno kao neka vrsta noćnog sata, pomoću koga su se ljudi vremenski orijentisali".¹⁰⁹ "Svuda se u našem narodu veruje da noću pre no što zapevaju petli, ne treba izlaziti iz kuće, jer do njihovog pevanja svuda redom tamaraju zla bića (vampiri, veštice, đavoli, karakondžule, vile) koja gledaju da ljudima pričine zla. Čim, pak, prvi petli zapevaju odmah zla bića iščeznu i onda je sasvim slobodno izaći iz kuće i putovati kud hoće".¹¹⁰

Dakle petao svojim jutarnjim kukurikanjem rasteruje demone i oslobađa prostor za ljudsko delanje iz čega proizilazi da "petao ima sposobnost da pomoću svog glasa komunicira sa zamišljenim svetom natprirodnog".¹¹¹

Iz navedenog proizilazi da je petao i u vreme noći i u vreme dana, dakle neprekidno, povezan sa onostranim. Noću su to vampiri, veštice, vile, danju to je sunce koje se ovde javlja kao simbol nadzemaljskog, pozitivnog, vrhovnog. U vreme noći, kao što rekosmo, "u nedostatku društvene aktivnosti, ljudski svet na izvestan način prestaje postojati, poništen je i njegove prostore zauzima neki drugi ne-ljudski elemenat u ovom slučaju zamišljen u likovima čudnovatih zlih bića mraka".¹¹² Pred zoru, dakle, pevanje petlova oslobađa prostor opasnih bića, prostor koji po njegovom oglašavanju opstaje bezopasan za boravak i kretanje ljudi.

No pogledajmo koja su to mitska natprirodna bića koja se povlače pred zvukom prvih petlova i gde. Neka od ovih bića možemo vezati za podzemni svet (vampiri i njihove varijacije¹¹³) dok su druga po narodnim predstavama nadzemna, kreću se površinom zemlje (đavo¹¹⁴, delimično veštica¹¹⁵) ili lete nevisoko iznad nje (neke vile¹¹⁶). To uslovljava da vampiri deluju isključivo

¹⁰⁷ Encyclopedia of Magic and Superstition, s. 153

¹⁰⁸ Ibidem s. 154

¹⁰⁹ Tihomir Đorđević "Priroda u verovanju i predanju našega naroda" SEZb II/33, Bgd 1958, s. 66

¹¹⁰ Ibidem s. 66

¹¹¹ Dobrila Bratić, "Pevanje petlova", GEI XXXIV, Bgd 1985., s.90

¹¹² Dobrila Bratić, "Pevanje ..." s. 92

¹¹³ SMR pod vampir

¹¹⁴ "... nevidljivo se javljaju i danju. Prisustvuju ljudskim poslovima." SMR pod đavo s. 117

¹¹⁵ SMR pod veštica; S.Zečević "Mitska bića srpskih predanja", Bgd 1981. s. 137-146

¹¹⁶ SMR pod vila; S.Zečević, op.cit. s.42, 44

noću i s danom se povlači u podzemlje¹¹⁷, dok ovi nadzemni demoni mogu biti prisutni danju. Istina s dolaskom dana koji najavljuje petao svojim kukurikanjem, oni gube od svoje moći ili se kao vile povlače u udaljene nenaseljene predele. Petao je povezan sa htonskim¹¹⁸, često je atribut htonskih božanstava¹¹⁹ pa samim tim i vampirima, ali je isto tako povezan i sa nadzemnim demonima. Petao oglašavanjem dozvoljava ili zabranjuje aktivnost i prisustvo demonskog sveta, a sve to potaknut suncem prostora. To se naročito vidi u bajalicama kad se bolest tera tamo "gde petli ne poju". Takvo shvatanje svakako proizilazi iz toga što "Nema te kuće u našem narodu, makar i samohrana baba u njoj živela, da nema jednog kokota, a kokoši neka više neka manje".¹²⁰

Dakle možemo zaključiti da se petao kao predznak dobrog mesta za građenje javlja zato što on označava slobodan, nezauzet, neposjednut od demona, od natprirodnog, prostor.

Međutim, veoma retko,¹²¹ javlja se i sasvim suprotno verovanje. Tako je u Jadru zabeleženo da "ne valja da se gradi u drvljaniku, kao i tamo gde kokoš pjeva, jer sluti zlo".¹²² U nekim slučajevima se neregularno kukurikanje petla tumači kao rđav omen. U tim slučajevima (gde se veruje da je nepodesno mesto za gradnju gde pevci pevaju) to shvatanje je došlo u prvi plan. Dakle, ako se smatra da je samo pevanje petla opasno i zloslutno, takvo je i mesto gde se ono dešava.

- Ovca

Kao što smo ranije pomenuli, ovca se javlja kao znak, kao posrednik između čoveka i onostranog. "Neki puste stado ovaca - beleži M.Đ.Milićević - u ogradu gde misle kuću graditi i ostave da ovce same nađu mesto zdravo i za kuću dobro."¹²³ Dakle, same ovce nalaze mesto, tj. time što legnu na određeno mesto, smatra se da ga obeležavaju. U našem narodu se "smatra da je ovca blagoslovena životinja, 'koja je iz raja iskočila' ".¹²⁴ Iz tog shvatanja proizilazi da je ovca povezana sa gornjim pozitivnim silama, sa Bogom, zle sile joj ništa ne mogu.¹²⁵ Kao takva ona je shvatana kao manifestni oblik svetoga, odnosno

¹¹⁷ "Epifanija predaka i srodnih demona ograničena je i vremenski: oni se mogu javljati samo noću, od zalaska do izlaska sunca. V.Čajkanović "Mit i religija u Srba", "Nekolike opšte pojave u staroj srpskoj religiji", Bgd 1973. s. 272

¹¹⁸ v. A.Milošević-A.Cermanović "Petao u htonskom kultu kod antičkih Grka i u srpskom narodu" GEM XVIII, Bgd 1954. s. 106-113; "Sa htoničnim božanstvima obično je u vezi petao". V.Čajkanović "Mit i religija u Srba", "O vrhovnom bogu u staroj srpskoj religiji" Bgd 1973. s. 380

¹¹⁹ "Zbog uloge psihopompa pjetao se pripisuje i Hermesu (Merkuru) glasniku koji obilazi tri razine svemira, idući od pakla do neba". RS pod pijetao s. 503; "U narodnoj tradiciji izrikom se kaže da je sveti Sava uvek nosio uza se petla." V.Čajkanović "O vrhovnom ..." s. 381

¹²⁰ Tihomir Đorđević "Priroda ..." s. 63

¹²¹ Takvo verovanje je zabeleženo u okolini Bosanske Gradiške i okolini Kratova. ATLAS

¹²² Rabija Hasanbegović, "Gradska i seoska kuća" GEM 27 (Jadar - Vukov zavičaj), Bgd 1964 s. 241

¹²³ M.Milićević "Život Srba seljaka" SEZb II/1, Bgd 1894. s. 11

¹²⁴ SMR pod ovca

¹²⁵ "Vračari su nemoćni pred njegovom (jagnjetovom) nevinošću." IETS pod jagnje s. 54;

ona kao blagoslovena životinja bira određeno mesto, koje tim izborom postaje, odnosno jeste, takođe, blagosloveno pa je samim tim dobro za građenje kuće.

Doduše, našli smo, istina, samo na dva mesta¹²⁶ da ne valja podizati kuću "gde je bila košara za ovce" (Neresnica, Kučevo), odnosno "na miljčovima, gde su bili torovi (Zoranovići, Hrastnica BiH). Ova zabrana je slična onoj koju nalazimo u šlu Petrov Do kod Cetinja da "ne valja podizati kuću na mestu gde je bio uljanik". Naime i pčela je sveta i blagoslovena životinja kao i ovca. Verovatno se smatra da kondenzacija i dugotrajnost boravka svetih životinja čini to mesto svetim, a samim tim i opasnim ako ni zbog čega drugog ono zbog toga što se može oskrnaviti, a skrnavljenje povlači za sobom kaznu.

- Grob, groblje

Petao i ovca se, dakle smatraju posrednicima između čoveka i natprirodnog, oni svojim izborom ukazuju koje je mesto dobro za podizanje kuće.

Gradnja kuće jeste grob, odnosno posrednik između živih i mrtvih. Tabuisano je svako mesto gde se nađe na ljudske kosti. U nekim zabranama veoma teško nalazimo u nas neka objašnjenja kao npr. "ne valja podizati kuću blizu groblja zbog veltica i vampira" (Zoranovići, Hrastnica BiH) ili "ne valja kuću podizati na onom mestu gde je nekada bio grob, jer se može (desiti) da (se) duhovi preko noći pojavljuju" (Kučevo, Kučevo i Šipraga, Kotar Varoš, BiH).

U našem narodu grob se shvata kao večno boravište umrlog pa se tako u narodnom govoru i naziva "kućom" ili "večnom kućom" u kojoj mrtvi "bomve večni san".¹²⁷ Ako je pojedinačni grob "kuća umrlog" groblje je "grad mrtvih".¹²⁸ Stoga je odnos prema pojedinačnom grobu isti kao i prema groblju.¹²⁹ U narodu se često može čuti da je grob "sveto mesto" "svetinja".¹³⁰

Ambivalentan odnos prema umrlom poštovanje - strah čini taj prostor (gropa, groblja) svetim i opasnim. Prostor groba je svet, jer je zauzet od nekog ko je bio sasvim običan umrtnik, ali ko je prešao granicu život-smrť i tim prelazom postao onostran, dakle povezan sa nekim višim silama ili bićima, ili čak božanstvom. "Ovaj svet i drugi svet ... zamišljeni su kao zasebni topografski prostori razdvojeni granicom života koja poseduje svojstva i jednog i drugog."¹³¹ Grob je jedna takva granina zona, jer na tom mestu

¹²⁷ Prema gradi na ATLAS je zabranjeno izražavanje u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Makedoniji, Gruziji, Gruziji i Hrvatskoj, dok je u Sloveniji ne nalazimo zabranjeno.

¹²⁸ "Polemika postoji u velikom broju naroda poštovanje, poštuju se i njihovi grobovi, bez obzira da li pripadaju nepoznatom i poznatim i ljudima drugih vera i kultura. Oni se ne skrivaju i bez velike straha se oklanjaju se i ne umrtavaju..." SMK pod grob 127.

¹²⁹ v. D. Šušter, "Istina u multikulturalnoj Srbiji", BpI 1980 s. 129.

¹³⁰ Istina s. 137.

¹³¹ Ibidem s. 137.

U okolini Krupnja, 1987. godine ispričali su mi za "dogadađ" koji se odigrao pre par godina. U nekoj kući u njihovom selu deca su počela da se guše. Bdiujući nad decom oni primete da u neko doba noći "iz zida počnu da izlaze pipci neke biljke, kao liijane i da se omotavaju oko dečijih vratova". Uplašeni oni sazidaju novu kuću, a ovu sasvim napuste iako je još bila dobra za stanovanje. U njoj samo drže ovce "jer njima nekakva zla sila, pa ni đavo, ništa ne može".

¹²⁶ Odnosi se na građu za ATLAS

ZABRANE

Kao što postoje, po narodnom verovanju dobra mesta za podizanje kuće, tako postoje i mesta za koja narod veruje da nisu dobra. Takva mesta su tabuisana, zabranjena. Kršenje tabua, kako se u većini slučajeva smatra, doneće kući, odnosno porodici, nesreću. Te zabrane su iracionalne prirode i zasnivaju se na magijsko-religioznom poimanju sveta.

- Grob, groblje

Jedna od najrasprostranjenijih zabrana, tj. tabuisanih mesta ili prostora za građenje kuće jeste grob, odnosno groblje¹²⁷ tj. grobište. Tabuisano je svako mesto gde se naide na ljudske kosti.¹²⁸ Uz tu zabranu veoma retko nalazimo u nas neka objašnjenja kao napr. "kuća se ne podiže blizu groblja zbog veštica i vampira" (Gornji Šehovci, Mrkonjić Grad, BiH) ili "ne valja kuću podizati na onom mestu gde je nekada bilo groblje, jer se može (desiti) da (se) duhovi preko noći pojavljuju" (Kuševo Brdo i Šiprage, Kotor Varoš, BiH).

U našem narodu grob se shvata kao večno boravište umrlog pa se tako u narodnom govoru i naziva "kućom" ili "večnom kućom" u kojoj mrtvi "borave večni san".¹²⁹ Ako je pojedinačni grob 'kuća umrlog' groblje je 'grad mrtvih' ".¹³⁰ Stoga je odnos prema pojedinačnom grobu isti kao i prema groblju.¹³¹ U narodu se često može čuti da je grob 'sveto mesto' 'svetinja' ".¹³²

Ambivalentan odnos prema umrlom poštovanje - strah čini taj prostor (groba, groblja) svetim i opasnim. Prostor groba je svet, jer je zauzet od nekog ko je bio sasvim običan smrtnik, ali/ko je prešao granicu život-smrt i tim prelazom postao onostran, dakle povezan sa nekim višim silama ili bićima, ili čak božanstvom. "Ovaj svet i drugi svet ... zamišljeni su kao zasebni topografski prostori razdvojeni graničnom zonom koja poseduje svojstva i jednog i drugog."¹³³ Grob je jedna takva granična zona, jer na tom mestu

¹²⁷ Prema građi za ATLAS ta zabrana je izražena u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Makedoniji, Crnoj Gori i Hrvatskoj, dok je u Sloveniji ne nalazimo zabeleženu.

¹²⁸ "Pošto su pokojnici u velikom narodnom poštovanju, poštuju se i njihovi grobovi, bez obzira da li pripadaju nepoznatim i pokojnicima i ljudima drugih vera i konfesija. Oni se ne sknave i, bez velike nevolje, ne uklanjaju se i ne uništavaju ..." SMR pod grob s.95.

¹²⁹ v. D.Bandić, "Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba" Bgd 1980 s. 129

¹³⁰ Ibidem s.133

¹³¹ v. Ibidem s. 133 i 243

¹³² Ibidem s. 129

¹³³ Edmund Lič, "Kultura i komunikacija" Bgd 1983. s. 123. U vezi s tim Lič dalje kaže: "Fokus ritualnih radnji (npr. crkve, groblja, svetišta) je upravo u toj graničnoj zoni. Metafizičke 'osobe' kojima se ritualna radnja upućuje asociiraju se s tim mestima i tipično se smatraju precima, svecima ili utelovljenim božanstvima - bićima koja su ranije bila obični ljudi koji su umrli običnom smrću, a koja su sada postali besmrtni bogovi. Poput same granične zone, i oni poseduju svojstva izvučena iz ovog i iz drugog sveta".

boravi onaj koji je postao van-prostorni i bez-vremenski, večan. No grob je i opasan, jer duša umrlog učestvuje u životu živih,¹³⁴ a njeno mešanje može biti zlonamerno. Zanimljiva je osnovna Kanetijeva ideja da pretpostavljena zlonamernost mrtvih potiče iz njihove zavisti živima na tome što su živi. Da se duša umrlog ne bi uzbunila treba je poštovati i ne uznemiravati. Ukoliko bi došlo do skrnavljenja groba, odnosno zauzimanja tog prostora njene 'večne kuće' duša može postati gnevna i nanositi štetu, odnosno svetiti se "uzurpatorima".

Ilustrovaćemo to shvatanje sledećim primerom.¹³⁵ U selu Hergoleši, tridesetak kilometara od Priboja, pre nešto više od dvadeset godina u sadašnjem, nešto izmeštenom centru naselja, jedna porodica je podizala kuću. Prilikom kopanja naišli su na ljudske kosti. Svi seljani su ih savetovali da prekinu gradnju i podignu kuću na drugom mestu. Međutim, oni ih nisu poslušali i podigli su tu kuću. Imali su dva sina, jedan im je poginuo u saobraćajnoj nesreći, a drugi se obesio. Svi u selu smatraju da je ta njihova nesreća posledica kršenja tabua

U praksi, pri gradnji kuće, se grob (groblje) očituje kao opasan prostor. Ali, kao što smo videli, on konotuje i svetost. Stoga možemo reći da je on dvojako tabuisan. S jedne strane - veruje se - on je "zauzet" od nekog ko je povezan, sjedinjen, s božanstvom pa i sam sadržava svetost¹³⁶, a s druge strane, kao bivši pripadnik ovostranog sveta on ga potpuno ne napušta već istovremeno zadržava interes, želje i osobine tog bivšeg svog sveta sa pojačanom predispozicijom ka osvetoljubivosti ukoliko mu se ne ukazuje dužna pažnja¹³⁷. Zauzimanje ovostranog njegovog prostora, njegove "večne kuće" je ne samo uznemiravanje njegovog "večnog mira" već i negiranje njegovog bivšeg i sadašnjeg postojanja. Potencijalnom "osvetom" on se bori za svoj "opstanak".

Stoga se prostor znanog ili neznanog groba smatra svetim i opasnim. Taj prostor, dakle, nije slobodan za žive. On pripada mrtvima.

- Međa

Smatra se da kuću ne treba podizati na međi¹³⁸.

Termin "granična područja" mi smo ovde, a i u daljem izlaganju okarakterisali kao neslobodan, zauzet prostor.

¹³⁴ Elijas Kaneti na jednom mestu piše: "Svugdje gdje žive ljudi u cijelom svijetu nalazimo ideju o **nevidljivim mrtvima**. Mogli bismo ih nazvati najstarijom idejom čovečanstva. ... Oni (mrtvi) su oduvek opsjedali čoveka; oni su za njega bili od ogromnog značenja: njihov utjecaj na žive bio je bitan dio tog života."

Elijas Kaneti, "Masa i moć", Zgb 1984. s. 33 i 217-227 naročito 218

¹³⁵ Prema sopstvenim terenskim istraživanjima.

¹³⁶ V. Čajkanović govoreći o azilu pominje da nije bilo umira "ako neko ubije čoveka koji je pobeo i legao na grob tražeći zaštitu od mrtvoga". On dalje zaključuje da se umrli "iz groba javlja ... ovde kao božanstvo - zaštitnik ..."

V. Čajkanović, "Mit i religija u Srba", "Dva starinska slučaja asilije" s. 75

¹³⁷ V. Čajkanović, "Mit i religija u Srba", "Donji svet kod starih" s. 88

¹³⁸ U građi za ATLAS ovu zabranu nalazimo samo na jednom mestu (Ivanjica), ali smatramo da je ona veoma rasprostranjena, jer se u mnogim slučajevima podrazumeva.

Međa je oznaka kojom se obeležava granica određenog zemljišnog poseda. Kao oznaka mogao je služiti neobrađeni pojas granične zemlje, humke zemlje, drvored, jarak, ograda i veoma često kamen sa svojim kulturnim značenjem. Mada međa ima praktičnu funkciju ona poseduje i neka mađijsko-religijska svojstva. U agrarnom društvu zemlja je osnova proizvodnje. Da bi se posed osigurao, da se međa ne bi pomerala kao objekat međe postavlja se ono što je već samo po sebi sveto, odnosno tabuisano kao što je grob, životinjske kosti, kamen sa urezanim simbolom krsta, drveće (posebno voćke) sa simbolima vere. Smatralo se da bi premeđaš navukao na sebe gnev natprirodnih sila koje borave u tim objektima. Takvo shvatanje se vremenom proširilo na međe uopšte¹³⁹. Tako je međa "postala i objekat tabua"¹⁴⁰. "Na međašnom prostoru se ne sjedi. Tu se ne spava. Bez potrebe tu se ne valja ni zadržavati uopšte."¹⁴¹

Stoga je sasvim jasno da na prostoru međe ne treba podizati kuću.

- Crkva

Kuću ne valja podizati na mestu crkve, crkvina, manastira, džamija, vakufa odnosno vakanskog zemljišta tj. tamo gde jeste ili gde je bila bogomolja.¹⁴²

Crkva se nalazi u prostoru potpuno drugačijem od ljudskih aglomeracija koje je okružuju. U unutrašnjosti toga omeđenog prostora transcendiran je profani svet ... Svaka vrsta svetog prostora podrazumeva neku hijerofaniju, izliv svetoga, čime se izvesna teritorija odvajava iz kosmičke sredine koja je okružuje, čineći je kvalitativno različitom."¹⁴³

Mesto hrama je mesto gde se smatra da vernici najlakše i najtešnje uspostavljaju vezu sa svojim božanstvom, a to je u nas nebeski dobronamerni Bog, jer to je njegovo obitavalište na zemlji, tu je ono kondenzovano duhovno prisutno. Taj se prostor zbog "zbiljske prisutnosti" božanstva smatra zaštićenim od svih zala, nestvarnih (đavola, demona) i stvarnih. U vreme velikih nevolja ličnih ili opštih kao što su epidemije i ratovi ljudi tu traže, i veruju da će naći, pomoć i zaštitu.¹⁴⁴ Tom svešču obuhvaćen je hram, ali i zemljište na kome se hram nalazi. I kada se hram sruši u svesti ljudi prostor na kome se on nalazio i dalje ostaje svet. Zato se često dešava da se nove crkve najrađe podižu na mestima starih, kao da crkvom jednom osvećeno zemljište i ne može služiti ničem drugom nego bogomolji.

¹³⁹ v. Dušan Bandić, "Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba" Bgd s. 296-298

¹⁴⁰ Ibidem s. 297

¹⁴¹ Mirko Barjaktarević, "O zemljišnim međama u Srba" pos.izd. EI SANU knj. 4, Bgd 1952 cit s. 65

¹⁴² Prema podacima iz ATLASA takvo shvatanje nalazimo u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, a naročito je izraženo u Makedoniji.

¹⁴³ M.Elijade, "Sveto i profano" s.13

¹⁴⁴ v. V.Čajkanović, "Mit i religija u Srba", "Dva starinska slučaja asilije" s. 71, 74

Iz svega rečenog proizilazi da se taj prostor smatra zauzetim od božanstva, a samim tim on je ne-slobodan za ljude. Svako naseljavanje na njemu bi se shvatalo kao povređivanje božanske teritorije, ili jednostavno kao skrnavljenje.

Nešto ređe se smatra da su zabranjena mesta za gradnju kuće raskršće, gumno, drvljanik i "vilino kolo".¹⁴⁵

- Raskršće

Raskršće sa svojim ukrštanjem puteva podrazumeva centar, tj. centar iz koga proizilazi orijentacija na četiri strane sveta. To je stoga i "mesto epifanija"¹⁴⁶. Na raskršću se podižu krstovi, kapelice i sl. U našoj tradicionalnoj kulturi se na raskršću traži kum za dete za koje se plaše da može umreti, kum koji je epifanija tj. božanski zaštitnik. Na njima teški bolesnici traže oprostaj da bi lakše izdahnuli. Ali raskršće je i "mesto jedinstva suprotnosti".¹⁴⁷ Mesto je izbora i straha pred nepoznatim. U nas, kao i u drugih naroda, na raskršću se oslobađa "otpadnih, negativnih i opasnih snaga",¹⁴⁸ "na njima se ostavljaju čini, skida se sugreb ... leče se bolesnici 'od nameta', ostavljaju krpe od odela bolesnika i novac¹⁴⁹ da bi na prolaznika koji ih nagazi prešla bolest. Veruje se da su noću stecišta zlonamernih mitskih bića, (vampira, veštica i sl.) naročito u vreme Nekrštenih dana kada je aktivnost demona pojačana.

Kao što vidimo, raskršće se smatra stecištem natprirodnih sila (dobrih i loših), pa je kao takvo prema narodnom shvatanju nepodesno za podizanje staništa.

- Gumno

Gumno¹⁵⁰ je mesto gde se vrše žito "odvaja valjano od otpadaka"¹⁵¹. Stožer koji se nalazi u sredini gumna, kruga, predstavlja *axis mundi*,

¹⁴⁵ Prema građi za ATLAS: raskršće kao tabuisano mesto za gradnju u Srbiji nalazimo na 7 punktova, u Bosni i Hercegovini na 2, u Crnoj Gori na 2, dok se u drugim republikama ne pominje. Gumno kao tabuisano mesto za gradnju nalazimo u Srbiji na 4 punkta, u Bosni i Hercegovini na 3 i u Hrvatskoj na 2, dok se u ostalim republikama ne pominje. Drvljanik kao tabuisano mesto za gradnju nalazimo u Srbiji samo na jednom mestu. Isto je i sa "vilinim kolom".

¹⁴⁶ RS pod raskršće

¹⁴⁷ IETS pod raskršće

¹⁴⁸ RS pod raskršće

¹⁴⁹ SMR pod raskršće

¹⁵⁰ Milenko Filipović razmatrajući značenje reči gumno dolazi do zaključka da ona ne označava samo prostor na kome se vrše žito, već joj je značenje šire tj. to je ravan, okrugao ili pravougaoni prostor na kome se obavljaju određeni zanatski poslovi, većinom se "radi o tehnološkim procesima u vezi sa preradom zemlje" (s. 22). On dalje zaključuje da se davno i prostor na kome se taljenjem dobijao ili prerađivao bakar nazivao gumnom i da otuda potiče sintagma bakarno ili mjedeno gumno.

No kako su u prošlosti svi značajniji tehnološki procesi "pripisivani pomoći demona, nečistih sila" (29) i sl. možemo zaključiti da je gumno uopšte shvatano kao mesto na kome dejstvuju natprirodne sile.

mesto spajanja tri nivoa - središte, pa po svom kosmološkom značenju ima sličnosti sa raskršćem. Na njemu se završava jedan proces, završavaju se put žita i priprema se za nešto čemu se, takođe pridaje vrednost svetinje - hleb. "Sveto je mesto".¹⁵² Na to ukazuje i običaj s "božjom bradom". "Božja brada" je poslednja rukovet žita koja se vezuje crvenim koncem i ukrašava cvećem. Čuva se često u domaćinovoju kući ili ambaru, a zrnevlje se meša sa zrnom za setvu. U nas su "negde 'božjom bradom' kitili stožer na gumnu, ponekad tek po završenoj vršidbi".¹⁵³ Frezer smatra da je osnovna ideja tog običaja "da je duh žita - starac bilja isteran iz žita koje je poslednje požnjeveno ili poslednje ovršeno i da on živi u ambaru za vreme zime. O setvi on ide u polja gde ponovo dela kao sila koja oživljava žitno seme."¹⁵⁴ I u nas se, očigledno je, veruje da u poslednjoj rukoveti žita, "božjoj bradi" boravi žitni demon pa se ona posebno i čuva. "Kako se veruje da i duhovi predaka imaju uticaj na rod žita, Gasparini to verovanje i poslednji snop dovodi u vezu, pa bi prema tome 'božja brada' ujedno predstavljala i duhove predaka."¹⁵⁵

Iz svega rečenog se vidi da gumno, prostor na kome se završava jedan važan proces za ljudski opstanak, smatra svetim i neposredno se, što se i vidi iz njegovog kićenja poslednjim snopom, povezuje sa natprirodnim silama i to onim koje, pretpostavlja se, na ukazanu im pažnju delaju na dobrobit ljudi.

Međutim, po narodnom verovanju gumno je i mesto na kome noću borave demoni, vile, a to je i jedno od zborišta veštica.¹⁵⁶ U nas se veruje da se veštice¹⁵⁷ noću na određene dane (1. mart, Badnje večer, jesenja ravnodnevica i dr.) iskupe na raskrsnici i onda zajedno odlaze, ili se direktno sastaju na određenim mestima. Zboruju na pometnom¹⁵⁸, odnosno pometenom ili mjedenom gumnu¹⁵⁹ ili pod nekim orahom¹⁶⁰ ređe kruškom. Na tim skupovima one "bi se veselile, igrale kolo"¹⁶¹ i dobijale zadatke ... kome će

M.Filipović, "Bakarno ili mjedeno gumno", "Etnološki pregled" I, Bgd 1959. s. 19-33

Međutim, smatramo da se zabrana koju ovde razmatramo odnosi prevashodno na "žitno gumno", pa ćemo je tako i razmatrati.

¹⁵¹ IETS pod gumno

¹⁵² Ibidem

¹⁵³ SMR pod božja brada

¹⁵⁴ Dž.Dž.Frezer, "Zlatna grana", Bgd 1937. s. 534-535

¹⁵⁵ SMR pod božja brada; Špiro Kulišić, "Iz stare srpske religije", Bgd 1970. s. 48-52

¹⁵⁶ v. Vuk St.Karadžić, "Srpski rječnik" pod vještica; Tihomir Đorđević, "Veštica i vila u našem narodnom verovanju i predanju", SEZb LXVI, SEZb II/30, Bgd 1953.; Slobodan Zečević, "Mitska bića srpskih predanja" Bgd 1981. s. 137-14; SMR pod veštica

¹⁵⁷ S.Zečević veštice svrstava u kategoriju "ljudi demonskih osobina". Op. cit. s. 135

¹⁵⁸ M.Filipović smatra da pometno gumno znači napušteno gumno

¹⁵⁹ v. napomenu 73

¹⁶⁰ U građi za ATLAS zabeleženo je na dva mesta (okolina Bora i Tuzle) da ne valja podizati kuću na mestu oraha, odnosno gde su orahove žile.

Orah je retko rodno drvo kome se pored lekovitog i zaštitnog pripisuje i negativno svojstvo: "ne valja pod njim zaspati niti valja da njegova senka pada na kuću". U vezi je sa donjim svetom i demonima donjeg sveta. "U raznim našim krajevima veruje se da je orah 'drvo veštica i zlih duhova' 'halovito' i nesrećno drvo".

V.Čajkanović, "Rečnik srpskih narodnih verovanja o biljkama", rukopis priredio i dopunio Vojislav Đurić, Bgd 1985. s. 184-186 i 286-287; cit. s. 186

¹⁶¹ Veštice vole igru "izlaze u noćno doba ... pa onda zameću kola od miline na raskrsnicama i guvnima ..." Vid Vuletić Vukasović, "Vještice u južnijih Slavena", "Karadžić" 3 za oktobar, Aleksinac 1901, s. 186

naškoditi".¹⁶² Ko bi naišao na njih grdno bi nastradao. Zbog toga se gumno smatra i opasnim mestom pa je nepogodno za podizanje staništa.

- Drvljanik

Drvljanik je mesto gde stoji drvo spremno za loženje. S jedne strane, racionalne, to je obična gomila drveta donesenog iz šume, međutim, s druge strane za to mesto vezuju se neke religijske predstave vezane za drveće uopšte.

Poznato je da je u nas kult drveća i bilja bio veoma razvijen u prehrišćanstvu. "Kult drveta i biljaka jedini je od starih kultova kojima se crkva, naročito naša pravoslavna, brzo i bezuslovno izmirila, tako da on danas u njoj ima naročito svoje mesto i simboliku" konstatuje Čajkanović.¹⁶³ Veruje se da drveće i kad se posećezadržava, bar donekle, svoje svete ili demonske osobine. Stoga drvljanik postaje unekoliko kultno mesto. "Na drvljanicama se obavlja obred bratimljenja, baje se bolesnicima, uzima se iverje za bajanje, kupaju bolesnici - ali i - prosipa zatečena voda posle izdisaja samrtnika i voda u kojoj se okupao mrtvac."¹⁶⁴ Drvljanik je povezan i sa kultom zelenila, odnosno čini se da postoji predstava da u njemu može boraviti ili je sa njim u vezi demon rastinja. Na to ukazuju neke ritualne radnje koje se vrše na mestu drvljanika i to u vreme zimskog perioda. Čajkanović ističe da "jedan isti starinski običaj ili kulturna legenda, ili verovanje koje je prvobitno bilo vezano za samo jedno starinsko božanstvo, može prilikom docnijeg asimilovanja stare vere novoj rasporediti na nekoliko raznih praznika i vezati za razne hrišćanske svece ..."¹⁶⁵ On dalje povezuje zimske svece sa božanstvom mrtvih. Kao što znamo Badnjak je povezan sa kultom mrtvih, ali je ujedno i demon rastinja kome se prinosi žrtva biljnih plodova.¹⁶⁶ Dani kulturnih radnji kod drvljanika padaju u zimskom periodu oko Božića.¹⁶⁷

No, kod nas se zadržalo još jedno drevno verovanje da "drveta i biljke mogu biti - mada to nisu uvek - senovite, tj. one pripadaju kakvoj duši ... ili kakvom dobrom ili zlom demonu ... ili divovima, koji su ustvari najstarije forme paganskih bogova, ili najzad božanstvima".¹⁶⁸ Senovito drveće je tabuisano¹⁶⁹ ne sme se poseći ni oštetiti. Kršenje tabua donosi prekršiocu

¹⁶² S. Zečević "Mitska bića ..." s. 142

¹⁶³ V. Čajkanović, "Mit i religija u Srba", "Kult drveta i biljaka kod starih Srba", Bgd 1973. s.3

¹⁶⁴ SMR pod drvljanik

¹⁶⁵ V. Čajkanović, "Mit i religija u Srba", "O vrhovnim bogovima u staroj srpskoj religiji" Bgd 1973. s. 327-328

¹⁶⁶ Božićni i novogodišnji običaji "koji su po narodnom starom kalendaru označavali početak novog godišnjeg perioda i novog agrarno-proizvodnog ciklusa" prožeti su mađijskim radnjama kojima se nastoji obezbediti dobra letina i uopšte svaki napredak.

¹⁶⁷ Tako se uoči sv. Andreje (13. XII) odnese na drvljanik kuvano kukuruzno korenje kao žrtva medvedu. "Na Badnje večer tu se ostavi sekira i na nju stavi parče šećera, da ne bi volovi u jarmu gulili vrat." /SMR pod drvljanik/. Ali naročito je zanimljivo da se na Ignjatov dan (2.I) ili drugačije zvani Kokošiji Božić, na Kosovu, posećuje drvljanik i sa njega uzima grančica i njom se čestita domaćinu. /v. SMR pod sv. Ignjat; i pod drvljanik/

¹⁶⁸ V. Čajkanović, "Mit i religija u Srba", "Kult drveta i biljaka kod starih Srba", Bgd 1973. s.6

¹⁶⁹ v. D. Bandić, "Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba" s. 244-245

nesreću pa i smrt. Osvetiće se duh drveta.¹⁷⁰ Ukoliko se neko boji da je posekao senovito drvo, treba na njegovom panju da odseče glavu kokoši, pa mu se neće ništa desiti.¹⁷¹ "Uvek postoji mogućnost da je drveće na drvljaniku bilo 'senovito' ili 'demonsko' pa se zle sile i dalje skupljaju oko njega kao i dok je drvo raslo u šumi, jer zadržava 'demonška' svojstva i kad je posečeno."¹⁷² Stoga se drvljanik izbegava noću.

Očigledno da su raskrsnica, gumno i drvljanik bila kulturna mesta prehrišćanskog perioda. To su prostori na kojima se pretpostavlja prisustvo natprirodnih sila ili bića. Ona mogu biti dobronamerna za ljude, ali i zlonamerna. Njihovo dobronamerno delovanje vezano je za dan, a zlonamerno za noć. Tako su ti prostori istovremeno "sveti", ali i "nečisti" i opasni, pa je jasno da se smatraju nepodesnim za podizanje kuće.

- "Vilino kolo"

Kao što je već pomenuto, tabuisan prostor za podizanje staništa je i mesto koje se naziva "vilino kolo". "Mašta sujevernog sveta vilino kolo prepoznaje po tome što na kružnom tragu njihove igre trava raste proređeno ili bujunije."¹⁷³ Vile su mitska bića, zamišljena kao lepe devojke sa dugom plavom ili rusom kosom. Njihov lik ima nedostatke, jer umesto stopala imaju kopita ili papke i imaju neprijatan zadah. Veruje se da borave daleko od ljudi u planinama, oko voda ili u oblacima. Pravične su, proriču sudbinu i dobre su vidarice. Nisu besmrtne. Međutim, veoma su sujetne na svoj izgled, svoju pesmu i igru¹⁷⁴ i osvetoljubive su ako ih neko uvredi nagazivši na njihovo kolo ili večeru, otkrije njihove nedostatke i sl. Takvu osobu bi kažnjavale oduzimanjem vida, sluha, paralizom udova, pa i smrću.

Sasvim je, stoga, razumljivo da su prostori nazvani "vilino kolo" smatrani veoma opasnim, čak i da se na njih nagazi, a kamoli da se na njima gradi kuća.

- Drvo

Smatra se da nije dobro podići kuću na mestu velikog drveta ili panju velikog drveta; naročito nije dobro podići kuću na mestu isečenog voća,

¹⁷⁰ D.Bandić konstatuje sledeće: "Ako ga posmatramo u celini, uočićemo da je odnos naroda prema drveću podvojen: natprirodna bića koja naseljavaju drveće potencijalno su i dobra i zla i korisna i štetna". ("Tabu ..." s. 245)

¹⁷¹ V.Čajkanović, op.cit. s. 13

¹⁷² D.Bandić, op.cit. s. 251

¹⁷³ S.Zečević, "Mitska bića srpskih predanja", Bgd 1981. 39-49, cit. s. 46; T.Đorđević "Veštica i vila u našem narodnom verovanju i predanju" SEZb LXVI, SEZb II/30, Bgd 1953.; Vuk Karadžić, "Srpski rječnik" pod vila; SMR pod vila

¹⁷⁴ "Njihovo glavno zanimanje i jeste igranje u kolu". V.Čajkanović, "Mit i religija u Srba", "Svekrva na tavanu", Bgd 1973. s. 174

posebno šljive; zatim, nije dobro graditi na mestu gromobolnog drveta (drveta u koje je udario grom) ili drveta koje se osušilo.¹⁷⁵

"Drvo je manifestacija u celini; sinteza neba i zemlje i vode; dinamičan život nasuprot statičnom životu kamena. Kako imago mundi, tako i axis mundi, 'drvo u sredi' koje spaja tri sveta i omogućuje opštenje među njima, a uz to daje pristup solarnoj moći; središte je sveta ... Ukorenjeno u dubini zemlje, središtu sveta i u dodiru s vodama, drvo raste u svet vremena ... a grane mu dosežu do nebesa i večnosti, takođe simbolizirajući diferencijaciju i ravni manifestacije."¹⁷⁶

Već smo ranije govorili o dosta izraženom kultu drveća u nas. "Još kod starih Slovena pojedino drveće vezivano je (na višem stupnju religijskih shvatanja) za određena božanstva: zamišljalo se kao njihov stan ili njihova svojina, služilo je kao njihovo svetište itd.¹⁷⁷ "Tragove toga obožavanja "svetog" drveta nalazimo u kultu zapisa. Zapis je obično neko veliko razgranato drvo koje se u litijama obilazi, prinose mu se žrtve i čitaju molitve. Na koru zapisa urezuje se krst ili prikucava ikona. Čajkanović ga izjednačava sa hramom, navodeći da istu ulogu ima zelena šljiva ili kruška pod kojom se u istočnoj Srbiji o Uskrsu pričesćivalo.¹⁷⁸ "Zapis je tabuiran i neprikosnoven", ne sme se oštećivati, na njega se penjati, niti se sme seći. Ukoliko se osuši mora se ostaviti da stoji, tj. drvo od njega se ne sme upotrebljavati. Dakle, ne samo da je takvo drvo sveto i da bi se njegovim sečenjem mogao izazvati gnev božanstva koje je zaštitnik imanja ili atara od oluje, grada ili groma, već bi zauzimanje prostora na kome takvo drvo stoji, kao i u slučaju crkve, hrama, bilo opasno i predstavljalo skrnavljenje.

No, čini nam se da tu postoji još nešto. Na to ukazuje zabrana na koju najčešće nailazimo, a to je da se kuća ne podiže na mestu isečenih voćaka, naročito ne na mestu isečene šljive. Ponegde smatraju da se kalem može iseći ali se panj ne sme vaditi (Kos. Mitrovica). Možemo pretpostaviti da je u osnovi te zabrane shvatanje da bi se prekid rodnosti do koga dolazi sečenjem voćke mogao preneti na novu kuću i na taj način bi se presekao napredak čeljadi i kuće u celini. Takvo shvatanje potvrđuje i verovanje da je nesretno mesto na kome se drvo osušilo.

Gromobolno drvo, kao ni prostor na kome se ono nalazi su obeleženi negativnom silom (može se smatrati gnevom nebeskog božanstva) pa stoga to mesto nije podesno za podizanje staništa.

Dakle, kao što smo videli, prostor na kome je određeno drveće se, takođe, smatra nepodesnim za podizanje nove kuće, mada razlozi ovih zabrana, kako se čini, nisu jednoobrazni.

¹⁷⁵ U građi za ATLAS takva verovanja nalazimo u Srbiji, Crnoj Gori, Hrvatskoj i naročito izražena u Bosni i Hercegovini

¹⁷⁶ IETS pod drvo

¹⁷⁷ D.Bandić, "Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba" s. 247

¹⁷⁸ V.Čajkanović, "Mit i religija u Srba", "Kult drveta i biljaka kod starih Srba", Bgd 1973. s. 7; v. V.Čajkanović "Rečnik srpskih narodnih verovanja o biljkama", Bgd 1985. s. 317

- Mesto stare kuće

Posebno pitanje bi predstavljao odnos stare i nove kuće, odnosno da li se nova kuća sme, treba, ili samo u određenim slučajevima može graditi na mestu stare kuće. Kod našeg naroda tome se posvećuje posebna pažnja, i postoje veoma određeni stavovi prema tom pitanju. Mogli bismo ih podeliti na tri osnovna shvatanja : prvo: kuću nikako ne valja podizati na temeljima stare kuće; drugo: nova kuća se uslovno može podići na mestu stare; i treće suprotno prvom - dobro je kuću podizati na mestu stare kuće.

Najrasprostranjenije je prvo verovanje tj. da kuću nikako ne valja podizati na temeljima stare kuće. Taj prostor gotovo da je tabuisan. Novu kuću, u zavisnosti od kraja, podižu iznad ili ispred stare.¹⁷⁹ Ili novu kuću pomeraju "na južnu stranu kao prema suncu (Jasenica, Negotin), ili se podiže "na istoku od ostalih građevina" (Radakovci, Kosjerić), odnosno podiže se "istočno od stare" (Zlokusa, T.Užice). Takođe se pazi da okapnica nove kuće ne bude na istom mestu gde je bio strehokap stare kuće.¹⁸⁰ To čine radi napretka.

U kući se živi, a život sobom nosi i lepo i ružno. U kući se dešavaju lepe stvari: venčanja, rađanje dece, veselje i obilje. Ali u njoj se može i bolovati i umirati, u njoj može vladati oskudica ili nesloga čeljadi. Sve se to može dešavati u jednoj istoj kući samo u raznim periodima.

Sa novom kućom, na neki način, počinje nov život, odnosno nova etapa. Pomeranjem sa starih temelja želi se postići da sve ono što je bilo, ili se dogodilo loše u staroj kući i ostane na istom mestu, mestu stare kuće. Izmeštanjem nove kuće, tj. njenim postavljanjem iznad ili ispred stare želi se mađijskim putem osigurati da ona bude srećnija i naprednija od prethodne.

Ovde moramo napomenuti još nešto. U praksi pomeranje kuće ne mora da znači da ona mora biti podignuta na potpuno novom terenu i da ne sme njena nova površina nigde da se poklapa sa površinom stare kuće. Pomeranje može biti simbolično, odnosno temelji se ne smeju poklapati, a gabarit može biti pomećen samo desetak santimetara. Da je važno makar simbolično pomeranje vidimo u sledećem verovanju "ako ne možeš promeniti mesto kuće, promeni ognjište" (Tuzi, C.Gora), ili "ako se zida na istom mestu kopa se dublji temelj" (Vrutak, Makedonija).

Znatno ređe nova kuća se pod određenim uslovima može podići na mestu stare. Tu mogućnost uslovljava kakav je bio život u staroj kući. Ukoliko je život u staroj kući bio srećan, ukoliko je u njoj vladala sloga i zdravlje, onda se može podići nova kuća na tom mestu. Međutim, ne podiže se na mestu stare ako je u njoj porodica izumrla, "ne na pustinjском imanju". (Srbija)

¹⁷⁹ Prema građi za ATLAS

¹⁸⁰ Pretpostavimo da mesto okapnice čini u neku ruku graničnu liniju kuće. Naime, krov predstavlja vertikalnu graničnu ravan. On po pravilu obuhvata veći prostor od same kuće, tj. njenih temelja i njegovo prostiranje ustvari je pravi prostor koji kuća zahvata. Preko okapnica se sliva voda sa cele površine krova pa tako gde voda pada to predstavlja obuhvatni prostor same kuće.

Zatim, ako se u njoj umiralo od bolesti (svuda), ako su u njoj umirala deca (CG), rodilo se sakato dete ili kopile (BiH), rađale se devojke (CG), desila se nesteca, neko pomerio pameću (Mak), ili ako je stara izgorela (CG H SL). Smatraju da ako je staru kuću zadesila nesreća "zemljište je nesrećno i takvo će ostati". Jednom rečju nova kuća se samo uslovno može podići na mestu stare. Veruju da bi se nesreća koja je zadesila staru mogla preneti i na novu kuću ukoliko bi ona bila podignuta na istom mestu, pa zato to mesto izbegavaju.

Veoma retko¹⁸¹ nailazimo na shvatanje da je srećno zidati gde je ranije bila kuća, tj. gde su i pre ljudi živeli. Takav stav se zasniva na uverenju da je teren gde je bila kuća već "iskušan i blagosloven".

Dakle, mesto za novu kuću, taj izbor se vrši u zavisnosti ne samo od pogodnog mesta, koje posredno označava, ukazuje neka spoljna natprirodna sila, već i u zavisnosti od prethodnog realnog življenja.

- Provera analogijom

Iz svega dosada rečenog vidi se da sve ove zabrane, uglavnom, nemaju racionalne osnove. One počivaju na shvatanju da pored vidljivog sveta koji naseljava prostor postoji i onostrani svet, onostrana sila ili sile, samo ponekad vidljive u svojim manifestnim oblicima. Smatraju se nadmoćnijim od čoveka i mogu uticati na tok čovekovog života. S obzirom da se veruje da su one ambivalentne, odnosno mogu biti dobronamerne, ali i zlonamerne, čovek izbegava prostor na kome pretpostavlja da one stalno ili povremeno "bitišu". Taj prostor je na neki način "zauzet"; pripada natprirodnim silama, i samim tim ne može biti prostor ljudskog staništa. On se može smatrati svetim, ali se uvek smatra opasnim zbog dvovrsne prirode natprirodnog, pa se stoga izbegava.

Etnološka građa nameće (pokazuje) i veoma određeno poimanje prostora i vremena. Topografija je konkretna, a bića koja se vezuju dolaze i sa jedne druge imaginarne topografije. Tako su sile koje tabuiraju prostor i vremenske svojim prisustvom u konkretnom vremenu, ali su one istodobno i vanvremenske i vanprostorne, večne i sveprisutne.

¹⁸¹ Prema ATLASU ovaj stav provereno nastupio je u Srbiji na 5 mesta na kojima su provereni BQL. Takva provera izvršena je i u Crnoj Gori i Hrvatskoj, a nalazi i u Makedoniji (probački su izvori, neprecizno beleženi).

¹⁸² Krupa, Valjevo.

¹⁸³ Šabac, Obrenovac, Lom, Oničar.

¹⁸⁴ okolina Korduna.

¹⁸⁵ okolina Bejanovca, Podulava i Vrnja.

¹⁸⁶ okolina Kraljeva.

¹⁸⁷ Isto iz Podgorca, v. N.D. Milovanović, "Život i smrt u Srbiji", Gl. opus deli, knj. V, str. XII + 201.

¹⁸⁸ isti nalazi su u Mađaru i Sloveniji.

¹⁸⁹ B. Bolja, Pločnik.

¹⁸¹ Prema građi za ATLAS: u Srbiji samo u 5 odgovora (Požarevac, Pirot, Uroševac) je zabeleženo da se nova kuća može podići na mestu stare. Da je poželjno novu kuću podići na mestu stare nalazimo u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji.

PROVERA IZBORA

Kao što smo videli izboru mesta za gradnju nove kuće poklanja se velika pažnja: traže se, uočavaju se, predznaci koji ukazuju na povoljnost određenog mesta, a s druge strane se izbegavaju određeni prostori za koje se smatra da bi samim onim što predstavljaju mogli negativno uticati na buduću kuću, tj. njenu čeljad. Na osnovu toga, kao i racionalnih elemenata, izvrši se izbor mesta za novu kuću. Ali kao da to još uvek nije dovoljno da osigura dobrobit nove kuće. Naime, postoji čitav niz načina kojima se, pomoću ritualnih radnji i postupaka, proverava valjanost izbora.

- Provera analogijom

Provera valjanosti izbora vrši se tako da se na odabranom mestu ostavi nešto preko noći. Prisustvo nekog živog stvora, bubice ili mrava, pri jutarnjem pregledu, označava postojanje života na tom mestu, pa analogijom, i života budućih naseljenika, odnosno potvrđuje da je izbor pravilan.

Na odabrano mesto¹⁸² za buduću kuću najčešće se stavi sud, čaša, s vodom, a ponegde čaša s rakijom i vinom. Negde se čaša s tečnošću poklopi daščicom.¹⁸³ Uz sud s vodom, ponegde, ostave i hleb.¹⁸⁴ To se ostavi preko noći, pa ako ujutru ispod čaše ili hleba nađu šta živo, mesto je pogodno. Ili "na mestu buduće kuće se ostave dve čaše s vodom i zapale dve sveće".¹⁸⁵ Ponegde ostave zrnastu hranu da prenoći,¹⁸⁶ a drugde čašu rakije, hleb i so.¹⁸⁷

U Čubri kod Negotina "ostavi se kamen preko noći, pa ako se sutradan nađe ispod njega nekoliko buba onda je zemljište dobro za kuću". U Donjem Crnaljevu, Koceljevo, "preko noći ostave čeriri kamena na četiri ugla gde će biti kuća. Ako ujutru na kamenovima nađu bilo šta živo mesto je dobro".¹⁸⁸

Na izabrano mesto se ostavlja i daska,¹⁸⁹ lopata¹⁹⁰ ili lopar¹⁹¹, a princip je isti, prisustvo neke bubice potvrđuje valjanost mesta.¹⁹²

¹⁸² Prema ATLASU ovakav način provere rasprostranjen je u Srbij; na taj način se najčešće vrši provera u BiH. Takva provera javlja se i u Crnoj Gori i Hrvatskoj, a možda i u Makedoniji (podaci su nejasno, neprecizno beleženi)

¹⁸³ Krupanj, Valjevo

¹⁸⁴ Šabac, Obrenovac, Loznica, Osečina

¹⁸⁵ okolina Koceljeva

¹⁸⁶ okolina Bačjanovca, Podujeva i Vranja

¹⁸⁷ okolina Kraljeva

¹⁸⁸ isto i u Podujevu; v. N.Đ.Milićević, "Život Srba seljaka", Gl. srp.uč.druš. knj. V, sv. XII s. 201

isti navodi za Mačvu i Šumadiju

¹⁸⁹ B.Bašta, Obrenovac

¹⁹⁰ Loznica

¹⁹¹ Obrenovac

¹⁹² Zanimljivo je da se u BiH, gde se najčešće na ovaj način proverava valjanost izbora za novu kuću, po pravilu, na izabranom mestu ostavlja preko noći kamen ili daska a ne hrana.

Očigledno je da se ovaj postupak, ova vrsta provere, zasniva na istim shvatanjima kao kod predznaka, odnosno, možemo zaključiti da se na izabranom mestu za buduću kuću postavlja nešto od pića, hrane ili neki predmet da bi se proverilo da li na tom mestu ima života. Prisustvo nekog živog stvora na postavljenim stvarima, analogijom se tumači da će biti života u novoj kući, odnosno porodici.

- Provera da li je mesto slobodno

Zanimljivo je da se prilikom provere da li je mesto slobodno¹⁹³ koriste gotovo iste magijsko-ritualne radnje, kao u prethodnom slučaju, ali se one drugačije tumače. Naime, njima se pokušava ustanoviti da li je zemljište slobodno, odnosno nezauzeto od natprirodnih bića. Time je ovaj postupak srodan, po shvatanjima sveta, sa onim koji nalazimo u zabranama.

Na izabrano mesto ostavi se sud, čaša, s vodom ili vinom.¹⁹⁴ Ako se ujutru nađenedirnuta mesto se smatra dobrim.

Neki "odrede kanapom mesto gde treba da se zida kuća; na četiri čoška stave po zrno kukuruza da prenoći i ako ne fali ni jedno zrno onda se tu zida kuća, a ako fali koje zrno tu ima veštica".¹⁹⁵ Ili "ostave da prenoći hleb, čaša vina i malo soli; ako se ujutro nađe šta načeto, mesto nije dobro".¹⁹⁶

Dakle, kao i u prethodno navedenom obliku provere, na izabrano mesto se stavlja nešto od hrane ili pića. Razlika je u tome što se, sasvim razumljivo, ne stavlja ni daska ni kamen. Cilj postupka je da se ustanovi da li je mesto pogodno, a pogodno je ukoliko je slobodno, nezauzeto od natprirodnih bića, koja bi mogla biti, a po pravilu i jesu, nenaklonjena čoveku. "Dokaz" da je prostor slobodan je nedirnuta hrana, koja je preko noći ostavljena na izabranom mestu. Nestanak ili načetost hrane, smatra se da ukazuje na nepoželjno prisustvo natprirodnih bića, koja bi, kao što su oštetila hranu "jela" sav beričet buduće kuće.

Čini se da se sa istom namerom obavlja i sledeće: "Pospe se mesto brašnom, ako ima traga - ne valja"¹⁹⁷ ili "baca se pepeo, pa ako se pronade neki otisak noge ujutru, ne podiže se kuća"¹⁹⁸ ; ili u nešto izmenjenom obliku: Na izabrano mesto se "ostavi pepeo, pa koja prva domaća životinja nagazi ona

U Hergolešima kod Priboja mi je učiteljica, poreklom iz kozaračkog kraja, ispričala kako je njen otac hteo da sazida novu kuću. Postavljao je dasku na tri različita mesta. Nigde nije naišao ni na šta živo ispod daske. Kako nije imao više zemljišta, on je ipak sazidao na svome kuću. To je bilo uoči rata. Od brojne porodice samo je ona preživela i odrasla po domovima. Potpuno je ubeđena da postoji povezanost između ta dva događaja.

¹⁹³ Prema ATLASU ova vrsta provere je zastupljena podjednako kao i prethodna u Srbiji, znatno manje u BiH, dok u Crnoj Gori preovlađuje. Zabeležena je i u Makedoniji.

¹⁹⁴ Rade i ovako: Negde na sredini izabranog mesta ukucaju štap pa o njega obese male nezapušene boce vina i rakije i ostave da prenoće. Ako su ujutro jednako pune, mesto je batli. v. S. Trojanović, "Glavni srpski žrtveni običaji" SEZb XVII, SEZb II/10, Bgd 1911. s. 51 i 52

¹⁹⁵ Gornja Trešnjica, Ljubovija

¹⁹⁶ Donji Dobrić, Loznica

¹⁹⁷ Devići

¹⁹⁸ Vladičin Han; u Makedoniji (Delčevo) isto "pospu mesto pepelom, pa ako ujutru nađu čovečiji ili pseći trag, kuću ne grade".

se kolje kao kurban i obično se kaže: 'udarilo među grede i tu ostalo mrtvo!' ¹⁹⁹

Premda se ovo odnosi na konkretne tragove, ti tragovi ipak kao da pokazuju da je izabrano mesto već zauzeto, odnosno ukazuju na prisutnost nečeg nepoželjnog. To nam unekoliko sugerišu ove, istina dosta nejasne, reči trećeg primera: tom prisutnom nepoželjnom se prinosi žrtva, a ono će se razbiti, odnosno nestati.

- Provera snom ili glasom

Izabrano mesto se proverava i pomoću sna.²⁰⁰ "Ako čovek prespava na zemlji koju je odredio za kuću i ako usni nešto dobro"²⁰¹ mesto je dobro odabrano.

Od davnina čovek se zanima za snove i pripisuje im određeno značenje. Smatralo se da mogu biti predskazivači. Verovalo se da u određenim prilikama samo božanstvo komunicira sa pojedincem preko snova. U jednoj egipatskoj knjizi mudrosti se kaže "Bog je stvorio snove da bi ljudima ukazao put kad ne mogu videti budućnost".²⁰²

Ovde nalazimo taj drevni put. Čovek pridajući veliku važnost izboru mesta za svoju kuću pokušava da uspostavi neposrednu komunikaciju sa božanstvom (višom silom) nadajući se da će mu pomoći. On spava na određenom mestu, što u stvari predstavlja poruku - šta se pita - s nadom da će mu nebeska sila preko sna dati pravo uputstvo, odgovor.

Pomenuli bismo ovde još jedan vid provere: "Pre sunca se izade na određeno mesto za gradnju. Izuje se, skine se kapa i sedne i sluša. Ako se prvo čuje da neko peva tu se postavlja kuća. Ako se čuje svađa ili kuknjava ne postavlja se, već se sledeći dan ispituje drugo mesto".²⁰³

Ova dva načina provere su unekoliko slična: san i prvi glas koji se čuje, smatraju se znakom, porukom, više sile. Očekivani znak u obliku sna ili prvog glasa dobija budući domaćin kuće na samom odabranom zemljištu.

- Provera preko vračare, posrednika

Negde valjanost izbora proveravaju na sledeći način:²⁰⁴ "Uzme se grudva zemlje i odnese vračari da vidi da li je mesto dobro"²⁰⁵ ili nalazimo da

¹⁹⁹ Trgovište

²⁰⁰ Ovaj način provere prema ATLASU nalazimo u Srbiji (Dimitrovgrad, Babušnica, Bosilegrad, Trgovište) i u Bosni (Gornji Vakuf). U ostalim krajevima nije zabeleženo.

²⁰¹ Vranje

²⁰² RS pod san

²⁰³ Prema ATLASU zabeleženo samo u Rosićima, Kosjerić

²⁰⁴ Prema ATLASU zemljište se proverava preko vračare u Srbiji, a preetžno kod hodže u BiH. U ostalim krajevima takva provera nije zabeležena.

se "išlo ranije vračari, a neko i danas ide, i nosi zemlju (više busenčića) da ispita da li je srećna",²⁰⁶ ili se "odnese grumen vračari, pa ako ona kaže da vile ne brane, gradi se"²⁰⁷ ili "bacaju se mađije - to radi vračara - i ona kaže da li je mesto dobro ili ne".²⁰⁸

U Bosni se ponegde isto nosi zemlja "onome ko zna vračati", ali najčešće "pre nego što će se podići kuća ode se kod hodže da on klanja istihan i vidi da li je zemljište srećno za kuću",²⁰⁹ a ponegde posle klanjanja "kaže šta je sanjao te noći. Ako sanja da nije dobro onda se tu kuća ne gradi".²¹⁰

U ovom slučaju provera se obavlja ne direktnim kontaktom sa višom silim, kao u slučaju sna, već preko posrednika. Posrednik je osoba za koju smatraju da može stupiti u vezu sa natprirodnim silama (vračara) ili božanstvom (hodža). Preko te osobe će se dobiti željena potvrda.

- Potvrda kotrljanjem hleba

Provera, a unekoliko i izbor mesta za novu kuću, obavlja se i "kotrljanjem hleba".²¹¹

"Baci se pogača da se 'kotrljne', i ako se okrene na lice onda je mesto dobro, a ako se okrene na naličje onda tu nije dobro mesto za zidanje kuće"; ili "ispeče se 'kolač' proja u tepsiji pa se tri puta 'kotrljne'. Ako se jednom okrene naopako - odustaje se".²¹² Ono što u podatku sledi ukazuje na izvesnu deformaciju, odnosno "tako se mesi i peče da se okrene po želji".²¹³

Isti postupak se obavlja za izbor mesta za kuću: zakotrlja se hleb pa tamo gde stane kažu da je srećno mesto.²¹⁴

Hleb predstavlja simbol hrane, a hrana simbol opstanka. Dakle, zaustavljanje i pravilan položaj zakotrljanog hleba simbolično ukazuje da će na tom mestu biti berićetno i ima opstanka, pa tu valja podići kuću.

Uz navedeno tumačenje moglo bi se dodati još jedno. Hleb je sveto jelo. Preko hleba uspostavlja se kontakt za božanstvom. Istovremeno hleb je posredno sredstvo božanstva, jer ono preko hleba iskazuje svoju poruku, tj. da li je, i koje je, mesto za zidanje valjano. Ova dva tumačenja se ne isključuju.

Izvršenom proverom završava se krug postupaka i ritualno-mađijskih radnji oko izbora mesta, kao prvog stupnja i preduslova naseljavanja. Kad je izbor izvršen može se pristupiti izgradnji staništa.

²⁰⁵ Arilje

²⁰⁶ Kosjerić

²⁰⁷ Deviči

²⁰⁸ Doljevac, Niš

²⁰⁹ okolina Banjaluke

²¹⁰ isto

²¹¹ Prema ATLASU to se radi u Srbiji, a javlja se dosta retko u Hrvatskoj i BiH

²¹² Gornji Dobrić, Loznica; isto Kosidoli, Jahorina BiH

²¹³ Gornja Badanja, Loznica

²¹⁴ Trnavci, Aleksandrovac; isto Mrčajevci, Bujanovac, Loznica (Lipov šor); isto u Hrvatskoj Otočac (Zapolje) i Gračac, Glogovo

GRAĐEVINSKA ŽRTVA

Problem građevinske žrtve je veoma složen. Naime, ta žrtva se može nastojati od onoga što bismo u naravni darom preko žrtvovanja životinje do ljudske žrtve ili uzidivanja senke. Problem je tim veći što se pojedine žrtve javljaju kao zamene nekih drugih žrtava.

5. Poglavlje

POSVEĆIVANJE PROSTORA I GRAĐEVINSKA ŽRTVA

POSVEĆIVANJE IZABRANOG ZEMLJIŠTA

Kada je mesto za kuću odabrano i provereno, a pre početka njene gradnje na njemu se ponegde obavljaju određene radnje kojima se ono obeležava, zauzima, odnosno posvećuje. Tako bi negde na mestu nove kuće osveštali maslo.²¹⁵ Drugde se "mesto posveti sv. vodom, izmoli se anđeo Gospodnji da bude srećno i blagosloveno" ili se "zemlja prekrsti", ili "mesto blagosilja" ili "nosi se blagoslov" ili se "istoče čašice vina za buduću kuću".²¹⁶ Slično se činilo i u nekim delovima bivše Bosne i Hercegovine, gde se "pre gradnje zemljište posveštavalo sv. vodom, a sveštenik je čitao molitve".

Da je osvećivanja zemljišta pre početka gradnje bivalo govore gore navedeni podaci. Međutim čini se da je bivalo i žrtvovanja. Tako nailazimo na podatak da se "zakolje ovan na zemlji da bi se pobratila i tek onda tu gradi kuća".²¹⁷

²¹⁵ Cetinje, Crna Gora

²¹⁶ Hrvatska

²¹⁷ Čelinac, BiH

GRAĐEVINSKA ŽRTVA

Problem građevinske žrtve je veoma složen. Naime, ta žrtva se može sastojati od onoga što bismo unekoliko mogli nazvati darom preko žrtvovanja životinje do ljudske žrtve ili uzidičivanja senke. Problem je tim veći što se pojedine žrtve javljaju kao zamene nekih drugih žrtava.

Zagonetno je i to kome se konkretno žrtva prinosi, što unekoliko, posrednim putem možemo naslutiti, ali ne baš sa sigurnošću tvrditi.

I treće, neprecizna je i namena, tj. želja šta se žrtvom hoće postići. Naime, namena je najčešće višestruka i prilično uopštena, pa nam ni to ne može poslužiti kao neki putokaz.

Građa o građevinskoj žrtvi je bogata, ima je u raznim etnološkim publikacijama. Zabeleženo je žrtvovanje i u građi za ATLAS. Pojedini istraživači su navodili razne oblike žrtvovanja i razmatrali ih sa kratkim objašnjenjima (v. S.Trojanović "Glavni srpski žrtveni običaji"). Drugi su, pak razmatrali i pokušavali da rastumače određene segmente te žrtve (Zečević,²¹⁸ Bratić²¹⁹) dok su se neki dotakli toga kao posledice određenih ideja (Elijade)²²⁰; pa ipak nam se čini da celokupno žrtvovanje oko građenja nije sistematično izloženo niti u svemu razrešeno. Ovde će se učiniti pokušaj da se to, bar donekle, učini.

Pokušaćemo ovde da iznesemo naša razmišljanja o tom problemu. S obzirom na temu koju ovde obrađujemo, najviše pažnje ćemo obratiti na žrtvovanje "na temelj", ali ćemo se osvrnuti i na druge žrtve prinošene u daljim fazama gradnje, jer sve su one, bar delimično, u vezi sa osvećivanjem prostora, odnosno zemljišta kao staništa.

Postavljanje temelje prati više raznih ritualnih radnji:

- a. zakopavanje u temelj nekih predmeta (novac, metalni predmet, potkovića, žitarice, so (CG), rakija, vino, bosiljak, tamjan, parče drena, vrbe ili tisovine, zejtin, i zapis ko je i kad zidao)
- b. zakopavanje mere - tj. konca kojim je izmeren gabarit temelja
- c. pomen o uzidičivanju živih ljudi
- d. zakopavanje mere senke - tj. pruta ili konca kojim je izmerena nečija senka ili stopa

Osvrnućemo se i na:

- darivanje "na rogljeve" tj. "na sleme"
- prvi ulazak u novu kuću

²¹⁸ Slobodan Zečević, "Mitska bića srpskih predanja", Bgd 1981. Talason s. 109-114 (ćir)

²¹⁹ Dobrila Bratić, "Utemeljenost društvenog prostora" GEI XXXV, Bgd 1986. s.21-32

²²⁰ M.Elijade, "Sveto i profano", Vrnjačka Banja 1980. i "Kovači i alhemičari", Zgb 1983.

- prvi uneseni predmeti u novu kuću
- prvo loženje vatre u novoj kući
- žrtvovanje životinje (petla) na pragu ili ognjištu
- osvećivanje kuće

a. Žrtva - dar

Zakopavanje u temelj žitarica²²¹ rakije, vina, soli, komadića nekih vrsta drveta (drena, vrbe, tisovine) čini se veoma drevno. Plutarh je zabeležio sličan podatak prilikom osnivanja Rima. Na sredini budućeg grada "najpre su iskopali okruglu jamu - (nazvanu mundus - i u tu su jamu bacali simboličke žrtve plodova zemlje". Kod nas se stavljanje "plodova zemlje" sporadično zadržalo. Mnogo češće se u svim našim krajevima u temelj stavlja novac. Novac je uvek metalni, ređe zlatan, a češće srebrni. U novije vreme, od rata, kako više nije bio u opticaju zlatan ili srebrni novac, stavljali su metalni novac koji je u opticaju, ali su naglašavali²²² da se stavlja "bele pare" koje se stave u flašicu sa zejtinom da ne pocrne.

Sporadično²²³ se pominje i ko stavlja predmete u temelj: ponegde je to najmlađi član domaćinstva, a drugde najstariji. Na slična određenja nailazimo i u nekim drugim radnjama vezanim za podizanje kuće.

U severozapadnoj Srbiji novac se stavlja na već postavljen temelj, ali se ne uziduže, već ga uzima majstor. Ponegde u Hrvatskoj stavlja novac, ali ga vadi domaćica ili dete. Pri tome ih šibaju.²²⁴

Navešćemo neka objašnjenja koja su data²²⁵ uz običaj stavljanja novca, jer nam se čini da sadrže ideje zbog kojih se to čini. Novac se stavlja "kao dar zemlji", zatim stavlja se "da kuća bude bogata", "da u kući bude blagostanje", "da ga bude", "za sreću". Zatim se novac, a sa istom svrhom i neki metalni predmet, stavlja jer se "kućni temelj mora učvrstiti parama" ili se stavlja "neki metalni predmet kao ulog da bi temelj bio postojan". Iz istih razloga se stavlja i potkovića s tim što ona sama simboliše i sreću.

Prva, a po našem mišljenju i osnovna ideja bi bila da novac, a i druge stvari (žitarice, vino i sl.) predstavljaju dar zemljištu ili kako je S.Trojanović rekao "žrtva za zgrade u stvari se prinosi duhu u tom zemljištu, koji bi mogao kuću ... da poruši, ako nije s gazdom zadovoljan.²²⁶ Novac, a uvek je to metalni novac kao da primaju podzemne sile. Setimo se da se i umrlom davao novčić da "plati" lađaru podzemnog sveta. Možda je tu po sredi vraćanje

²²¹ S.Trojanović, "Glavni srpski žrtveni običaji", s. 60,61

²²² Lična terenska istraživanja na terenu Srbije

²²³ Građa za ATLAS

²²⁴ v. V.Čajkanović, "Mit i religija u Srba", "Subota dačka bubota" s. 17-31

²²⁵ Građa za ATLAS

²²⁶ S.Trojanović, Op.cit. s.50

zemlji nečeg što je iz njene utrobe vađeno - metal²²⁷ - kao što bi i žito bilo, ustvari vraćanje, darivanje darovanih plodova. No to je sporno. Mislimo da je osnovna ideja, na koju su se posle druge nadovezivale, da se darom-žrtvom umilostive sile Zemlje i tako umirene ne čine protiv tj. podrže novu građevinu.

Uz tu osnovnu ideju postoje još neke: Ako se u osnovi kuće nalazi ono što osigurava opstanak porodice bilo da su to žitarice, vino, rakija ili novac, zamisao je da će, imitativnim magijom, toga biti i u budućoj kući. Uz to ne možemo se oteti utisku da na neki način taj dar-žrtva predstavlja neku vrstu poruke onostranim silama koja bi se mogla na sledeći način formulirati : Evo mi vam prinosimo ove darove, prinosimo vam ono što je nama najdragocenije i najvažnije, pa vas molimo da i vi nama to obezbedite u novoj kući! Shodno tome mogli bismo zaključiti da stavljanje u temelj "plodova zemlje" i novca ima kao osnovu umilostivljavanje, pridobijanje, "duha zemlje", ali istovremeno predstavlja i poruku da se njemu to žrtvuje da bi on to obezbedio novoj kući.

No za novac i metalne predmete koji se stavljaju u temelj vezuje se još jedna ideja, da će se imitativnom magijom, na kuću preneti čvrstina metala,²²⁸ pa će i ona biti čvrsta i postojana kao on.

Postoji još nešto. Naime stavljanje svete soli, sv. vode, ikona Majke Božje , kao i prtelivanje temelja rakijom i vinom ima za cilj obeležavanje određenog prostora, njegovo osvećivanje, njegovo izdvajanje iz ostalog prostora, a samim tim i njegovo podvođenje pod zaštitu dobronamerne više sile, odnosno Boga.

Ritual darivanja-žrtvovanje, dakle, prinošenja beskrvne žrtve obavlja se na samom početku građenja, tj. na najnižoj tački buduće građevine, tj. darovi se stavljaju u temelj a ponegde na temelj, što znači u ravni površine zemlje. Iz toga, čini se, proizilazi da se dar-žrtva prinosi (uglavnom) podzemnim ili zemnim demonima; oni se umilostivljavaju i od njih se traži zaštita.

Postavljanje najviše tačke buduće građevine, tj. postavljanje krovnih greda, rogljeva, slemena, "na popa", takođe je praćeno određenim ritualom. Na sleme se vezuje ili prikucava zelena grana voćke, često šljive, zimzelenog drveta, masline i slično u zavisnosti od kraja. Zatim se sleme "kiti" bosikom, zakićenom flašom vina ili rakije, klipom kukuruza, pogačom i darovima za majstore (košuljama, peškirimama, čarapama i sl.). Negde se ta svečanost zove "dizanje dara".²²⁹

Često se pozivaju rođaci i susedi, koji ponekad takođe donose darove za majstore. Svi doneseni darovi se uz već pomenute stavljaju na krov. Sprema se svečani ručak. Tako da postavljanje roglja ima i svoje socijalno obeležje i neku vrstu oglašavanja kao da je kuća već gotova. Glavni majstor se penje na krov, skida darove njemu namenjene, zahvaljuje se i blagosilja novu kuću i

²²⁷ M.Elijade, "Kovači i Alhemičari" s. 32,63

²²⁸ Ne treba zaboraviti da metal, naročito gvožđe, služi i kao odbrana od demona (v. ibid. s. 26) ali nam se čini da to ovde nije primarno.

²²⁹ Severoistočna Srbija; u Loznici se na rogove "meće" belo platno, a ne grana.

njenu čeljad: "Srećna kuća, živ gazda!", "Da ste živi i zdravi da ženite i udajete" i sl.

Ako pažljivo osmotrimo uočićemo da je postavljenje najviše tačke kuće obeleženo ritualom kao i postavljanje najniže tačke. Kuća zahvata prostor i horizontalno, ali i vertikalno. Krajnje tačke zahvatanja kuće na vertikali, na *axis mundi*, praćeno je ritualima. Ako pogledamo sadržaj dara-žrtve "na sleme" videćemo da je on u glavnim crtama sličan ili jednak, i ima suštinski istu poruku. Darovi na slemenu sadrže istu simboliku: zelena grana rodnog, zimzelenog ili nekog drugog drveta sa simboličnim značenjem (dren, vrba, breza) ima za cilj plodnost i zdravlje čeljadi u novoj kući, a kukuruz, vino, rakija i pogača dovoljno hrane i beričetnost. Stoga možemo pretpostaviti da je ova svečanost, ovo kićenje, darovanje-žrtvovanje, posvećena ustvari nadzemnim ili nebeskim demonima, jer se zadire u prostor njihove "nadležnosti" pa ih je nužno umilostiviti i pridobiti.

Majstor kao glavni tvorac građevine dobija darove. Darovi za njega, ali i okićena grana, pogača, vino i rakija okačeni su na rogovima. Majstor je taj koji ih skida. On se sa krova oglašava i blagosilja i novu kuću i čeljad. Ako prihvatimo da su okačeni darovi ustvari posvećeni gornjim demonima ili božanstvima, onda se čini da je majstor neka vrsta posrednika, naime on prima darove namesto nevidljivih sila (demoni), a u njihovo ime daje blagoslov prinosiocima dara.

U ritualu "na sleme", istina, ne javlja se novac, ili ukoliko se sporadično i javlja kao dar majstoru, nije važno da li je metalni, i ima sasvim drugu, minornu ulogu. Kao što smo videli u današnjem trenutku metalni novac je najrasprostranjeniji predmet koji se stavlja na temelj. Ne treba, čini nam se, zanemariti i istorijsku komponentu, tj. da sa razvojem privrede (robnonovčane) novac dolazi u prvi plan kao znak bogatstva, pa samim tim potiskuje, ali ne istiskuje potpuno, ranije simbole dobrobitnosti - obilje hrane simbolisano žitaricama ili bilo kojim simbolom plodnosti kao što je napr. zelena grana. Ali možda možemo pretpostaviti da je za metalni novac pored osnovne ideje nadovezana još jedna tj. da on svoju čvrstinu i postojanost prenosi na temelj. Za krov ta vrsta čvrstoće i postojanosti nije primarna. Otuda, možda, izostaje važnost novca u ritualu na sleme. U njemu su zastupljeni oni stariji simboli bogatstva i dobrobitnosti.

Ono što je bitno u oba ova rituala (na temelj i na sleme) je osnovna ideja iz koje su oni proistekli: umilostivljavanje natprirodnih sila, donjih i gornjih, u čiju "nadležnost" spada određeni prostor, i stavljanje pod njihovu zaštitu. Oba su proizišla iz istog pogleda na svet, čini se veoma drevnog, oba koriste istu simboliku, odnosno, slične ili iste darove-žrtve sa željom za određenim istim ishodom. Stoga smatramo da ta dva rituala, koja istina pripadaju raznim fazama gradnje, ali se odigravaju na najnižoj i najvišoj tački građevine, čine jednu celinu, i kao takve ih treba posmatrati.

I tako, premda, kao što smo ranije pominjali, čovek stvara svoj svet tek stvaranjem diskontinuiteta i tačke oslonca u kontinuiranom prostoru, određene

preduzete radnje ukazuju na još jedno, paralelno, poimanje sveta, tj. postojanje neke (nekih) natprirodne sile koja vlada prostorom. " Veruje se da čovek ne sme bez dozvole, narušavati integritet prostora kojim vlada neko božanstvo, jer time može izazvati njegovu osvetu ..." ²³⁰ Dakle, mogli bismo reći da čovek darom želi da "izmoli dozvolu" za zauzimanje određenog prostora, a istovremeno i da umoli zaštitu pomenutih sila, ili božanstava.

Na takvo poimanje sveta, takvo shvatanje, bi ukazivalo i stavljanje u temelj flaše sa papirom ko je i kada počeo da gradi kao i stavljanje "mere". Polaganjem flaše sa papirom stavlja se, veruje se, na znanje "duhu zemlje" ko se stavlja pod njegovu zaštitu, a stavljanje "mere" predstavlja oznaku površine koja se stavlja pod njegovu zaštitu.

Stavljanje flaše sa papirom u temelj je novijeg datuma, ali se zasniva na, verovatno starijoj ideji da se na neki način "duhu zemlje" stavi na znanje ko se stavlja pod njegovu zaštitu. Slično je, sa nesumnjivo starijim običajem, sa stavljanjem "mere" u temelj. "Mera" je beli ili crveni vuneni konac kojima se izmeri gabarit temelja. Taj konac se uzida u temelj. Obeležavanje zemljišnog poseda trakom nalazimo još u antici. ²³¹ Vuneni konac predstavlja meru površine buduće kuće, pa se može tumačiti kao simbolička oznaka svojine. Međutim, ovde, to nije ni u kom slučaju primarno. Tim koncem se s jedne strane obeležava i simbolično ograđuje određeni prostor koji se zauzima, njime, tim vunenim koncem se "obaveštava" "duh zemlje" koji prostor se stavlja pod njegovu zaštitu, jer nadzemni prostor će štititi zid; s druge strane merenjem gabarita okružuje se površina budućeg staništa tj. stvara se magični krug, a on ima prevashodno apotropejsku ulogu, tj. zaštitu. Da je to u vezi sa zemnim ili podzemnim silama možda ukazuje i to što se u tu svrhu koristi vuneni konac, a vuna, po mišljenju Čajkanovića, "pripada donjem svetu". ²³²

Slično je i sa zaštitom većih površina.

Veće površine, tj. prostori, obeležavani su, posvećivani i simbolično ograđivani ritualnim okruživanjem ili oboravanjem. Plutarh opisuje kako je Romul, po starom etrurskom propisu, obeležio granice novog grada oboravši ih kravom i bikom. Gde je planirana kapija grada ralo je podignuto i plug prenet. Tako utemeljen grad mogao je biti uništen, verovali su stari, istim postupkom tj. preoravanjem. ²³³

U našoj tradicionalnoj kulturi često se primenjivao običaj oboravanja tj. ritualnog zaoravanja sela, seoskog potesa ili određenog prostora ²³⁴ koji se,

²³⁰ Dragana Antonijević, "Srpski etnološki rečnik" pod most (u rukopisu)

²³¹ Didona je bila kći feničkog kralja, koja je napustila zavičaj i doplovila do afričke obale. Domoroci su joj ponudili onoliko zemlje koliko može da obuhvati jedna volujska koža. "Mudra Didona iskela je kožu na sasvim tanke trake i njima omeđila prostranu površinu". Posle je podigla "na mestu gde je bilo povoljno znamenje" grad Kartaginu. /D.Srejović, A.Cermanović, "rečnik grčke i rimske mitologije" Bgd 1979. pod Didona/

²³² V.Čajkanović, "Mit i religija ...", "Vuna i lan" s. 31-35

²³³ v. M.Elijade, "Okultizam, magija i pomodne kulture", s. 38

²³⁴ Kad bi bivala stočna zaraza doterali bi goveda na određeno mesto koje bi onda oborali.

Motiv oboranog kruga kao zaštite od zlih sila nalazimo i u bajci Ivane Brlić-Mažuranić "Bratac Jaglenac i sestra Rutvica" koja je sačinjena na osnovu narodne tradicije.

smatralo se, na taj način zaštićavao "protiv ... epidemije, demona, prividenja i gradobitnih oblaka.²³⁵ Pri tom ritualnom oboravanju koristilo se ralo ili plug sa gvozdenim raonikom²³⁶ ili zlatnim raonikom.²³⁷ U obredu bi učestvovala "po dva blizanca čoveka i vola"²³⁸ ili "šest golih djevojaka mjezinica (neporođenih) a plužio bi najstariji čovek u selu u gluvo doba"²³⁹ ili brat i sestra sa sličnim imenima, Stojan i Stojanka sa crnim volovima blizancima²⁴⁰ ili nevini mladići i devojke".²⁴¹

Zabaleženo je da kada se osnivalo selo Božurnja, u Gornjoj Jasenici, po predanju, su se noću "pojaviли vampiri i veštice i davili ljude". Na skupu najstarijih ljudi neko reče "mi smo zaboravili da selo okolo zaoremo". Posle ritualnog oboravanja, kažu, više nije bilo prikaza.²⁴²

Inače, najčešće se oboravanje obavljalo radi zaštite od epidemija, stočnih i ljudskih, ponajčešće od kuge - čume.

Dakle, koncem, ophodom ili oboravanjem odeljuje se zatvorenom kružnom linijom određeni prostor bilo da je to prostor gabarita kuće, sela ili atara. Sve unutar obeleženog kruga smatra se da je zaštićeno, jer "krug simbolizira čarobnu granicu nepremostivog",²⁴³ u ovom slučaju, za sve negativne sile.

U zaštiti oboravanjem, kojoj se pridaje poseban značaj zapažamo da su spojena dva elementa.

Prvo, oranjem, veruje se, dolazi do oplodnje zemlje, tj. stvaranja. Oplodnja dolazi s neba. "Transcedentni Čovjek je posrednik između neba i zemlje."²⁴⁴ Raonik ili lemeš je falički simbol dok se brazda povezuje sa zemljom.²⁴⁵ Simbolički seksualni akt (oranje) hijerogamnog braka neba i zemlje predstavlja stvaranje. Rituali kojima se ponavlja, odnosno imitira, prvobitno stvaranje, imaju za cilj da održe postojeće stanje ili da ponovo uspostave određeni portedak. Dakle, oboravanjem se osniva ili uspostavlja željeni poredak.

Drugo, oboravanjem se - u nas u vreme epidemija - okružuje selo ili seoski atar. Ako sebi dozvolimo da malo slobodnije razmišljamo, možda bismo mogli pretpostaviti da se "obični" magijski krug, koji se ostvaruje napr. ophodom, najpre odnosi na površinu zemlje. A "prijeći zemlju plugom znači sjediniti ... nebo i zemlju".²⁴⁶ Nastavimo li razmišljanje u tom smeru, proizilazi da se oranjem, spajanjem sila neba i zemlje, znači sila višeg ranga

²³⁵ SMR pod oboravanje

²³⁶ Ibidem

²³⁷ S. Trojanović, "Glavni srpski žrtveni običaji", s. 38

²³⁸ Ibidem s.38

²³⁹ V. St. Karadžić, Rječnik pod oboravanje

²⁴⁰ T. Vukanović, "Selo kao socijalna zajednica kod Srba sa naročitim osvrtom na Srećku župu", Glasnik Muzeja Kosova i Metohije knj. IX, Priština 1965.

²⁴¹ SMR pod oboravanje

²⁴² Ibidem

²⁴³ RS pod krug

²⁴⁴ RS pod oranje

²⁴⁵ Ibidem

²⁴⁶ RS pod plug

od zlonamernih demona, stvara neka vrsta "zaštitnog zida" čime kao da se pojačava odbrana. Prema tome, spojem magijskog kruga i "zaštitnog zida" stvara se horizontalno ali i vertikalno zaštićen prostor.

U skladu sa takvim tumačenjem, moglo bi, čini se, biti i to što se selo često oborava sa dva vola blizanca (a ponekad učestvuju i ljudi blizanci). Blizanci simbolizuju dualnost; često predstavljaju suprotnost u jedinstvu, odnosno mogu označavati "dan i noć, nebeski i zemaljski aspekt svijeta ..." ²⁴⁷ Otuda bi se njihova prisutnost mogla shvatiti i kao naglašavanje prostorne vertikalne zaštite - spoj neba i zemlje - i kao ostvarivanje zaštite na vremenskom planu - dan i noć - tj. vremenski neprekidno.

Dakle, kao da se pored vaspostavljanja željenog poretka, ritualom oboravanja višestruko zaštićuje određeni prostor: horizontalno (magijski krug) i vertikalno ("zidom" od zemlje do neba) na prostornom planu ali i vremenski neprekidno (danonoćno).

Tako se, možemo konstatovati, uzidičivanjem "mere" (konca) u temelj, kao i oboravanjem, simbolično obeležava i zaštićuje određeni prostor.

b. Žrtvovanje živih bića

Sada ćemo razmotriti jedan drugi oblik građevinske žrtve koja uključuje život, bilo u pravom ili u prvom trenu u simboličkom vidu. To je žrtvovanje životinje, jagnjeta ili pevcu čija se krv ispušta najčešće na temelj, a glava se uziduže, zatim uzidičivanje nečije senke, i na kraju, uzidičivanje žive osobe.

Razmatrajući taj problem Elijade piše: "Da bi jedna 'građevina' (kuća, hram, tehnička tvorevina) bila trajna, ona mora biti dotaknuta, mora da primi istovremeno život i dušu. 'Transfer' duše moguć je samo putem krvne žrtve. Istorija, religija, etnologija, folklor, poznaju bezbrojne oblike žrtvovanja pri građenju, krvavih i simboličkih, u slavu nekog građenja. Na jugo-istoku Evrope, iz ovih obreda i verovanja proistekle su divne narodne balade, prikazujući žrtvovanje neimarove ili gospodareve žene, da bi se omogućilo dovršenje građevine (up. balade o mostu Arta u Grčkoj, manastiru Argesh u Rumuniji, gradu Skadru ...)" "Žrtve pri građenju zavise od tipa kosmogonijskih mitova." ²⁴⁸ Na jednom drugom mestu Elijade razmatra promene nastale u duhovnoj sferi, u sferi ideja, sa razvojem poljoprivrede, lončarstva i kasnije metalurgije. Nebeskog Boga, prisutnog u fazi lovačko-skupljačke privrede zamenjuje "snažni Bog, Mužjak-oplođivač, muž Velike zemaljske Majke". Time prevladuje ideja "o stvaranju putem hijerogamije i prinošenja žrtve u krvi. Čak se može pratiti kako je pojam **kreacije** prešao u pojam **prokreacije**." ... "Prethodne mitologije poznavale su onaj tip kreacije kod kojega se polazi od jedne prvobitne supstancije, a nju je oblikovao bog. Uvođenje krvne žrtve kao uvjeta svake kreacije - kosmogonijske kao i

²⁴⁷ v. RS i IETS pod blizanci

²⁴⁸ M.Elijade, "Sveto i profano" s.26

antropogonijske - ... ali prije svega, uvodi ideju da život može nastati samo iz jednog drugog života, života koji je žrtvovan. Ovi tipovi kosmogonije kao i antropogonije urodit će važnom posledicom: više se neće moći shvatiti 'kreacija' ili 'fabrikacija' bez prethodne žrtve. To se tiče npr. obreda u vezi s graditeljskim konstrukcijama. S pomoću tih obreda prenosi se 'život' ili 'duša' žrtve u samu građevinu. Time građevina postaje novo tijelo, sada u arhitektonskom obliku, žrtvovanog bića."²⁴⁹

Sasvim je jasno da nov način privređivanja - poljoprivreda - dovodi do niza novih ideja. Nama se čini da pojam žrtvovanja, ali ne samo žrtvovanja u smislu umilostivljavanja nebeskog boga čijom milošću će se dobiti dar, već žrtvovanja radi stvaranja, odnosno ideje da bez žrtvovanja - i to najčešće, najočiglednije žrtvovanja života - nema stvaranja do tog pojma se dolazi svesnim radom u poljoprivredi: bez zrna, semena, stavljenog u zemlju, dakle žrtvovanog, nema žetve.²⁵⁰ Ta osnovna ideja prenela se i zadržala u građevinarstvu, bitnoj odlici agrarnog sedelačkog života.

Stoga žrtvovanje životinja i ljudi prilikom građenja, možemo se složiti da proističe iz te osnovne ideje. Pa ipak, čini nam se, da te žrtve ne možemo u svemu izjednačiti i poistovetiti. Naime, čini se, da one u sebi (možda) nose i neke druge ideje osim te osnovne.

Posmatrajući u svetlu Elijadeove tvrdnje mogli bismo izvesti sledeći zaključak: na početku je pri građenju postojala ljudska žrtva, njena zamena je ugrađivanje senke, jer čovek čija je senka uzidana, umire u određenom roku, a njegova se duša trajno spaja sa građevinom, a supstitucija ugrađivanja čovečije (S.Trojanović spominje i životinjsku) senke je žrtvovanje životinje. Ali skupljeni postojeći materijal sa našeg terena smatramo da ne bi potvrdio takvu postavku stvari.

Mi ćemo pomenute građevinske žrtve ovde posmatrati jednu po jednu, oslanjajući se na tu osnovnu ideju, ali istovremeno ćemo pokušati otkriti i ukazati na njihove osobenosti i međusobne razlike.

- Životinjska žrtva

Na kamenu temelju ili ozidanom temelju, na čošku prema istoku ili mestu gde će biti vrata, kolje se žrtvena životinja. Na velikom delu naše teritorije žrtvena životinja se označava kao "kurban".²⁵¹ Najčešće se kolje

²⁴⁹ M.Elijade, "Kovači i alhemičari", s. 29-30

²⁵⁰ Elijade (u gore pomenutom delu) to ne postavlja tako eksplicitno, ali navodi bogatu literaturu o mitologijama u kojima do stvaranja sveta, čoveka ili jestivih biljaka, dolazi iz žrtvovanog ili samožrtvovanog boga.

²⁵¹ S.Trojanović (u "Glavni srpski žrtveni običaji") kaže da se u narodu nije upotrebljavala reč "žrtva", a ukoliko se i javlja "pozajmljena je iz crkvenih knjiga". /s.3/ U značenju žrtve javlja se reč "dar". "Ali za pravo čudo - piše Trojanović - turska reč "kurban" pravilno se upotrebljava, napr. za zaklanog ovna na temelju kućnom". s.3

jagnje, ovan, ovca ili pevac. Rede prase; tele, a sasvim retko neka druga životinja (jare, ćurka, patka i sl.)

Ponegde smatraju, veoma retko doduše, da ne treba klati prase "jer će da rokće po kući" ili kokoš "jer vraća kokoš nazad" (pa će kuća nazadovati) ili "odleteće sreća iz kuće". Pored petla najčešća žrtvena životinja je jagnje ili ovan. U nekim krajevima se naglašava da jagnje mora biti muško, rede se govori (u ATLASU) o boji, tj. da mora biti belo, a po ličnim istraživanjima, važno je da je svetlo, crno se ne žrtvuje. Ponegde se kaže da je kurban vuneni, tj. vuneni brav, jer "vuneno je beričetno".²⁵²

Žrtvenu životinju, uglavnom, kolje domaćin ili glavni majstor. Samo u Makedoniji se pominje da žrtvu kolje onaj koji ima oba živa roditelja ili najstariji.

Najčešće se kolje tako da krv padne na temelj. Često se uzidu je glava žrtvovane životinje. Ponegde je žrtvovanje popraćeno i drugim ritualnim delatnostima: "Majstor kolje ovna ili petla. Očita očenaš pa se izvrne žar iz kadionice i poprska se bogojavljenkom vodicom".²⁵³ (Požarevac) U Okolini Pule (Ćabusnici) zabeleženo je nešto specifično: "spali se na kućnom temelju kokoš ili jagnje, pa se Bogu pošalje dim".²⁵⁴

Objašnjenja zašto se žrtvuje životinja, ukoliko ih ima, su veoma različita i mi ćemo ih ovde samo navesti: To se čini "da se kuća održi", "da bi kuća bila postojanija", "da se posle u kući krv ne proliva", "da se majstori ne bi povređivali", "da budu zdravi",²⁵⁵ "da bi se otkupio grob, ako se slučajno tu nalazio", "da ne bi umro odmah ko posle useljenja" (CG), "da bi se imalo uvek šta zaklati".²⁵⁶

Da bismo ustanovili karakteristike ove žrtve analiziraćemo izneti činjenični materijal. Pokušaćemo da ustanovimo one elemente koji će nam ukazati ili nas približiti saznanju kome se žrtva prinosi i sa kojim svrhom, tj. šta se njome želi postići.

Životinjska žrtva se najčešće prinosi na početku gradnje, često na već ozidanom temelju, tj. na graničnoj liniji podzemno-nadzemno, temelj-zid, a ponegde na graničnoj liniji zid-krov.

Žrtvovanje često obavlja domaćin,²⁵⁷ dakle zainteresovani, onaj ko žrtvu i daruje. U ranija vremena kad je bilo uobičajeno da čovek sam sebi gradi kuću on je bio i jedini. Danas, alternativno, samo žrtvovanje obavlja i glavni

²⁵² Kurban sa nazivom "vuneni" u građi za ATLAS nalazimo zabeležen: M.Zvornik, Valjevo, Kosjerić, Arilje. Taj naziv "vuneni" bi mogao uputiti na to da je žrtva prinošena "duhu zemlje". /v. V.Čajkanović, "Vuna i lan"/.

²⁵³ Srbija

²⁵⁴ Hrvatska. U nekim delovima Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Hrvatske žrtvena životinja se ne kolje na temelju, već se kolje na zidu, naime po završetku zida, pred stavljanje krova, "na venčanici" ili "pod krov". Životinja se zakolje na vrhu zida i važno je da se zid okrvavi.

²⁵⁵ Crna Gora

²⁵⁶ BiH

²⁵⁷ U građi za ATLAS je retko zabeleženo (što je u suprotnosti sa mojim terenskim istraživanjima na tlu Srbije) da ritual izvodi najstariji, ili onaj koji ima oba živa roditelja. Ali kako nam se čini da takvo određenje izvođača ritualnog prinošenja žrtve ima drugačije značenje, a isto takvo određenje izvođača ritualnih radnji javlja se i u drugim fazama gradnje, o njemu ćemo govoriti kasnije.

majstor. Majstor se tu (a već smo videli da je to slučaj i u drugim fazama gradnje) javlja u posredničkoj ulozi, on prinosi domaćinovu žrtvu, on posreduje između podnosioca i onih kojima se žrtva prinosi (onostranih sila ili božanstva). Tim činom majstor, ustvari, pored objektivne uloge tvorca građevine, dobija i jednu drugu ulogu, ulogu maga ili sveštenika.²⁵⁸

Ritual žrtvovanja se obično obavlja na mestu ćoška okrenutog istoku ili na mestu praga. Dakle vertikalna koordinata je granična linija temelj-zid (zid-krov), a horizontalna istok ili prag.

Kulturna uloga istoka prisutna je u našoj tradicionalnoj kulturi: starija je od hrišćanstva koje ju je primilo. "Istok je kulturna strana života i svakog napretka ..." "Svi narodni obredi i molitve upućeni su istoku za napredak života (zdravlja i imovine), a upućeni zapadu su za duše pokojnika i predaka."²⁵⁹ Lociranjem žrtvenog obreda na istočnoj strani izražava se, ustvari, želja šta se žrtvom želi postići, odnosno šta se očekuje za uzvrat, a to je zdravlje, beričetnost i opšti napredak stanovnika buduće kuće.

Ovde ćemo pomenuti još nešto - vreme obavljanja rituala. Žrtvovanje životinje se obavlja rano ujutru ili pre podne, radi napretka. Ne smemo isključiti da to "radi napretka" u sebi uključuje i opšti napredak kuće i života u njoj, ali čini se, a ponegde je u građi i eksplicitno navedeno, to se prvenstveno odnosi na napredovanje samog posla tj. građenja. Tako bismo prostornim i vremenskim lociranjem žrtvovanja istok-pre podne, dobili izražavanje dve vrste želja: trajne - dobrobit života porodice, i trenutne - napredak samog građenja, odnosno idući dalje, prostorna koordinata se odnosi na život ljudi, a vremenska na samu građevinu.

²⁵⁸ D.Bratić, "Utemeljenost društvenog prostora" GEI SANU XXXV, BGD 1986. s. 28

²⁵⁹ v. SMR pod istok-zapad

Zadržimo se načas na navedenom citatu prostornih koordinata istok-zapad: "Svi narodni obredi ... upućeni su istoku za napredak života ... a upućeni su zapadu za duše pokojnika i predaka". Ovakve formulacije toliko su uobičajene u nas da ih primamo kao aksiome, ne razmišljajući mnogo o njima. U njima se kreće od stvarne opozicije istok-zapad, i za nju se vezuje opozicija "za napredak života" - "za duše pokojnika" i na prvi pogled opozicija je logična život - smrt. Ali pokušajmo da analiziramo dalje i ustanovimo da li se ovde, u ovom konkretnom slučaju, radi o suštinskoj opoziciji. Radnja vršena prema istoku "za napredak života" izražava zašto se određena radnja vrši, šta se od nje očekuje - život i napredak. Time se ne naznačava onaj (ili ona sila) kome se radnjom obraća, onaj ko se priziva, ne vidi se ko će dejstvovati i želju ispuniti. Lokacija, okretanje istoku samo je deo poruke šta se želi, a ne označava onoga kome se žrtva upućuje. Mi ovde možemo, eventualno nagađati da se poruka upućuje nekom svetlosnom, toplom, životodavnom, dobronamernom božanstvu čiji je manifestni oblik sunce. No to je samo nagađanje i ostaje sporno.

Formulacija "za duše pokojnika i predaka" nam osim da se zapad u našoj tradicionalnoj kulturi vezuje za smrt i umrle, ustvari ne govori ništa. Možemo pretpostaviti da su obredi obavljani na zapadnoj strani upućeni dušama umrlih. Čini se logičnim da takvo tumačenje prihvatimo. Time dobijamo odgovor kome je određena "poruka" (molitva, žrtva) upućena. Takođe se ne vidi šta se od njih, od duša predaka, očekuje zauzvrat.

Dakle, u ovoj formulaciji suprotstavljeno je sledeće: želja, razlog, nasuprot primaoca, što nikako ne predstavlja suštinsku opoziciju.

Ono što iz ove analize proizilazi, a zato smo je izvršili, je da nismo uspeli da se, bar delimično, približimo odgovoru kome, kojoj sili se ova građevinska žrtva prinosi. Da je u analiziranoj formulaciji primenjena suštinska opozicija, (a problem je da li je dosadašnje saznanje omogućuje) odgovor na to pitanje bi nam mogao eventualno biti bliži. Ovako možemo samo utvrditi da obavljanje obreda na istočnoj strani ukazuje šta se njime želi postići.

Žrtvovanje na mestu budućeg praga se, ustvari, obavlja na ukrštanju vertikalne (zemlja-nadzemlje) i horizontalne (spolja-unutra) granice. Prag je u horizontali granična linija dva prostora, dva sveta: mog-tuđeg, unutrašnjeg-spoljašnjeg, svetog-profanog. Tu se na pragu ta dva sveta dodiruju, tu je omogućena komunikacija i stvarno i ritualno (setimo se da je na mestu budućih kapija, pri oboravanju granica grada Rima, plug podizan). Ali komunikacija, koliko neophodna i poželjna, može biti i opasna: nepoželjni, zlonamerni uticaji mogu preko granične linije preći u unutrašnji svet.

U našoj etnologiji, a verovatno na osnovu objašnjenja u samoj tradicionalnoj kulturi, žrtvovanje na pragu se objašnjava kao žrtva-zamena. Životinja namesto domaćina. Naime, po tom objašnjenju, nova kuća nema pretka zaštitnika. U ovostranom svetu zaštitnik porodice je domaćin. Kako se opstajanje kuće i porodice, po verovanju, zasniva i na pomoći pretka, a on za novu kuću ne postoji, pretpostavlja se da ga kuća traži (zahteva, očekuje), a to može prvenstveno, kako u ovom tako i u onostranom sveru, biti domaćin. Stoga je domaćin u opasnosti. Žrtvovanom životinjom kući se nudi život kao takav, život životinje umesto života domaćina.

Nama se ipak čini da je ovo objašnjenje žrtvovanja životinje kao žrtve-zamene, nešto što je naknadno nakalemljeno. Ideja da građevina ne može nastati ni opstati, dakle živeti, bez stvarnog, bukvalnog života, se snažno nametnula i uvukla u ceo proces građenja i useljavanja u novu kuću. I pored datog života, strah da građevini to nije dovoljno nego da traži više, tj. ljudsku žrtvu, prožeo je celokupno naseljavanje, proizvodeći određene ritualne radnje kojima se stalno nudi nešto ili neko određen (npr. najstariji) umesto nekog neodređenog ili bitnog, čiji bi nestanak ugrozio opstanak zajednice. Iz toga je proizašlo objašnjenje da se žrtvuje životinja na budućem pragu kao zamena za domaćina, i potisnulo prvobitnu namenu i cilj žrtve.

Prag kao granična linija zamišljen je kao sedište mitskog čuvara, manifestnog u obliku zmije čuvarkeće.²⁶⁰ Uvereni smo da je žrtvovanje životinje na mestu budućeg praga, na početku gradnje prvenstveno bilo žrtvovanje podzemnim demonima, odnosno "duhu zemlje" koji se tom žrtvom umilostivljuje i od koga se očekuje da će štititi tu graničnu liniju.

U prilog našoj pretpostavci, da se žrtvovana životinja prvenstveno prinosi "duhu zemlje" govori i sledeće: prilikom žrtvovanja, u gotovo svim slučajevima, važno je da se temelj (na istočnom ćošku ili pragu) okrvavi krvlju žrtve. U nauci je uopšteno prihvaćeno da se krv posvećuje donjim, podzemnim demonima, božanstvima, dok je žrtva paljenica, u principu, posvećena gornjim nebeskim božanstvima ili Bogu. "Podzemni demoni naročito vole krv, jer je krv život, mrtvi jedino mogu doći do svesti ako krvi okuse ..."²⁶¹ Spominjući ovde mrtve mi bismo ipak napomenuli da podzemne snage ne bismo u potpunosti izjednačili sa dušama umrlih, već bismo ih sagledavali kao unekoliko nezavisne sile (silu) podzemlja.

²⁶⁰ D.Bratić, "Petao ...", s. 95

²⁶¹ V.Čajkanović, "Mit i religija ...", s. 92

Videli smo da se pazi ili se bar tako proklamuje, da žrtvovana životinja bude muškog pola. U patrijarhalnom društvu muškarci su više cenjeni. Otuda je verovatno i muška žrtva više cenjena. Muškarci su snažniji, jači od žena. U simbolici "muški (element) emitira životnu snagu".²⁶² Muški princip je povezan sa suncem, nebesima i faličkim. Na osnovu iznesenog možemo izvesti sledeće: muški pol žrtve je uslovljen vrednovanjem muškog pola u društvu pa se takva žrtva smatra vrednijom. Uz to muški pol se asocira sa snagom, pa se muškom žrtvom snaga muškog principa želi preneti na kuću.²⁶³ I kao treće, ali prilično sporno, pol žrtve ima za cilj da označi kome je žrtva upućena - tj. da je upućena nekim nebeskim silama ili nebeskom božanstvu.

Videli smo da se, uglavnom, obraća pažnja i na boju žrtvene životinje. Ona treba da bude bela, ili svetla. Napomenimo da se bela boja javlja kao naglašeni element i drugih darova-žrtava prilikom gradnje; "bele pare" i beli vuneni konac kojim se meri gabarit kuće i belo platno koje se kači na krov pri "dizanju dara".

S.Trojanović govoreći o živinjskoj žrtvi navodi kako su jednom prilikom građenja turskog konaka žrtvovali crnog ovna umesto belog. Narod je smatrao da će to doneti nesreću Turcima.²⁶⁴

Božanstva i demoni donjeg sveta, kao i mrtvački demoni su kod starih naroda, pa i kod nas, zamišljeni kao crni.²⁶⁵ Crna božanstva, smatra Čajkanović, nisu morala biti zla već su dobila taj epitet po svojoj oblasti, tj. donjem svetu. Njima su često prinosili žrtve crne boje. I u našoj tradicionalnoj kulturi je ostalo uobičajeno da se određenim svecima ili silama žrtvuju crne životinje kao npr. sv. Mrati i prilikom otkopavanja zakopanog blaga. Crna boja žrtve bi, dakle, imala ulogu da razjasni kome se žrtva upućuje, dakle predstavlja neku vrstu "uputnice".

Na osnovu gore rečenog mogli bismo zaključiti da žrtva bele boje nikako ne može biti prineta htonskom božanstvima. No da li je baš tako?

I bela i crna boja "mogu se smjestiti s obiju strana hromatske ljestvice"²⁶⁶, pa unekoliko u simboličkom smislu mogu označavati iste stvari, s tim što se crnom češće pridaje njegov negativni aspekt. Belo je pored svetlosti, sunca, čistote, nevinosti i svetosti boja koja može označavati "žalost, ljubav, život i smrt". Boja je Uskrsa, Božića, Bogojavljenja i Vaznesenja.²⁶⁷ Ali "bijelo je boja prijelaza u onom smislu u kome se govori o obredima prijelaza".²⁶⁸ Bijelo je prvobitna boja smrti i oplakivanja.²⁶⁹ I u nas je bela boja bila boja žalosti.²⁷⁰ Da je ona bila povezana sa umrlima navodi i to da se

²⁶² RS pod muško-žensko

²⁶³ U racionalnom i praktičnom smislu žrtva-mužjak je manji gubitak za zajednicu od žrtve ženke.

²⁶⁴ S.Trojanović, "Glavni srpski žrtveni običaji" s.53

²⁶⁵ v. Mihajlo D.Petrović, "Božanstva i demoni crne boje kod starih naroda", Bgd 1940; v. V.Čajkanović, "Mit i religija ..." "Epifanija predaka", s. 285, 349-350

²⁶⁶ RS pod crno

²⁶⁷ IETS pod boje, belo

²⁶⁸ RS pod bijelo

²⁶⁹ Ibidem

²⁷⁰ SMR pod boja, bela boja

"za božićnu pečenicu sprema prase bele boje, zatim naziv Bela nedelja²⁷¹ kada su poklade sa belim ponudama pokojnicima, koji su, po verovanju, u tom periodu oživljavali i hodali okolo. I dušni (podušni) brav koji "mora biti beo, jer se veruje, ako bi zaklali crnog, 'sva bi kuća izumrla' ".²⁷²

Negativni simbolički aspekt crnog je "praiskonska tama; nemanifestno - boja haosa; praznina; zlo; tama smrti ... očajanje ... odricanje; pakao; smrt."²⁷³ "Crnom bojom se izražava tugovanje za mrtvima, kao i bijelom bojom, ali je crna žalost mučnija. U bijeloj žalosti ima nešto mesijansko"²⁷⁴ "Crno izražava ... stanje potpune i nepromenjive smrti".²⁷⁵ "Na okcidentu (Zapadu) je crno u vezi sa žalošću i opakim vidom veštičluka, crnom magijom i crnim veštinama."²⁷⁶

Iz svega rečenog proizilazi da umrli, samim tim i demoni donjeg sveta, nisu isključivo vezani za crnu boju. Pogledajmo kada su vezani za belu boju. Bela boja je boja Božića i Uskrsa. Dakle, bela boja je povezana sa jednim praznikom koji je u velikoj meri posvećen mrtvima, ali se slavi i kao početak nove sezone, kao rođenje novog Boga.²⁷⁷ Za božićnu pečenicu se sprema prase bele boje. Bela nedelja, koja pada pred uskršnji post i u kojoj još traje kretanje noćnih demona, dakle u periodu pred buđenje prirode i najveći praznik (hrišćanski) Uskrs, koji je takođe označavan belom bojom. Ponude koje su namenjene umrlima su bele boje. I na kraju razmotrimo verovanje vezano za dušnog brava, koji mora da bude bele boje. Beli brav se kolje za dušu umrlog o sahrani ili kasnijim podušjima. Shodno rečenom belim bi se bravom obeležilo jedno poimanje smrti, smrti kao nečeg prelaznog, kao prelaz iz jednog materijalnog, ovostranog sveta u jedan onostrani, dakle smrti koja na nekom drugom planu nije smrt već nastavak života, ili početak novog. Žrtva crne boje bi obeležila "potpunu i nepromenjivu smrt".

Prvo što treba da zaključimo bela boja je povezana i sa podzemnim svetom. Drugo, prinose mu se i žrtve bele boje. Ali te žrtve bele boje se prinose samo u određenim trenucima, odnosno s određenom namerom. Tako nam se nameće zaključak da bela boja žrtve ne označava, ili to nije najbitnije, kome se žrtva upućuje, ona predstavlja prvenstveno poruku - tj. da se prinosi da bi budući život u kući bio svetao, čist i dobrobitan.

Dakle, bela žrtvovana životinja na temelju može biti prineta i podzemnim silama (božanstvima, svecima ili "duhu zemlje"), a njenom belom bojom se "poručuje" šta se od njih zauzvrat očekuje.

Dosadašnjom analizom smo utvrdili da životinjska žrtva sadrži određene elemente koje sadrži i žrtva-dar (žrtva na temelj i na rogljeve), naime

²⁷¹ SMR v. bela nedelja

²⁷² SMR pod dušni brav

²⁷³ IETS pod boje, crno

No ne treba smetnuti s uma da je kaos bremenit svim mogućnostima, pa su stoga htonska božanstva povezana s plodnošću.

²⁷⁴ RS pod crno

²⁷⁵ Ibidem

²⁷⁶ IETS pod boje, crno

²⁷⁷ v. napomenu 89

mestom gde se prinosi, vremenom kada se prinosi i svojom bojom predstavlja ne samo sredstvo umilostivljavanja već i poruku šta se zauzvrat očekuje, odnosno da se očekuje ne samo postojanost kuće kao građevine već i srećan i berićetan život porodice u njoj. Možemo pretpostaviti, ali ne i sa potpunom sigurnošću tvrditi, da se prinosi "duhu zemlje".

Razmotrićemo sada verbalna objašnjenja rituala, jer se čini, premda smo svesni da su najpodložnija promenama, da ona ipak ukazuju na osnovne (elemente, tj. svrhe same žrtve) ideje zbog kojih se žrtvovanje vrši.

U slučaju objašnjenja "da budu zdravi" kao i "da bi se imalo uvek šta zaklati" životinjska žrtva ima iste elemente kao žrtva-dar, ona predstavlja žrtvu-poruku i odnosi se na budući život porodice.

Međutim, objašnjenja "da bi kuća bila postojanija", odnosno da se žrtva prinosi "da se kuća održi" ukazuju na nešto drugo tj. da je osnovna svrha žrtve samo održavanje kuće kao građevine; a ona objašnjenja "da se posle u kući krv ne proliva" i "da se majstori ne bi povređivali" sugerise shvatanje da bez žrtve života nema stvaranja. Tako dolazimo do druge grupe elemenata, do druge ideje koju životinjska žrtva takođe sadrži, tj. da je to život koji se daje građevini bez koga ona ne može nastati ni opstati. Po toj ideji građenje, stvaranje, traži život. (Kroz sve etape građenja, pa i samog useljavanja, kao da je stalno prisutan strah da će građevina uzeti život)²⁷⁸. Najugroženiji su, čini se, oni koji će kuću naseljavati, posebno domaćin. Zato se dobrovoljno, ritualno, u vidu životinjske žrtve taj "traženi" život daje, odnosno on je zamena za ljudski život.

Životinjska žrtva svakako može, a često i nosi u sebi obe (svoje osobenosti) ideje: žrtve-poruke i žrtve-supstitucije što je naročito očigledno u načinu i objašnjenju prinošenja životinjske žrtve "na venčanici". Tako se u nekim krajevima "na venčanici" (granična linija krov-zid) kolje beli brav na istočnom čošku kuće, zidovi se "učvrste krvlju", a to se čini "da ne bi neko umro odmah po useljenju."

Proizilazi, dakle, da se u životinjskoj žrtvi prepliću dve osnovne ideje građevinske žrtve. Jedna je ideja, ista kao kod žrtve-dara. Žrtvom se žele umilostiviti natprirodne sile, ovde najverovatnije "duh zemlje", od koga se istovremeno očekuje zaštita i berićetnost za čeljad u kući.

Druga ideja je da bez života koji se žrtvuje sama građevina ne bi mogla da opstane. Život se prenosi na građevinu. Nema ni naslućenog određenja da se žrtvuje nekoj natprirodnoj sili. Nema molbe za zaštitu, nema iznetih želja za budući život ukućana. Jedina svrha žrtve je postojanost same građevine, jer svako stvaranje zahteva krvnu žrtvu kao što je ona prineta u prvobitnom stvaranju.

²⁷⁸ S. Trojanović, "Glavni srpski žrtveni običaji" s. 53

- Uzidiivanje ljudi

Prilikom zidanja većih građevina od opšteg društvenog značaja, kula, gradova, mostova i slično²⁷⁹ postojalo je shvatanje da žrtva mora biti kvantitativno (više životinja) ili kvalitativno veća nego kod zidanja porodičnog staništa. Tako se u folkloru šireg balkanskog područja²⁸⁰ sačuvao pomen o uzidiivanju ljudi u građevinu da bi ona mogla biti dovršena.

Najpoznatija pesma sa tom tematikom sa našeg područja je svakako "Zidanje Skadra". Tri brata Mrnjavčevića grade grad na reci BojaniČ

Tri godine sa trista majstora
ne mogaše temelj podignuti
a kamoli sagraditi grada:
što majstori za dan sagrađe
to sve vila za noć obaljuje.

Na kraju se oglašava vila sa planine i kaže Vukašinu, najstarijem bratu da neće sagraditi grada:

Dok ne nađeš Stoju i Stojana,
a oboje brata i sestricu
da zazideš kuli u temelja

Posle neuspelog traganja ponovo se oglašava vila te kaže:

No eto ste tri brata rođena
u svakoga ima vjerna ljubav
čija sjutra na Bojanu dođe
i donese majstorima ručak
zazid'te je kuli u temelja.

Žrtva je najmlađa od njih, mlada Gojkovica. U jednom trenutku obraćajući se mužu ona kaže:

Ne daj mene, dobri gospodaru!
Moja majka ima dosta blaga,
nek to kupi roba il' robinju,
te zidajte kuli u temelja.

²⁷⁹ v. S.Trojanović, "Glavni srpski žrtveni običaji" s. 56-57 i 62, 64; D.Bratić, "Utemeljenost društvenog prostora" naročito s. 25-26; J.Janićijević, "U znaku Moloha", Bgd 1986. s. 28-31; V.St.Karadžić, beleške uz pesmu "Zidanje Skadra"; M.Elijade, "Sveto i profano", s. 26

²⁸⁰ J.Janićijević (op.cit) vezuje to za Balkanski areal, Elijade (op.cit) za jugoistočnu Evropu, dok Trojanović (op.cit) navodi da je "ukopavanje ljudi zabeleženo ... čak i za feničanske gradove" /s.62/. Pomenimo i realni, objektivni momenat: teškoće prilikom gradnje velikih zdanja i mogućnost nesreća do kojih je sigurno dolazilo i u kojima su građevinari stradavali.

Ali zamena nije moguća. Jedini ustupci žrtvi su otvori za dojke i otvori za oči kroz koje će ona doйти i gledati svog malenog sina. Jedini trag tog uzidičivanja je "da i dan danas onđe ide rana".

Ovaj poetski iskaz sadrži isti onaj pogled na svet koji nalazimo i u drugim verovanjima vezanim za građevinsku aktivnost, tako da, čini se, pruža mogućnost određivanja nekih elemenata ove vrste građevinske žrtve.

Građenje počinje, ali ne napreduje. Glavna prepreka potiče iz onostranog sveta, od mitskog bića, od vile. "Vila je natprirodno biće koje zauzima čitavu oblast koju ljudi nisu nastanili, za razliku od mitskih bića koja borave u određenim delovima prirode .. Ako se gradnja shvati kao proces proširivanja ljudskog prostora na račun nenastanjene divljine, što istovremeno znači i nauštrb vilinskih nastambi, onda je jasno "razaračko" raspoloženje vile prema ljudskim naporima".²⁸¹

Pogledajmo sada pesmu. Žrtva nije planirana, do nje dolazi naknadno, tek posle neuspeha. Mogli bismo to smatrati poetskim izrazom koji želi da dramatičnu radnju. Ipak, čini se, da nije samo to u pitanju. Isti momenat nalazimo i u drugim pesmama sa istim motivom.

Zahtev za žrtvu postavlja vila, natprirodno biće, koje na neki način vlada prostorom. Premda se u pesmi pominju temelji ("ne mogaše temelj podignuti") ipak zahtev za žrtvu postavlja se tek posle početka gradnje, što je logično, jer ga postavlja mitsko biće za koje se smatra da je posednik-prostora. Tražena žrtva je nešto najdragocenije: čovek i njegov život. U zid se uzidužuje živo ljudsko biće, njegovo telo i njegov život su zamena za nastanak građevine, tj. život građevine. Bez takve žrtve posednik prostora, vila, neće "ustupiti" svoj prostor ljudima.

Za žrtvu se traže određene osobe: ili moraju imati određeno ime koje asocira opstajanje građevine, ili je žrtva u srodničkim odnosima sa vlasnicima ili graditeljima.

Trajno opstajanje žrtvinog života u građevini ogleda se, prema pesmi, preko tečnosti koja ističe iz samog zida građevine.

Prema pesmi ljudska žrtva nije planirana, ona se prinosi tek posle neuspeha u poslu.²⁸² Ta žrtva se prinosi mitskom posedniku prostora i to na njegov zahtev. On žrtvu i označava. Označena osoba je, gotovo po pravilu, draga i bliska bilo vlasniku, bilo graditelju. Žrtva sama po sebi je nešto najviše, najveće što ljudi poseduju: u materijalnom vidu ljudsko telo i u duhovnim vidu - ljudski život. Jedina svrha žrtve je da omogući postojanost građevine - a istovremeno je transfer tela i duha najdirektniji i najbukvalniji moguć. U tom transferu života je osnovna ideja ovog vida žrtve.

²⁸¹ D.Bratić, "Utemeljenost društvenog prostora" s.26

²⁸² Na nešto slično nailazimo i u antici. Agamemnon, da bi omogućio polazak grčkih brodova za Troju, koji su zaustavljeni snažnim vetrom (ili zatišjem), žrtvuje svoju kćer Ifigeniju Artemidi na njen zahtev. /D.Srežović, A.Cermanović "Rečnik grčke ... " pod Ifigenija/

- Uzidiavanje senke

Jedan poseban vid žrtve je veoma rasprostranjen²⁸³ u nas. To je uzidiavanje nečije senke, odnosno mere²⁸⁴ u temelj. Neopazice graditelj štapom ili koncem izmeri nečiju senku. Tu meru, konac ili štap uzida u temelj. To će, veruje se, učvrstiti i osigurati trajnost građevini.

"Senka je dvojniki tela i predmeta u prirodi" za razliku od seni koja je "dvojniki duše".²⁸⁵ Jedno dete je gledajući svoju senku reklo: "Sanja ima mene", a takvo je poimanje senke i u našoj tradicionalnoj kulturi - ja imam sebe - dvojniki u jedinstvu i jedinstvo u dvojniki. Oduzimanjem onog "sebe"²⁸⁶ senke, prestaje se postojati. Tako se veruje da će onaj čija je senka uzidana u dogledno vreme umreti, a njegova duša (telo simbolično već jeste) će se trajno vezati za građevinu i štititi je.

Veruje se da uzidani noću izlaze, tamaraju oko građevine, ali se od nje ne udaljavaju. "Obično ne dosađuju" sem kad se temelj ili zid ne drže čisto."²⁸⁷ S.Trojanović navodi kako se veruje da se na drimskom mostu pojavljuju uveče dvojica čije su senke uzidane "sednu jedan na jedan, a drugi na drugi kraj ćuprije, držeći duge čibuke u rukama i puše (jer su to isto činili u trenutku kada im je mera uzeta i kad su uzidani).²⁸⁸ Te utvare se smatraju mitskim bićima koja su zaštitnici građevina,²⁸⁹ i nazivaju se talason (Srbija), talasm (Makedonija) i talisim (BiH).

Pretpostavlja se prema dosadašnjim naučnim istraživanjima da je uzidiavanje senke²⁹⁰ nastalo kao ublaženi oblik uzidiavanja živog čoveka, ali se "suština osnovne ideje nije promenila".²⁹¹ Izgleda stoga logično da pretpostavimo da je takav oblik žrtvovanja prvobitno bio vezan samo za veće, značajnije građevine. To bi proizilazilo i iz osnovnih osobina talasona koje je, čini nam se pravilno, odredio, posle analize i oslobođenja od kasnijih sinkretizama S.Zečević. Talason je - kaže on - "strano lice koje je nedobrovoljno izgubilo život da bi postalo zaštitnik određene građevine, a ne određene zajednice ljudi ... Talasoni čuvaju zgradu bez obzira ko u njoj živi,

²⁸³ Prema građi za ATLAS ovaj vid žrtvovanja veoma je rasprostranjen u Srbiji, a ima ga i u Hrvatskoj, BiH, Crnoj Gori i Makedoniji.

²⁸⁴ U upitniku za ATLAS postavljeno je pitanje da li se uzidu je mera, metar. Nije diferencirano šta se pod tim podrazumeva. Iz nekih odgovora proizilazi da "mera" ima dva značenja:

- mera gabarita kuće
- mera senke (stope) čoveka

²⁸⁵ SMR pod sen; v. i pod senka; v. unekoliko i RS pod sjena pod 3

²⁸⁶ U govornom jeziku imamo sintagmu "biti van sebe" što označava razdešenu osobu.

²⁸⁷ S.Trojanović, "Glavni srpski žrtveni običaji" s. 58

²⁸⁸ Ibidem s.59

²⁸⁹ Može biti i senka životinje; može biti uzeta i mera nečije stope, koja ima istu vrednost kao i mera senke.

²⁹⁰ S.Zečević, "Mitska bića srpskih predanja", "Talason" s. 109-114 cit.s.113

²⁹¹ S.Zečević, "Talasoni - mitska bića zaštitnici građevina i zakopanog blaga" GEM 28-29, Bgd 1981. s. 288; D.Bratić, "Utemeljenost ..." s. 23; v. I.Kovačević, "Semiologija rituala", Bgd 1985. s 58-61

pa nisu duh pretka-zaštitnika ...²⁹² Zečević smatra da su talasoni slični rimskom *genius loci*, zaštitniku prostora.

Međutim u nedavnoj prošlosti, a ponegde i sada uzidiivanje mere, tj. nečije senke, je bio veoma rasprostranjen oblik žrtvovanja i prilikom podizanja porodičnog staništa.

Majstor bi krišom izmerio senku slučajnog prolaznika ili nepažljivog promatrača. Zato je uobičajeno da se pazi da ne padne senka na temelj kad se pored građevine prolazi. Naročito majke ne daju deci da prilaze gde se nova kuća zida. Po pravilu mera senke se uziduje u temelj, ali se može i kasnije, ukoliko sama senka padne na zid, uzidati, a rezultat je isti - čovek čija je senka uzidana će umreti. Čak i majstor može nepažnjom svoju senku da uzida, i stoga pri zidanju stoji okrenut "prema suncu".²⁹³ Obično se uziduje senka nesrodnika, ali, ukoliko se majstori naljute mogu i domaćinovu senku uzidati. Stoga se pazi da se majstori ne ljute.

Uzidiivanje senke je nešto više nego samo simbolično uzidiivanje ljudske žrtve, jer se veruje, da će uzidani ekvivalent tela privući i dušu i da će "izmereni" čovek umreti. Po tome bi uzidiivanje senke bila jednostavno manje drastična, nebukvalna ljudska žrtva. Jedini cilj žrtve je obezbeđivanje postojanosti građevine, isto kao i kod uzidiivanja žive osobe. Mera se, po pravilu uzima od nesrodnika, slučajnog prolaznika i uzidiuje u temelj.

Međutim, kod ove žrtve se javljaju dve specifičnosti. Jedna je da se senka može i kasnije, nenamerno, uzidati. Čak i majstor, koji inače, kako smo videli, ima umnogome ulogu maga (posrednika između vlasnika i natprirodnih sila) i ne podleže ritualnoj opasnosti, može nepažnjom uzidati svoju senku i postati žrtvom građevine. Ovakvo shvatanje je, verovatno, nastalo kasnije, kao što možemo pretpostaviti da je sam običaj uzidiivanja senke pri gradnji porodičnog staništa preuzet iz običaja gradnje većih opštedruštvenih građevina.

Druga specifičnost, koju ne nalazimo pri ostalim vidovima žrtvovanja je da se žrtva, po narodnom verovanju, pretvara u mitsko biće. To mitsko biće nije neidentifikovani predak- zaštitnik (već i stoga što je nesrodnik). To je posebno mitsko biće sa posebnim imenom - talason. Nastaje iz nasilno žrtvovane, nesrodničke osobe, koja je činom žrtvovanja prešla u onostranost i u onostranosti se formirala u mitsko biće čiji je osnovni cilj čuvanje građevine.²⁹⁴

Baš ova specifičnost, pretvaranje žrtve u mitsko biće-zaštitnika, navodi nas da ovaj vid žrtvovanja pokušamo da sagledamo iz ješ jednog ugla.

²⁹² S.Zečević, "Mitska bića ..."

²⁹³ V.Šalipurović, Prilozi za istoriju građevinarstva u srednjem Polimlju u XIX veku" Bgd 1979. s.67

²⁹⁴ Ta osnovna uloga talasona, uloga zaštitnika građevine, ukazuje da je običaj uzidiivanja senke prvobitno bio vezan za velike građevine. Tek kasnije mitsko biće - talason, sinkretizmom dobija svojstva i zaštitnika kuće i čeljadi, i ponegde se izjednačava sa zmijom čuvarkućom i pretkom zaštitnikom.

Kao polazište tog sagledavanja biće jedna bitna razlika između iziđivanja živog čoveka (i žrtvovanja uopšte) i uziđivanja senke.²⁹⁵ Uzidanim čovekom kao žrtvom umilostivljavaju se više sile za koje se pretpostavlja da su neprijateljski naklonjene graditelju, tj. njegovom delu. U običaju uziđivanja senke obezbeđuje se zaštitnik građevine od "zlonamernika" koji je, ustvari, čovek.

Iz ove (uočene) razlike mogli bismo izvesti sledeće:

Prilikom uziđivanja živog čoveka pretpostavlja se da su osnovni neprijatelj građevina više sile, ali one mogu istovremeno biti i zaštitnik. Da bi se više sile privolele da svoj odnos iz neprijateljskog promene u prijateljski i zaštitnički prinosi im se žrtva, u ovom konkretnom slučaju, ljudska žrtva. Prilikom uziđivanja senke pretpostavljeni neprijatelj je čovek. Zaštita od tog neprijatelja je natprirodno biće, ali ne bilo koje, već ono koje ritualnim putem stvara sam graditelj. To natprirodno biće-zaštitnik građevine je talason. Talason nastaje od osobe, određene, poimence poznate, čije se telo i duša simboličkim putem uziđivanja senke, vezuje za građevinu. Osoba zbog toga umire, i time prelazi iz ovostranosti u onostranost. Tim prelazom, veruje se, ona zadržava svoje ljudsko obličje, ali dobija natprirodne osobine kojima će se samo u slučaju opasnosti po građevinu i poslužiti. Žrtva, "izmereni" čovek, nije sredstvo umilostivljavanja nekog trećeg, tj. više sile, već se sama žrtva pretvara u zaštitnika.

Tako donekle, mada samo donekle, možemo smatrati da uziđivanje senke nije u pravom smislu ljudska žrtva, tj. nije samo ublaženi vid bukvalnog uziđivanja, jer premda talason nastaje od uzimanja ljudskog života, taj uzeti život nije prinesen na žrtvu nekome ili nečemu, već možemo tumačiti, da se transponuje u jedan drugi oblik života, u život mitskog bića.

Uziđivanjem senke graditelj brani svoje delo od potencijalnog ljudskog neprijatelja ritualnim stvaranjem ljudskog zaštitnika sa natprirodnim osobinama. Prema tome potencijalnom zlonamerniku-čoveku suprotstavlja se čovek sa natprirodnim osobinama. Graditelj se bori protiv neprijatelja-čoveka višom silom, tj. on žrtvom stvara višu silu, koja se suprotstavlja čoveku-neprijatelju.

Izneli smo i pokušali da objasnimo posebnosti ovog oblika žrtvovanja. Ali čini nam se, da i pored toga ne smemo da izgubimo iz vida one crte ovog oblika žrtvovanja, koj su slične sa žrtvom uziđivanja živog čoveka i koje ga idejno uklapaju u smisao građevinske žrtve uopšte.

Osnovni cilj i u jednom i u drugom slučaju je zaštita i postojanost same građevine. Postojanost građevine je, prema rasprostranjenom verovanju, moguća samo ako je ona "primila život i dušu", a to se postiže krvnom žrtvom. I prilikom uziđivanja senke, kao i prilikom uziđivanja žive osobe, građevina je "dotaknuta" životom. Prema tome, uziđivanje senke je nastalo iz iste osnovne ideje iz koje je nastalo i žrtvovanje živih ljudi, ali nije

²⁹⁵ Na tu razliku je ukazao i I.Kovačević, koji je izvršio strukturalnu analizu verovanja o talasonu. /v. I.Kovačević, "Semiologija rituala", Bgd. 1985. s. 51-61/

jednostavno (prosto) ublaženo prinošenje ljudske žrtve, već ima veoma izražene specifičnosti.

c. Useljenje

Rituali, odnosno ritualne radnje, koje prate useljenje u novu kuću, sada dovršen, zatvoren, od spoljašnjosti odeljeni, prostor, proističu, uglavnom, iz nekoliko ideja, shvatanja i predstava. Sa nekima smo se već ranije susreli.

No, pre nego što pređemo na razmatranje tih ideja, iznećemo običaje i verovanja vezana za useljenje.²⁹⁶

Prvom ulasku u kuću pridaje se određena važnost. Stoga je i određeno, u raznim krajevima različito, ko će prvi ući u kuću. Načešće je to domaćin, drugde domaćica, a ponegde je to najstariji (zbog verovanja da će ko prvi ući prvi i umreti), ili najmlađi (da i kuća napreduje kao što najmlađi raste), ili osoba sa živim roditeljima. U nekim slučajevima je to majstor, kum ili sveštenik ("da istera đavola").

Ponegde prvo uguraju neku životinju: petla, jagnje ili mačku, pa ih ostave i da prenoće. Objašnjenja su razna: prvo ulazi ovca "ako kuća traži kurban neka bude ona, a ne neki član porodice" ili prvo ulazi pas "tako da izađe zlo" ili pevac "jer je najveseliji", odnosno "da kuća peva", ili jagnje "jer je simbol anđela".

Pri useljenju kuća se blagosilja sv. vodom, poliva vinom, čita se molitva, kadi tamjanom, škrope se sve prostorije vodom u kojoj je rastopljena sv. so; u Bosni, kod muslimana, sa kuranom obilaze oko kuće i prolaze kroz sve prostorije. Nekad se to osvećenje čini pri samom useljenju, a nekad se za to naknadno zove sveštenik (u Srbiji čest i kum) da osveti kuću i tada se pravi svečani obed.

Pored osvećivanja i blagosiljanja, ponegde se, da bi kuća bila napredna, baca žito na prag, ili se na prag ukucava potkovica, simbol sreće, i to prema kući "da sreća ide u kuću, a ne iz nje".

Drugde smatraju da radi napretka kuće treba nešto zaklati na pragu (najčešće petla), ali ponekad taj postupak objašnjavaju "da prvo umre životinja". Ponegde smatraju da se ognjište mora "okrvaviti". U Srbiji se u nekim krajevima glava, od na pragu zaklanog pevca, zakopava pod ognjište. Ognjište se blagosilja.

Posebna pažnja se obraća na to šta se prvo u novu kuću unosi. Najčešće se u novu kuću prvo unosi ikona, krst, sv. knjige (Biblija, Kuran), zatim zapaljena sveća, kadionica s vatrom i sv. voda s bosiokom. Negde se prvo unosi ceo hleb, pun sud vode, vina ili rakije ili hrana na loparu ili siniji; među prvim stvarima je vatra (u novije vreme otkad nema ognjišta - šporet): unosi se i vatraj (u nekim krajevima su se prenosile i verige, a u drugim se nikako nisu prenosile, već su se kupovale nove); prenosi se i metla, kojom se prethodno pomete "sve zlo ipred praga" (ređe se metla izričito ne prenosi); negde se

²⁹⁶ Osnovna građa je iz ATLASA kao i iz ličnih terenskih istraživanja na teritoriji Srbije

unose zemljani sudovi, drugde bakarni, a ponegde staklo (da sve blista kao staklo). Unosi se, ponegde, prvo slama, kvasac, grana lišća, blagosloveno cveće, metalni predmet (lemeš, sekira) drugde ništa oštro; zatim naćve ili zipka.

Vatra, izvor toplote i svetlosti, osnovno sredstvo za spravljanje kuvane hrane, često je simbol same kuće. Stoga se prvoj vatri u novoj kući pridaje određena važnost. U raznim krajevima je različito: ponegde se vatra prenosi iz stare kuće, drugde se to čini samo ako je stara kuća bila srećna, a negde se nikako ne prenosi "da se ne bi prenelo kakvo zlo koje se nekad dogodilo u staroj kući". Ukoliko se loži nova vatra, negde se izvija živa vatra, dobija se kresanjem ili se potpaljuje slamom. Važno je i lice koje bilo vatru prenosi ili je potpaljuje. I to je u raznim krajevima različito. Češće nego u ma kojoj ritualnoj radnji vezanoj za novu kuću javlja se domaćica kao nosilac radnje. /prema ATLASU/. Negde je to domaćin, majstor ili kum. Drugde je to najsrećniji iz kuće (npr. onaj ko je našao paru u kravaju - okrugli obredni hleb - na Badnje večer). Češće nego u drugim radnjama određenje je dob. Tako u svim krajevima, sporadično nailazimo da najstariji pali vatru, jer se veruje da će on prvi i umreti. Gotov isto tako često i rasprostranjeno vatru loži muško dete ili osoba sa oba živa roditelja.

Sa svečanom gozdom na koju dolaze susedi i rođaci sa darovima za domaćinstvo završavao bi se ovaj krug običaja vezanih za useljenje u novu kuću.

Sada ćemo razmotriti shvatanja i ideje iz kojih ritualne radnje pri useljenju proističu.

Poznato je da je kod mnogih starih naroda postojalo verovanje da "prvenci i prvine uopšte, pripadaju božanstvu ili demonima i imaju za njih da budu rezervisani ili njima poslani".²⁹⁷ Takvo verovanje postoji i u nas. S.Trojanović²⁹⁸ navodi Oldenbegovo mišljenje po kome su "prvenačni prilozii" zahvalne žrtve i da "nikako ne treba pretpostaviti da se tom žrtvom želi Bog da odobrovolji za buduću žetvu ili kakav drugi plod".²⁹⁹ Primeri iz naše tradicionalne kulture, koje kasnije i Trojanović navodi, opovrgavaju, bar što se našeg tla tiče, takvo isključivo shvatanje.

Na osnovu verovanja da prvine pripadaju božanstvu ili demonima možemo zaključiti da ono što se prvo unosi u kuću, ali i onaj ko prvi ulazi ili prvi vrši određene radnje u novoj kući (prvi pali vatru, prvi noći) "pripada božanstvu ili demonima", pa otuda proizilazi i opasnost da će prvog vršioca tih radnji božanstvo ili demon uzeti, tj. da će umreti. Da bi se sprečila ili smanjila opasnost i šteta po zajednicu koja bi iz toga (smrt njenog člana) proizišla "podmeću" se zamene za člana zajednice, ili se "podmeće" član čija bi smrt najmanje štetila zajednici. Tako se, pre ulaska bilo kog ljudskog čeljadeta, u

²⁹⁷ V.Čajkanović, "Nit i religija ...", "Magični smeji" s. 118; v. s. 94 i 431

²⁹⁸ S.Trojanović, "Glavni srpski žrtveni običaji" s. 29-33

²⁹⁹ Ibidem

novu kuću ugura neka životinja: mačka, pas, jagnje ili petao. Ponegde tu životinju i zatvore u kuću preko noći, pa tek onda uđu ljudi.

Negde se na pragu, pre ulaska ljudi, zakolje petao što bi se moglo protumačiti kao žrtva zamene.

Ponegde u kuću prvo ulazi najstariji član domaćinstva, jer je za njega "najmanja šteta".

U nekim krajevima prvo ulazi kum u novu kuću, u drugima majstor, a ponegde sveštenik. Sva ta lica, koja ne pripadaju porodici, budućim žiteljima kuće, čini se da su manje ugrožena, a ona su, kao što smo to već i ranije ustanovili, unekoliko posrednici između porodice i onostranih sila, pa kao takvi i ovde posreduju ne izlažući se, kako se verovatno pretpostavlja, većem riziku.

Verovanje, odnosno ideja, da prvine pripadaju božanstvu (ili demonima) i da će ih ono prinesene ili i neponuđene samo uzeti tj. da su prvine a priori žrtve (ovde je to i osoba koja je prvi vršilac određenih radnji) preklapa se sa idejom da građevina da bi nastala ili opstala mora biti dotaknuta životom, tj. njoj se mora preko žive životinjske ili ljudske žrtve dati život. Čajkanović čak poistovećuje žrtvu na temelju³⁰⁰ i potencijalnu žrtvovanost osobe koja prva ulazi (noći, loži vatru) u novoj kući.

Mi nismo sigurni da su te dve ideje identične: jedno je zamišljeni transfer života građevini u nastajanju, a drugo je unekoliko nametnuta žrtva božanstvu kad je kuća već gotova. Ali sigurno je da ove dve ideje postojeći istovremeno i delajući u sprezi rezultiraju ubedenjem u stalno prisutnu životnu opasnost do otpočinjanja stalnog života u novoj kući, a to pak rezultira određenim postupcima kojima se ta opasnost želi otkloniti ili umanjiti.

Do svog dovršenja kuća, prostor kuće bio je otvoren. U njega se mogla "naseliti" ili zadržati neka sila ili demoni, koji mogu i žele naškoditi porodici. Da bi se to "ispitalo", da bi se osigurao bezbedan boravak u kući, u njoj se prve noći ostavi neka životinja da prenoći, pa ako joj se ništa nije dogodilo "ako je živa" prostor u kući je bezbedan. Tako vidimo da je uloga životinje koje prva noći dvojaka, odnosno može se dvojako tumačiti.

Iz istog razloga se kuća osvećuje, škropi, kadi i čitaju se molitve. Unekoliko je to i uloga ikone, krsta ili svete knjige koja se unosi kao prvi predmet u novu kuću. Ali smatramo da unošenje ovih predmeta, što je veoma rasprostranjeno (na celoj teritoriji i kod hrišćana i kod muslimana) ima još jedno značenje. Naime, tim simbolima se označava da se kuća stavlja pod zaštitu Boga. U tom činu osvećivanja i unošenja krsta ili ikone ili oboga (ili Kurana) najvidljivije je hrišćanski (islamski) sloj religioznosti. Podsetimo se,

³⁰⁰ V. Čajkanović na jednom mestu kaže "svaka nova građevina traži žrtvu, i to pre svega ljudsku žrtvu"; " žrtvi daje naročitu vrednost i značaj što je u vremenskom redu **prvo**" - zbog čega se "prvine ili dobrovoljno žrtvuju, ili će ih božanstvo ili demon sam uzeti". Duh životinjske ili ljudske žrtve postaje zaštitnik nove građevine, a žrtva biva onaj koji prvi naiđekad se počne gradnja ili koji prvi stupi u nodu građevinu .../ V. Čajkanović, "Starinska religija u našim dnevnim listovima" GNČ XLVIII (48) 1939. citirano prema "Mit i religija ..." s. 635-636

imali smo ga pri osvećivanju zemljišta i prilikom stavljanja svetih predmeta u temelj, ali je to daleko ređe i manje rasprostranjeno.

Paralelno, i gotovo isto tako često, a ponegde i istovremeno, unosi se hrana, celi hlebovi, pune posude s vodom, vinom ili rakijom. Možemo pretpostaviti da su to prvine koje se prinose onostranim silama kao žrtve-darovi i zahvalnice za gotovu kuću. Ali tako uvek bude, da uvek bude dovoljno hrane. Sličnu ulogu imaju i neki drugi predmeti: zelena grana, blagosloveno cveće, naćve i kolevka. Dakle, unošenje hrane i pića ima, po našem mišljenju, višestruku namenu i značenje. Njime se kao žrtvenim darom umilostivljavaju više sile i moli njihova zaštita; žrtva-dar (hrana) predstavlja i poruku šta se od njih očekuje; istovremeno se imitativnom magijom želi obezbediti obilje i u budućnosti.

Dobrobit porodice zavisi i od demona zaštitnika porodice kuće (mesta). Veruje se da oni borave na dva, za kuću najvažnija, mesta: ispod praga i ispod ognjišta. Da bi se odobrovoljili i pridobili njima se prinose žrtve. Na pragu se kolje neka životinja, a ponekad i na ognjištu. Već smo napomenuli da se životinja žrtvovana na pragu tumači i kao žrtva zamene. Čini nam se da je tu došlo do spajanja dve ideje: žrtva zamene i žrtva zaštitniku. Ognjište se ponekad "okrvavi" ili se pod njega zakopava glava žrtvovane životinje. I prilikom osvećivanja nove kuće, kum, koji paralelno sa sveštenikom ima ulogu osvećivača, žrtvuje ognjištu, odnosno "daruje ognjište" novcem.

Ognjište,³⁰¹ centralna tačka kuće, gotovo da ima ulogu oltara. Prva vatra sobom osvećuje novi sveti prostor - ognjište, koje je tačka oslonca. Sobom i dimom koji proizvodi, ona uspostavlja axis mundi za tu porodicu. Zbog svega toga onaj koji je donosi, ili onaj koji je izvija dolazi u dodir sa nečim najsvetijim. Dolazeći u dodir sa tom svetošću, a i stoga što to prvi radi na novom ognjištu, on se izlaže izvesnoj opasnosti, pa u mnogim krajevima veruju da će dotična osoba prva i umreti. Stoga se ta uloga često dodeljuje najstarijem čeljadetu.

No možda tu postoji još nešto, naime, možda se time želi uspostaviti pravilan poredak stvari, tj. da i smrt kao neminovni pratilac života, ide po redu. Takvom tumačenju bi išao u prilog običaj u pirotskom kraju (ali nalazimo ga i drugde) gde prvu vatru pali najmlađi član domaćinstva koji ima živa oba roditelja. Slično određenje aktera (najstariji i nasuprot tome najmlađi sa oba roditelja) nalazimo sporadično i u ostalim ritualnim radnjama koje prate gradnju.

Kao što smo videli, druga faza nastanjivanja, prva je izbor mesta, je podizanje samog staništa i useljenje u njega. Ta druga faza se, u svom ritualnom delu najviše koncentriše na žrtvovanje.

Na osnovu izvršene analize građevinska žrtva obuhvata žrtvu-dar ("na temelj", "na sleme", "pri prvom unošenju predmeta") i žrtvovanje života (životinjsku žrtvu "na temelj", i "na prag i ognjište", zatim pomen ljudske

³⁰¹ U današnje vreme ulogu ognjišta ima kuhinjsko vatrište, najčešće štednjak.

žrtve i uziđivanje senke). Možemo zaključiti da one proizilaze iz dve osnovne ideje i imaju dva cilja: budućnost života u kući s jedne strane, i s druge postojanost same građevine, kao osnove tog života.

Briga za budućnost se zasniva na shvatanju postojanja dva paralelna sveta, ovaj naš vidljivi i onaj drugi nevidljivi, koja komuniciraju na određeni način. Da bismo mogli opstati i napredovati u ovom svetu nužno je uspostaviti miroljubivi odnos, pridobiti i umilostiviti sile onog drugog sveta. Ukoliko uspemo da uspostavimo dobar odnos sa tim silama osiguraćemo sebi i zaštitu, a samim tim i bezbedan život.

Druga ideja proističe iz shvatanja da čovek "tradicionalnih društava" podizanjem staništa stvara svoj Univerzum, dakle ponavlja kosmogoniju. Neki kosmogonijski mitovi stvaranje povezuju sa prenosom života i duše Stvaraoca u stvoreno, što je moguće samo putem krvne žrtve. Analogijom i stvaranje kuće, da bi ona nastala i opstala, zahteva žrtvu života.

ZMIJA

Izbor je učinjen, kuća je podignuta i useljena. Pa ipak, time ne prestaje potreba za njenom zaštitom.

Veruje se da kuća ima svog zaštitnika, a manifestni oblik tog zaštitnika je najčešće zmija.

Setimo se da se zmija (alternativno zmaj, aždaja) javlja kao manifestni oblik haosa po Elijadeu ili kao manifestni oblik toka energije "duha zemlje" po Mičelu. Ta zmija (zmaj, aždaja) se ubija - uništava se kaos - ili se zaustavlja na određenom mestu, i time se zemna energija i čovekova dovode, kako se veruje, u potreban sklad.

U našoj tradicionalnoj kulturi veoma je, kao i kod mnogih drugih naroda, rašireno verovanje u kućnu zmiju, tj. da svaka kuća ima svoju zmiju koja je čuva. Nazivaju je raznim imenima: čuvarkuća, domaća zmija, pokućnica, potkućnica, sjenovita zmija, da napomenemo samo neka.³⁰² "U Šumadiji kažu da kućna zmija živi u kakvoj rupi pod kućom ... u Novom Bečeju obično se nalazi pod pragom" ... a u okolini Čajniča veruju da je "zimi pod ognjištem duboko pod zemljom"³⁰³ ... "Za kućnu zmiju se u narodu misli da je potpuno bezopasna, - da je - pravi kućni prijatelj i neće ujesti nikad nijedno čeljade iz svoje kuće. Neki veruju da nikoga i ne ujeda."³⁰⁴ "Po opštem verovanju našega naroda kućna zmija donosi sreću kući u kojoj je."³⁰⁵ U Dalmaciji i još u nekim krajevima "se veruje da kuća koja nema kućne

³⁰² Ovde smo se koristili materijalom koji je iz raznih etnoloških publikacija sakupio i na jednom mestu izložio Tihomir Đorđević, "Priroda u verovanju i predanju našega naroda", SEZb I/33, s. 120-131; v. i. SMR pod zmija

³⁰³ Ibidem s. 122-123

³⁰⁴ Ibidem s. 124

³⁰⁵ Ibidem s. 125

zmije nema sreće"³⁰⁶ Zbog toga se kućnoj zmiji ukazuje velika pažnja." "Ako ko neće da trpi zmiju u kući istjera je kadovima ... ili je uhvati u procep i daleko od kuće odnese i pusti vjerujući da će mu ona i odande čuvati kuću i donositi sreću".³⁰⁷ Kućnu zmiju ne valja ubiti, jer bi kuću zadesila nesreća. I danas će se po selima čuti da je neki domaćin, ne prepoznavši, ubio kućnu zmiju i ubrzo posle toga umro.³⁰⁸ "Negde narod misli da je u kućnoj zmiji duh kakvog umrlog pretka ili čak živog rođaka, i da se zbog toga ne ubija,"³⁰⁹ O kućnoj zmiji Čajkanović kaže da je ona dobar demon" i da je u njoj duša pokojnika, "u njoj je svakako inkarnacija duše pretka, možda prvog mitskog pretka".³¹⁰ Međutim nailazimo i na verovanje da "kad ko postrada u kući ili se kakvo drugo zlo desi kućevnik zmija odmah beži; u nesrećnoj kući neće da ostane".³¹¹

Pored toga što se veruje da su zmije čuvarkuće, veruje se da ima zmija koje čuvaju njive i vinograde tj. "čuvaju rod od grada" pa ih nazivaju poljaricama ili poljnjačama".³¹² Veruje se da tu zmiju ne valja ubiti jer bi polja ostala bez zaštite i potukao bi ih grad.

Kao što je već napomenuto, zmija se javlja i kao čuvar zakopanog blaga. "Narod ih naziva blagarama, zlatarama, novčaricama".³¹³ "U kućima narod veruje i u krilate zmije s đerdanima o vratu koje čuvaju skrivena blaga što su ih ljudi njima i zemlji na amanet ostavili u dobima kakvijeh bjegstava."³¹⁴ Takođe se veruje da će onome kome su pare "prideljene" zmija reći gde su.

Boravištem zmije čuvarkuće, kao što smo videli, smatra se ognjište ili prag, a to su dva osnovna kulturna mesta u kući. Pored toga, kod nas, kao i kod mnogih naroda, postojalo je verovanje da se čovečija duša posle smrti može inkarnirati u zmiju. Takođe se veruje da zmija čuvarkuća, pa i poljarica, štiti kuću (kućnu dobrobit) i kućnu čeljad. Otuda je opšte prihvaćeno da je kućna zmija "isto što i predak"³¹⁵ ili, što nam se čini pravilnije, "da kult domaće zmije u sebi sadrži i kult pretka".³¹⁶

Ukazali bismo na još jednu komponentu značenja zmije u navedenim slučajevima, jer ne smemo zaboraviti da zmija ima veoma složenu simboliku u našoj civilizaciji.³¹⁷

Ako pogledamo navedena verovanja uočićemo da se zmija javlja kao čuvar određenog prostora: prostora određene kuće, prostora određenog polja,

³⁰⁶ Ibidem s. 125

³⁰⁷ Ibidem s. 125

³⁰⁸ Na osnovu ličnih terenskih istraživanja

³⁰⁹ T.Đorđević, op.cit. s.124

³¹⁰ V.Čajkanović, "Mit i religija ...", "Sahranjivanje pod pragom", s. 105

³¹¹ T.Đorđević, op.cit. s. 124

³¹² Ibidem s. 128

³¹³ Ibidem s. 129

³¹⁴ Ibidem s. 130

³¹⁵ V.Čajkanović, op.cit. s.106; v. S.Knežević, "Lik zmije u narodnoj umetnosti i tradiciji Jugoslavena", GEM 2-23, Bgd 1960. s. 70-73

³¹⁶ S.Zečević, "Mitska bića ..." s. 106-109, cit. 108

³¹⁷ v. RS pod zmija s. 798

prostora na kome se nalazi blago povereno zemlji na čuvanje. Dakle zmija čuvar kuća, poljarica ili zlatara se javlja kao manifestni oblik "duha zemlje", čuvara određenog mesta, dakle kao *spiritus loci*. Da je *spiritus loci* vezan, po verovanju, za određeni prostor ukazuje uverenje da će on, čak i kada se njegov manifestni oblik dislocira, odnosno kad se zmija istera ili iznese iz kuće, nastaviti da zaštićuje mesto sa koga je dislociran. Iz navedenog materijala proizilazi još nešto: prisustvo *spiritus loci* je gotovo neophodno bilo u kući, bilo u njivi, da bi bilo napretka. Iz toga proizilazi da je *spiritus loci* shvatan kao dobronameran i zaštitnički demon ne samog prostora kao takvog, već i onih ili onog što se na tom prostoru nalazi. Društvena zajednica i *spiritus loci* recipročno utiču jedno na drugo. Odsustvo *spiritus loci* onemogućava napredak zajednice. Kao što smo videli, smatra se da dislociranje zmije neće izazvati nikakve promene. Međutim, ubijanje zmije, manifestnog oblika *spiritus loci* kao da dovodi do narušavanja nekog uspostavljenog sklada, a to onda, veruje se, izaziva poremećaj odnosa u društvenoj zajednici, tj. dolazi do smrti domaćina, domaćice ili nekog od čeljadi. Ubijanje poljarice, takođe, dovodi do poremećaja - do štete na usevima. Posebno je zanimljivo da se veruje da zmija čuvarica neće da ostane u nesrećnoj kući. To ukazuje na dve stvari: prvo da su društvena zajednica i *spiritus loci* u međusobnoj zavisnosti i drugo da i u jednoj i u drugoj sferi mora biti uspostavljen sklad; poremećaj na jednoj strani dovodi do poremećaja na drugoj strani. Ubijanje zmije izaziva poremećaj na društvenoj strani; a poremećaj u zajednici dovodi do toga da *spiritus loci* napusti svoj prostor. Tako otkrivamo da su dobrobit kuće i prisustvo zmije, odnosno *spiritus loci*, ukršteni: nema napretka bez kućne zmije, ali ni zmiji ostanka na prostoru nesrećne kuće.

U slučaju zakopanog blaga, takođe se "uspostavlja" neposredna veza sa *spiritus loci* tj. onaj ko zakopava blago poverava ga demonu na čuvanje. Svaki stranac koji pokuša da dođe do blaga izlaže se opasnosti i eventualno, samo uz određene mađijske radnje i žrtve³¹⁸ može doći do njega. Sam vlasnik se pri otkopavanju svog zakopanog blaga ne izlaže nikakvoj opasnosti.

Zmija je simbol podzemnog sveta. Negde se ona identifikuje sa zemljom,³¹⁹ pa nam se čini da bi u ovim slučajevima gde ona predstavlja *spiritus loci* mogli da je izjednačimo sa onim što Mičel naziva manifestnim oblikom "duha zemlje".³²⁰ Ako to usvojimo možda bismo mogli

³¹⁸ v. M.R.Vesnić, "Praznoverice i zločini - s naročitim pogledom na praznoverice o zakopanom blagu" GNC knj. XIV, Bgd 1894. s. 146-209

³¹⁹ v. L.Đapović, "Zemlja u basmama"

³²⁰ "Ova jednostavna magija ide naporedo sa složenijim gledištem kod Litvanaca, u Americi i među drevnim tevtonskim narodima gde je pojedina porodica mogla imati svoju "kućnu zmiju", kao nepoželjnog, ali korisnog, lovca pacova ili manje značajnog kućnog duha. Na taj način evropski folklor ide mimo hrišćanskog proiciranja zla na zmiju i zadržava stariju i nekako daleko više zadovoljavajuću ideju o zmiji kao **duhu zemlje** (podvukla L.Đ.), mišljenje koje zaslužuje naše poštovanje ..." /Encyclopedia of Magic and Superstition", London 1974, s. 144 pod snake/. Ovaj navedeni citat potvrđuje moje, ovde izneseno, stanovište.

ići i dalje i naslutiti da se kroz verovanja o zmiji čuvaru naziru neka shvatanja o nužnosti sklada između društvene zajednice i mesta obitavanja.

Većina verovanja i ritualnih radnji pri naseljavanju čini se da su baš i usmerena na uspostavljanje sklada između stanovnika i mesta stanovanja.

III DEO

ZEMLJA - HRANITELJICA

6. Poglavlje

ZEMLJA - IZVORIŠTE HRANE

POČETI ZEMLJORADNJE

Zemlja je oduvek bila hraniteljica svega i svih koji na njoj žive. Tako je i za čoveka zemlja njegova posredna ili neposredna hraniteljica.

Međutim, čovek se svojom svesću izdvojio "iz velikog skupa ne-samo-svjesne prirode". Razvojem svoje svesti on je postao svestan i sebe samog i prirode koja ga okružuje. Tako je on, postepeno, svoju potrebu za hranom počeo da zadovoljava svesnim umeravanjem svojih aktivnosti. Izdvojen svojom svesću od prirode, ali i razvijajući svesti, shvatajući da od nje zavisi, čovek je pokušao da svoj pogled okrene

III DEO

ZEMLJA - HRANITELJICA

prirodi i, razmotrivši je, da pokuša "proumisliti čep što je vidio", da pokuša da pronađe način i način da što više koristi njom, da je iskoristi, "da se od nje odvoji" - ali i da - na kraju gleda sa strahom, poštovanjem i ljubavlju sa ponovnim ujedinjenjem s njom".³²¹ Iz toga proističu njegove tri osnovna pariva: intelektualni, praktični i mistični.

Na vidljive tragove uračenijeg osećanja prirode u doba mladog paleolita i mezolita, u doba poslednjeg glacialnog perioda, u doba pristorijskih lovaca. U to vreme, prema sačuvanim saznanjima, čovek je već svesno povećavao svoju moć pomoću usavršenija oružja i otuda, kojima se lakše odloži krupni dočep i na taj način sebi obezbediti ishranu. Čovek je u to vreme shvatio da njegov ulov, a samim tim i njegov opstanak, zavisi u velikoj meri od njegovog oružja, njegovog pažljivog namernog odrednih životinja i njegove spretnosti. Otuda je logično da između njega i životinja postoji i neka vrsta mistične povezanosti, što je vidljivo i iz umetničkih predstava koje su došla do nas. I pored sve svoje veštine čovek je, ipak, zavisio u velikoj meri od slučajnosti. On se samo izveštio u pronalaganju hrane, a nije mogao uticati na njenu količinu ili kvalitet.

Čini se, prema sačuvanim predmetima iz tog perioda, da je čovek-lovac to sagledavao. On, s jedne strane, usavršava svoje sposobnosti, a s druge uspostavlja mističnu vezu s prirodom. Jedan

³²¹ I. Borkov "Povijest", HCKM I, "Dokumenti", Str. 193. i 204.

6. Poglavlje

ZEMLJA - IZVORIŠTE HRANE

POČECI ZEMLJORADNJE

Zemlja je oduvek bila hraniteljica svega i svih koji na njoj žive. Tako je i za čoveka zemlja njegova posredna ili neposredna hraniteljica.

Međutim, čovek se svojom svešću izdvojio "iz velikog skupa nesamo-svijesne prirode". Razvojem svoje svesti on je postao svestan i sebe samog i prirode koja ga okružuje. Tako je on, postepeno, svoju potrebu za hranom počeo da zadovoljava svesnim usmeravanjem svojih aktivnosti. Izdvojen svojom svešću od prirode, ali i zahvaljujući svesti, shvatajući da od nje zavisi, čovek je "bio prisiljen da svoj pogled okrene prirodi i, razmotrivši je, da pokuša protumačiti ono što je vidio", da pokuša da pronađe puteve i načine da što više ovlada njom, da je iskoristi, "da je pokuša privoliti da posluži njegovim svrhama - ali i da - na kraju gleda sa strahom, poštovanjem i željom za ponovnim ujedinjenjem s njom".³²¹ Iz toga proističu njegova tri osnovna poriva: intelektualni, praktični i mistični.

Na vidljive tragove izraženijeg osveščivanja nailazimo u doba mladog paleolita i mezolitika, u doba poslednjeg glacijalnog perioda, u doba praistorijskih lovaca. U to vreme, prema naučnim saznanjima, čovek je već svesno povećavao svoju moć praveći usavršenija oružja i oruđa, kojima će lakše ubijati krupnu divljač i na taj način sebi obezbediti ishranu. Čovek je u to vreme svestan da njegov ulov, a samim tim i njegov opstanak, zavisi umnogome, ali ne u potpunosti, od njegovog oružja, njegovog poznavanja naravi određenih životinja i njegove spretnosti. Otuda je logično da između njega i životinja postoji i neka vrsta mistične povezanosti, što je vidljivo i iz umetničkih predstava koje su doprle do nas. I pored sve svoje veštine čovek je, ipak, zavisio u velikoj meri od slučajnosti. On se samo izveštio u pronalaženju hrane, a nije mogao uticati na njenu količinu ili kvalitet.

Čini se, prema sačuvanim predmetima iz tog perioda, da je čovek-lovac to sagledavao. On, s jedne strane, usavršava svoje sposobnosti, a s druge uspostavlja mističnu vezu s prirodom. Jedan

³²¹ J. Hawkes, "Prehistorija", HČKNR I 1, "Naprijed", Zgb 1966. s. 246

oblik "magije bakanja" upotrebljava zato da "osigura uspešan lov, a drugi ... da poveća snage života".³²² Iz tog perioda potiču brojne figurice koje prikazuju žene. "Većina ženskih kipuća toga razdoblja, zbog toga što su predmeti kulta, prikazuje голу ženu ..." ³²³ Umetnik "klešuci ženske kipove nije želeo prikazati ženu svojeg roda u jednakom duhu savršenog realizma - kako je to činio sa životinjama - nego je radije prikazivao zamisao o ženi kao izvoru opšte plodnosti. Umjetnik nije portretirao ženu nego plodnost".³²⁴ Mnogi naučnici (E.O.Džejms, E. Neumann, J. Hawkes i dr.) ih smatraju pretečama, prototipovima, Boginje Velike Majke, Boginje Zemlje. Taj stav bi potkrepljivalo i to što se kasnije, u predelima gde se javlja kult Boginje Velike Majke (Evroazija), ona često prikazuje kao žena okružena nekim zverima, što bi ukazivalo da je ranije njena plodnost bila neposredno vezana za životinje, a preko njih za prirodu uopšte.

Promena klime, već razvijenom čoveku donosi novi izazov, zahteva od njega prilagođavanje novonastalim uslovima. Velike zveri se povlače, neke i nestaju. Može se pretpostaviti da lov na manju divljač i određeni sakupljeni plodovi nisu mogli da zadovolje potrebu za hranom. Možda iz tog perioda potiču sećanja na veliku glad na koja nailazimo u raznim mitovima indoevropskog područja.

Putevi čovekovog prilagođavanja novonastalim uslovima ukazuju na njegove već razvijene sposobnosti i rasuđivanja, zaključivanja i pamćenja, odnosno prenošenja iskustva i stalnog usavršavanja već postignutog.

Prelaz sa pronalaženja hrane (lov) na proizvodnju hrane (zemljoradnje i stočarstva) je bio značajan za celi potonji život čovečanstva. Čovek je svojom delatnošću zemlju učinio svojom neposrednom hraniteljicom. On je učinio da na određenom prostoru niče ne slučajno bilo kakvo bilje, već određeno odabrano, njemu potrebno bilje, koje mu omogućava ishranu tokom cele godine. Time je čovek postao jedino biće koje svesno, namerno i smišljeno koristi zemlju kao osnovu svog opstanka. Istovremeno, time se čovek definitivno i izdvaja od ostale prirode, ali ne prestaje od nje da zavisi.

Prelaz sa lova i sakupljanja na zemljoradnju, smatraju naučnici, odvijao se veoma sporo. Zemljoradnja je zahtevala duži boravak na određenom mestu. Elijade navodi da je sada pouzdano utvrđeno da je sedelački način šivota prethodio zemljoradnji,³²⁵ a po Kunu zemljoradnja je nastala oko ribarskih sojeničarskih naseja, jer su ribari bili prvi stalno naseljeni.³²⁶

³²² Ibid. s. 242

³²³ Ibid. s. 191

³²⁴ Ibid. s. 236

³²⁵ M. Elijade, "A History of Religious Ideas", Vol. 1, London, s. 37

³²⁶ C.S. Coon, "The History of Man", "Pelikan Book", England-Australia, 1967. s. 134

Smatra da su se zemljoradnjom počeli baviti stanovnici umerenijih klimatskih pojaseva. Pod zemljoradnjom se uglavnom podrazumeva namerno, smišljeno gajenje određenih biljaka koje se mogu skladištiti i koristiti tokom dužeg vremenskog perioda. Kao osnova tu bi spadale neke krtole i biljke sa zrnastim plodovima, a one uglavnom uspevaju u srednjem pojasu. Na, uslovno da ga nazovemo, indoevropskom području, prednost, kao osnova ishrane, imale su žitarice (pšenica, ječam).

Normalno je da kad biljka sazri, na neki način omogući semenu da dođe u mogućnost stvaranja nove biljke, bilo da omotač semena istruli ili se otvori. Međutim, čini se da je kod nekih biljaka, tako bar smatra Kun³²⁷, došlo do izvesnih mutacija, tj. opna oko semena se nije lako otvarala. Kako je rani čovek izvršio selekciju baš tih biljaka teško da ćemo ikad doznati. Ali one su za čoveka bile neobično pogodne. On je mogao da ih sakuplja u rukovetima (busenima), ovrši kad mu je potrebno i skladišti, a nije morao da pazi tačno vreme sazrevanja i sakuplja zrno po zrno. Te biljke mogu da se zaseju i sazru za nekoliko meseci. On može da ih požanje i uskladišti i time sebi obezbedi hranu na duži period (bilo u vidu zrna - kaše, bilo mleveno - brašno, hleb). To isto zrnevlje može sledeće, pa čak i neke druge godine da se poseje i donese novi rod. Naravno, čovek je vremenom, posle mnogih grešaka, naučio da vrši selekciju, da pravilno skladišti, ili sušenjem konzervira određene biljke (pasulj, razno voće) i da shvati da određenu količinu zrnevlja mora da sačuva za buduću setvu.

Uzgajanje biljaka je zahtevalo određene vremenske uslove, a to je dovelo do toga da čovek mora više nego do tada da obraća pažnju na smenu godišnjih doba i dugoročnije da planira svoje delatnosti. To dovodi do stvaranja preciznijeg kalendara.³²⁸ Čini se da je mesec bio jedan od prvih orijentira u računanju vremena. Ciklus njegovih mena je relativno kratak, uočljiv i precizan; iznosi 28 dana. Sugerije, svojim menama, lako i precizno delanje na manje segmente od po 7 dana, tj. sedmice, odrednica vremena koja se zadržala do danas. Uočeno je da se njegov vremenski ciklus poklapa sa menstrualnim ciklusom u žena, te je povezivan sa ženom i plodnošću. Takođe, izgleda, da je veoma rano uočena veza između meseca i ponašanja voda na zemlji, te je on povezan i sa plodnošću podzemnih voda. Njegovo rašćenje i opadanje je smatrano dobrim ili lošim predznakom, pa je prema njemu određivano povoljno ili tabuisano³²⁹ vreme za određene čovekove delatnosti, što se kod zemljoradničkog stanovništva zadržalo do danas.

Sunčev ciklus je mnogo duži i ne tako precizan kao mesečev. Ali kako sunčevo "kretanje" ima za posledicu smenjivanje vegetativnih

³²⁷ Ibid. s. 144-147

³²⁸ v. M. Eljajade, op. cit. s. 37

³²⁹ D. Bandić, "Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba", bibl. XX vek BIGZ, Bgd 1980. s. 283-284

sezona, osmatranje sunčevog kretanja postalo je imperativ za dobru žetvu. No po Grejvsu, "čak i pošto se, posle dugog i pažljivog osmatranja, došlo do toga da sunčana godina traje 365 dana i nekoliko časova, ipak je godina podeljena na mesece tj. mesečeve mene, a ne na odeljke sunčanog kruga".³³⁰ Godina je bila sastavljena od 13 lunarnih meseci što se održalo "kod evropskog seoskog življa čitav milenijum posle usvajanja Julijanskog kalendara".³³¹ "Broj 13 je broj sunčane smrti", pa otuda on "ni danas nije izgubio svoje zlokobno značenje za sujeverne".³³² "Prekobrajan dan siderske godine" umetan je kod raznih naroda na razna mesta (iza najkraćeg dana, iza najdužeg, iza ravnodnevice ili početka proleća, početka plavljenja Nila itd.).³³³

No i pored višestrukog, i danas prisutnog značaja meseca (kako orijentira vremena i određivača neposrednog čovekovog delanja, tako i njegove povezanosti, preko veza sa ženom i podzemnim vodama, sa plodnošću), sunce ipak dobija primat u određivanju zemljoradničkog kalendara.

Dakle, sa počecima zemljoradnje i vreme počinje da se računa na duže periode, prema zemljoradničkoj proizvodnoj godini, uslovljenoj sunčevim "kretanjem", bilo da se njen početak smešta u vreme zimske kratkodnevice, bilo u proleće u doba početka, oživljavanja Zemlje, odnosno početka bujanja vegetacije.

Da bi se postigli željeni rezultati, da bi zemlja što bolje rodila, bilo je nužno dugoročnije i preciznije planiranje vremena i redosleda poslova: kada poorati, posejati, požnjati; iz te potrebe je, kao što smo videli, proizašao precizniji kalendar. A rezultati rada sagledljivi su tek posle izvesnog vremena. Ali dešavalo se da i pored na vreme obavljenih poslova, i pored pravilno izabranog, dobrog, semena željeni rezultat izostane, zemlja dobro ne ponese.

Zbog te nesigurnosti čovek pokušava i ritualnim putem, umilostivljavajući uticajne spoljne sile, da pospeši plodnost zemlje i obezbedi dobru letinu. Rituale za plodnost zemlje bismo mogli podeliti na dve grupe: na one koji su raspoređeni tokom godine i čine tzv. godišnji ciklus (najvažniji od njih su Božić i Uskrs); i na one koji prate same poljoprivredne radove kao što su setva i žetva. Kako su oni najneposrednije vezani za zemlju, njih ćemo, nešto kasnije, posebno razmotriti. Postoji i treća grupa rituala koja je, s obzirom na našu temu - a to je zemlja - ipak samo posredno vezana za nju, a to su rituali koji se odnose na meteorološke uslove. Tim ritualima se priziva kiša (dodole), koja će pospešiti rast useva, ili se njima pokušava otkloniti grad i time zaštititi usevi. Kako su u okviru tih rituala molbe ili pretnje usmerene ka

³³⁰ R. Grevs, "Grčki mitovi", Nolit, Bgd 1969. s. 17

³³¹ Ibid. s. 17

³³² Ibid. s. 17

³³³ Ibid. s. 18

nebu, a ne ka zemlji, predmetu našeg istraživanja, mi se njima, u ovom radu, nećemo posebno baviti.

NOVE RELIGIJSKE IDEJE

Promena u privredivanju izazvala je i mnogo drugih promena. Čovek je morao duže da se zadržava na jednom mestu kako zbog samog rada na zemlji, tako i zbog uskladištenih rezervi hrane koju je taj rad donosio. On je počeo da gradi solidnija staništa, da živi u većim grupama, - što je uslovalo uslošnjanje društvenih odnosa. Višak, rezerve, namirnica, omogućavale su mu da svojom sposobnosti i radoznalosti - umeni na razne druge strane, a ne samo na pribavljanje hrane.

Prelaskom sa lova na zemljoradnju došlo je i do velikih promena na duhovnom planu, koje Elijade naziva "religijska revolucija"³³⁴. Otkrićem agrikulturne potiskuje se religiozna veza sa svetsom životinja. Čovek svoju pažnju sa životinja usredsređuje na vegetaciju.

Zaviseći od biljaka i učestvujući u njihovom razvoju čovek iz neposredne blizine i neprestano prati i posmatra njihov život. On započinje da biljka iz semena koje se stavlja u zemlju raste, raste, uzreva i uzima. Svoj život upoređuje sa životom biljaka, uočava sličnosti i počinje da ga poistovećuje sa životom vegetacije, upostavljaajući "mistično jednodušje"³³⁵.

Zemlja, koja je već u kasnom paleolitu bila simbol opšte plodnosti, a prvenstveno plodnosti životinja, sada počinje da se poistovećuje sa Zemljom i njenom uvek obnovljajućom plodnošću. Iz se, raste za, kako se smatra, "igrane odlučujuću ulogu u odumiranja biljaka, one su postale posednici kultivisanih polja, što je uticalo i na spolni socijalni položaj"³³⁶. Zemlja i ženska misterija predstavljaju "misteriju" stvaranja. "To je religiozna misterija, jer ona započinje početkom života, hranjenjem i smrću"³³⁷. Sada je jasno da je, već u paleolitu prisutna ženska i materijalna stvarnost i plodnost, sada poistovećena sa Zemljom, izbila u obliku boginje Volite Majke, Boginje Zemlje, u prvi plan. Verovalo se, - a to je proizašlo iz nepoznavanja, nejasnosti, uloge majkarca u stvaranju života, kao i, kako se smatra, dugotrajna, sve do otkrića rala, vodeća uloga žene u zemljoradnji - da Majka Zemlja rade partenogenezom, što se započinje čak i u grčkoj mitologiji. Otuda nije čudno da se došlo do ideje da je i čovek rođen od Zemlje i da se, kad umre, vraća u nju - svoju majku, stvaranje koje je nastalo, prema

334 M. Elijade, op. cit. s. 34

335 Ibid. s. 35

336 Ibid. s. 39

337 Ibid. s. 40

NOVE RELIGIJSKE IDEJE

Promena u privređivanju izazvala je i mnogo drugih promena. Čovek je morao duže da se zadržava na jednom mestu kako zbog samog rada na zemlji, tako i zbog uskladištenih rezervi hrane koju je taj rad donosio. On je počeo da gradi solidnija staništa, da živi u većim grupama, što je uslovalo uslozňjavanje društvenih odnosa. Višak, rezerve, namirnica, omogućavale su mu da svoje sposobnosti i radoznalosti usmeri na razne druge strane, a ne samo na pribavljanje hrane.

Prelaskom sa lova na zemljoradnju došlo je i do velikih promena na duhovnom planu, koje Elijade naziva "religiozna revolucija"³³⁴. Otkrićem agrikulture potiskuje se religiozna veza sa svetom životinja. Čovek svoju pažnju sa životinja usredsređuje na vegetaciju.

Zaviseći od biljaka i učestvujući u njihovom uzgajanju čovek iz neposredne blizine i neprestano prati i posmatra njihov život. On zapaža da biljka iz semena koje se stavlja u zemlju niče, raste, sazreva i umire. Svoj život upoređuje sa životom biljaka, uočava sličnosti i počinje da ga poistovećuje sa životom vegetacije, uspostavljaajući "mistično jednodušje".³³⁵

Žena, koja je već u kasnom paleolitu bila simbol opšte plodnosti, a prvenstveno plodnosti životinja, sada počinje da se poistovećuje sa Zemljom i njenom uvek obnavljajućom plodnošću. Uz to, žene su, kako se smatra, "igrale odlučujuću ulogu u odomaćivanju biljaka, one su postale posednici kultivisanih polja, što je uzdiglo i njihov socijalni položaj".³³⁶ Zemlja i ženska materica otelotvoruju "misteriju" stvaranja. "To je religiozna misterija, jer ona upravlja postankom života, hranjenjem i smrću".³³⁷ Stoga je sasvim prirodno da je, već u paleolitu prisutna ženska i materinska svetost i plodnost, sada poistovećena sa Zemljom, izbila u obliku Boginje Velike Majke, Boginje Zemlje, u prvi plan. Verovalo se, - a to je proizišlo iz nepoznavanja, nejasnosti, uloge muškarca u stvaranju života, kao i, kako se smatra, dugotrajna, sve do otkrića rala, vodeća uloga žene u zemljoradnji - da Majka Zemlja rađa partenogenezom, što se zapaža čak i u grčkoj mitologiji. Otuda nije čudno da se došlo do ideje da je i čovek rođen od Zemlje i da se, kad umre, vraća u nju - svoju majku, shvatanje koje je nastalo, prema

³³⁴ M. Elijade, op. cit. s. 38

³³⁵ Ibid. s. 40

³³⁶ Ibid. s. 40

³³⁷ Ibid. s. 40

Elijadeu, u IV milenijumu pre nove ere, a koje je prisutno preko judeo-hrišćanstva do danas i na našim prostorima.

Agrikultura podstiče stvaranje jednog sklopa religijskih shvatanja koja na jedan nov način počinju da razmatraju pitanje smrti. Na to su sigurno uticale dve stvari: neophodnost smrti semena da bi se nastavio život biljke i sezonsko zamiranje vegetacije. Tako smrt postaje neizostavni sastavni deo ciklusa postojanja.

Tokom vremena iz tog shvatanja razvija se čitav niz religijskih ideja. Mi ćemo ovde navesti samo dve: Jedna bi bila da umrli preci ne samo da nastavljaju neki život posle smrti, već i da imaju znatnog uticaja na plodnost useva, ideja veoma prisutna u agrikulturnim ritualima. Druga bi bila da zamiranje vegetacije (koja na ovim našim prostorima prati i silazna putanja sunca) označava kraj jednog perioda, smrt jedne godine. Dolazak nove, tj. ciklično obnavljanje vegetacije, verovalo se, neophodno je potpomoći i ritualnim putem, što se i obavlja svetkovanjem prilikom početka zemljoradničke proizvodne godine (u nas o Božiću).

Nešto kasnije, sa povećanim znanjem i sa početkom upotrebe rala i pluga, kao i učešćem muškaraca u proizvodnji, javlja se i muško božanstvo, premda je ono zadugo ostalo potčinjeno i u drugom planu. To, pak, dovodi i do novog poimanja seksualnosti. Oranje se shvata kao seksualni akt između plodonosnog božanstva Neba i rodni sila Majke Zemlje. Na religioznom planu ljudska seksualnost se izjednačuje sa plodonosnim silama prirode, i može, veruje se, na njih da utiče. Ritualno vođenje ljubavi na tek pooranoj njivi pominje se u grčkoj mitologiji. Tragove toga nalazimo i u našem običaju (nagog) valjanja po polju. U svetkovinama za plodnost slavi se hijerogamija, ritualno sklapanje svetog braka, kroz sjedinjavanje predstavnika nebeskog i zemljinog božanstva.

Naveli smo neke osnovne "religiozne vrednosti" koje su se stavarale nakon otkrića agrikulture, i koje su se tokom vremena dalje razvijale i "progresivno artikulisale"³³⁸ i kombinovale stvarajući određene religiozne sisteme.

No nužno je da još nešto razmotrimo.

U ljudskom pamćenju postoji sećanje da jestive biljke (u našem slučaju žitarice) nisu same po sebi date kao napr. životinje, do njih čovek dolazi kasnije. To otkriće, znanje, gajenja kultivisanih biljaka, mitski, uvek dolazi preko božanstva.

Taj mitom opisani put do kultivisanog bilja važan je, smatraju proučavaoci, utoliko što znatno utiče na mnoge oblike religioznog ponašanja.

³³⁸ Ibid. s. 41

Nemački etnolog A.E.Jensen je mitove o nastanku, ili korišćenju jestivih biljaka podelio na dva osnovna tipa:

1. a. - Da su jestive biljke izrasle iz tela ubijenog božanstva, raskomadnog i pokopanog; ili

b. - Da su kultivisane biljke nastale iz znoja ili drugih izlučevina božanstva (polubožanstva), a kada su ljudi spoznali izvor svoje hrane, oni su božanstvo ubili, raskomadali i pokopali, ali njegovo ubistvo nije dovelo do osvete, već iz njegovog tela niču hranjive biljke i poniču drugi elementi kulture.

2. - Da jestive biljke postoje na nebu, a njihovo seme, polubog ili kulturni heroj krađe i daruje ljudima, podučivši ih kako da ih uzgajaju i koriste.³³⁹

Prvi tip je karakterističniji za kulture krtola, a drugi za kulturu žitarica, premda podela nije tako oštra kako je smatrao Jensen.

Tako, po Elijadeu, u biti miroljubivog seljačkog rada i života stoji primordijalno ubistvo ili krađa. On smatra da se time mogu objasniti krvne žrtve i krvave ceremonije koje ponavljaju, odnosno obnavljaju prvobitni događaj u ritualnim scenarijima, ali da se ne zna iz kog je religioznog konteksta to poteklo.

Iznećemo ovde neke svoje pretpostavke, proistekle iz naših razmišljanja i proučavanja kako naše "seljačke kulture" tako i nekih drugih kultura.³⁴⁰ Svesni smo da je ono s čim se mi danas susrećemo u velikoj meri menjano i u sadržaju i u formi, ali nam se čini da ono ipak sadrži zrnice ideja, nastalih veoma davno, koje bi nam možda mogle pomoći da objasnimo taj religiozni kontekst.

Pronalazak, a kasnije i odomaćivanje žitarica koje mogu opstajati bez kvarenja duže vremena i zadržavati snagu ponovnog obnavljanja, a koje su sredstvo opstanka ljudi, moguće je da su smatrane za samo božanstvo ili božanski dar. Ideja da žitarice predstavljaju samo božanstvo mogla je biti, u ta vremena, bliska s obzirom na davno formirano verovanje o povezanosti životinja sa božanstvom, a koje se analogijom moglo preneti na biljke. Uz to pretpostavlja se da je "ubijanje životinje predstavljalo ritual", jer je to ukazivalo "da Gospodar Divljih životinja brine da lovac ubije ... koliko mu je potrebno za život".³⁴¹ Dakle, ukoliko žito predstavlja samo božanstvo, onda je žetva ubistvo tog božanstva,³⁴² ubistvo koje nije zločin, ubistvo koje omogućuje

³³⁹ Ibid. s. 38-40

³⁴⁰ Između ostalih bavili smo se i ritualima koji prate berbu zelenog kukuruza - što je za tu kulturu isto što i u nas žetva - kod Severnoameričkih Indijanaca.

³⁴¹ M.Elijade, op. cit. s. 8

³⁴² Berbu zelenog kukuruza, koji se smatra i simbolom božanstva, kod nekih Severnoameričkih Indijanaca, prati i veoma dugotrajna i komplikovana igra. Igru se opisuje njegovo sadenje, rast i smrt. Smrt i žaljenje zbog nje se označava obrnutim od putanje sunca kruženjem igrača, slično kao naše "mrtvačko kolo". v. Eva Lips, "Knjiga o Indijancima", Naprijed, Zgb 1959. s. 143-144; i v. F. Speck, L. Broom, W.W. Long, "Cherokee Dance and Drama", Univ. of California Press, Berkly and Los Angeles, 1951. s. 47-52

preživljavanje čoveka, ali omogućava isto tako, uz pomoć tog istog čoveka, nanovo rođenje istog božanstva žita, iz dela tela tog božanstva, tj. iz zrna. Možemo pretpostaviti da je iz tog religioznog konteksta tj. žita (kultivisane biljke) kao samog božanstva (ili božanskog), proizišao čitav sistem religijskih shvatanja i ritualnih ponašanja, a ona su se zatim preplitala, povezivala i ukrštala sa drugim sklopovima shvatanja i ponašanja koja su, možda, proistekla iz empirijskih saznanja i tokova rada u poljoprivredi.

Naime, druga moguća polazna tačka posmatranja, koja, ustvari, dovodi do gotovo identičnih zapažanja, a mogla je biti podsticaj za imaginaciju i religijske ideje - jeste nužnost zakopavanja zrna u zemlju, njegova "smrt" i ponovno multiplicirano oživljavanje. To bi se, takođe, moglo shvatiti kao "ubistvo" zrna. Kako se čovek osećao mistično povezan, poistovećen, sa vegetacijom, kako je verovao u mogućnost uzajamnog delovanja, odnosno verovao u mogućnost prenosa (svoje) životne snage na useve, moguće je pretpostaviti da je krvna žrtva - odnosno ideja o prvotnom ubistvu božanstva ili polubožanstva - proistekla iz preplitanja ovih shvatanja.

Ovde bismo skrenuli pažnju još na nešto.

Videli smo da su osnovne jestive biljke, u nas je to žito, zbog svoje važnosti, premda je čovek do njih došao svojom svesnom aktivnošću, smatrane poreklom za božanske. Preko njih jedući ih, čovek dolazi u dodir sa samim božanstvom ili nečim božanskim.

Prema mišljenjima koja smo naveli, zasnovanim na proučavanjima mitova, one su izrasle ili neposredno iz tela božanstva, što omogućava da budu identifikovane kao samo božanstvo, ili su bile u posedu nebeskih bogova, pa krađom dospevaju do ljudi. Otuda bi, iz božanskog porekla, poticalo poimanje o svetosti jestivih biljka.

Pa ipak, sigurni smo da navedeno nije jedini činilac svetosti, u našem slučaju žita. Božanstvo koje nije ubijeno, božanstvo koje nije ukralo nebesko seme, a daje ga ljudima, je Zemlja. Žito je otelotvorenje plodnosti Zemlje, u nekim slučajevima i njen simbol. Božanstvo Zemlja poklanja ljudima žito (Demetra), daruje sebe, odnosno svoju simbolizovanu božansku prisutnost. Iako i u ovom slučaju svetost žita potiče iz njegove povezanosti sa božanskim, nastanak i priroda te povezanosti je suštinski različita.

Zbog toga što je zemlja kao hraniteljica ovde predmet našeg istraživanja, Božanstvu Zemlji, kao važnom pitanju, posvetićemo, u daljem izlaganju, određenu pažnju.

7. Poglavlje

BOŽANSTVO ZEMLJA

OŽIVOTVORENJE ZEMLJE

Jedan od problema vezanih za verovanja o Zemlji, a za koji smatramo da je ovde najbolje mesto da se njime pozabavimo je problem njene animizacije, personifikacije, antropomorfizacije.³⁴³ Naime, širom sveta, u religijama mnogih naroda zemlja nije samo smatrana predmetom ili mrtvom materijom na kojoj se odvija život, a koja stoji ili se oslanja na životinje ili stubove, kao što smo već opisali u delu rada Zemlja-planeta, već se smatra za nešto živo, najčešće žensko. U nauci je opšte prihvaćeno stanovište da je njena plodnost, i neprekidna sposobnost obnavljanja života, već veoma rano (mladi paleolit) u razvoju religijskih shvatanja dovedena u vezu sa plodnošću žene. To dovođenje u vezu žene i zemlje rezultira animizacijom Zemlje, gotovo svuda "kao ženskim načelom stvaranja". A kako je najvažnija i najočiglednija sposobnost žene rađanje i ohranjivanje potomstva, dakle njeno materinstvo, javlja se poimanje Zemlje kao sveopšte praroditeljice, što se ogleda u sintagmi Majka-Zemlja.

a. Majka Zemlja

U svom daljem razmatranju sledićemo pretpostavljena osnovna opažanja koja su dovela do sintagme Majka Zemlja: sveprisutnost zemlje-materije i njeno svojstvo obnavljajuće plodnosti, što je, pak, rezultiralo pojmovnim povezivanjem Zemlje i žene, inspirisano je misterijom rađanja. To dolazi u prvi plan naročito u vreme početaka zemljoradnje kada plodovi obrađene zemlje postaju osnova ljudskog opstanka i kada je došlo do "poistovećivanja" ljudske egzistencije sa

³⁴³ Ova tri termina su namerno upotrebljena da bi ukazala na neznatne razlike u oživotvorenju Zemlje: pod animiziranjem podrazumevamo oživotvorenje Zemlje, materijalna Zemlja je neoblikovana, ali oživotvorena; pod personifikacijom podrazumevamo da je oživotvorena Zemlja predstavljena nekom životinjom, napr. kravom; a pod antropomorfizacijom kada se Zemlja predstavlja u ljudskom obliju, najčešće ženskom.

životom vegetacije".³⁴⁴ Međutim, tokom vremena, pojam Majke Zemlje ne biva uvek neposredno vezivan samo za vegetaciju, već se proširuje i dobija nove dimenzije.

Naime, kako je žena izjednačena sa posudom,³⁴⁵ naročito njena materica, i Zemlja se izjednačuje sa posudom, tj. matericom u kojoj se odigrava misterija stvaranja. Na osnovu tog poimanja sintagma Majka Zemlja dobija šire značenje, u njoj se ne rađa samo (ponovo umnoženo) seme, u njenoj materici se stvaraju minerali, koje čovek-rudar, čovek-metalurg vadi iz njene utrobe, što je "neka vrsta prijevremene porođajne operacije".³⁴⁶

Tako je metalurg povezan sa misterijom stvaranja, jer on dovršava stvaranje prirode, što njegovom radu daje dimenziju svetosti i opasnosti pa je praćen ritualima i tabuima.³⁴⁷

Rudari prodirući u dubinu Zemlje dolaze, još na jedan način, u vezu sa sakralnošću Zemlje, oni ulaze u "posvećenu zonu" neposrednog izražavanja stvaralačke snage Zemlje. Jer od najstarijih vremena izvori, pukotine i pećine smatrane su mestima očitovanja i dodira "duha Zemlje" sa spoljnim svetom. Tako se određeni kultovi posvećeni Zemlji vrše u pećinama, a njena proročanstva se dobijaju nad pukotinama, kao na primer u Delfima, prvobitno svetilištu Majke Zemlje.³⁴⁸

Tokom vremena sintagma Majka Zemlja, pored pomenutih značenja, poprima još jedno - prostorno; ona je pripadništvo pojedinca određenoj teritoriji na kojoj je rođen, tj. rodnoj grudi.³⁴⁹ Pored svetovnosti i apstraktnosti takvog poimanja, materijalna zemlja, grumen sa rodnog tla se, kao svetinja nosi sa sobom ili se šalje onima koji su daleko. I danas se događa da izgnani pri povratku kleknu i, gotovo ritualno, poljube zemlju pri stupanju na tlo svoje domovine ili kraja.

³⁴⁴ M. Eliade, "A History of Religious Ideas" (skr. Relig. Ideas), Vol. 1, Collins, London 1979. s. 41

³⁴⁵ v. E. Neumann, "The Great Mother - The Analysis of the Archetype", Princeton 1974. s. 39-54

Žena se doživljava kao posuda par excellence time što u sebi nosi dete i što muškarac ulazi "u" nju u seksualnom aktu, što iz te posude proizilazi hrana, te je ona "životna posuda kao takva". (s. 42)

³⁴⁶ M. Elijade, "Kovači i alhemičari", Zgb 1983. s. 42 i dalje. "U toj simbolici Zemlja je bila izjednačena s utrobom Žene, rudnici s matericom, a rude s embrionima". (s. 57)

³⁴⁷ "Kod rudara postoje obredi koji uključuju post, stanje čistoće, meditacije, molitve i kultne radnje" ...U podzemnom svetu rudar dolazi u dodir sa "misterijama polaganog procesa mineralne trudnoće koja se odvija u unutrašnjosti Zemlje Majke. Čovek to doživljava kao miješanje u prirodni red kojim ravna neki viši zakon, odnosno kao uplitanje u jedan tajni sveti proces. Zbog svega toga poduzimaju se različite mjere opreza koje su obuhvaćene u obredima ulaska u taj svijet." (M. Elijade, "Kovači i alhemičari" s. 62-63)

³⁴⁸ Pišući o proročistima Grejvs kaže: "Sva proročanstva su najpre dobivana od boginje Zemlje" ... i dalje "svetilište Majke Zemlje u Delfima osnovali su Krećani ..." (R. Grevs, "Grčki mitovi", Nolit, Bgd 1969. s. 152, v. i s. 150)

³⁴⁹ Na to bi ukazivala i ruska reč za domovinu, otadžbinu -rodina.

b. Polazišta animizacije i obogotvorenja Zemlje

Vraćajući se osnovnoj niti razmatranja problema oživotvorenja Zemlje, njenoj animizaciji, i u kasnijoj fazi obogotvorenja po pravilu ženskog obličja, najčešće u liku Velike Majke (Majke Zemlje, često skulpturalno prikazane) treba, čini nam se, imati u vidu dve polazne tačke, ili dve predstave, koje se stiču u tom oživotvorenju. Ne želimo time reći da one isključuju jedna drugu ili da možemo utvrditi prethođenje jedne drugoj, već pre da se one stiču, i jedna i druga tačka koegzistiraju, s tim da jedna neznatno prevladava u jednom, a druga u drugom religijskom shvatanju ili štovanju.

Tako se može naslutiti da u nekim shvatanjima oživotvorene Zemlje prevladava polazište od materijalne postojeće zemlje na kojoj se odvija celokupni život i kojoj se, pošto bez nje nema života, pridaje svetost, dok se u drugima nešto naglašenije polazi od osobina koje ona poseduje: sveradanja, plodnosti, samoobnavljanja, (često i kroz smrt), dakle od "principa", "ideje" plodnosti materijalizovane u Zemlji. Te dve polazne tačke se prepliću i najčešće ih obe nalazimo u animizovanoj predstavi Majke Zemlje.

Prvo pomenuti, da kažemo, materijalni pristup, polazi od animizirane prirodne stvarnosti, od oduhovljenja jednog dela prirode - Zemlje, bliske, opipljive, sveprisutne i stalno prisutne u životu ljudi. Ona je sveokruženje i materijal za oblikovanje, osnova sredstava za preživljavanje kao i mesto čuvanja tragova čovekovog telesnog postojanja. To je sveprisutnost, materija koja poseduje oživotvorenu energiju, ono što Mičel označava kao "Duh Zemlje" sa obeleženom ženskom polnošću. Takvo poimanje Zemlje čini je neprekidno prisutnom u čovekovom životu, radu, slavljenju pa i smrti. Baš zato na religijskom planu, iz materijalnog pristupa, ne proizilazi jedan jedinstveni kult Zemlje, ako pod tim podrazumevamo slavljenje i štovanje u određeno vreme i na određenom mestu. Ali poimanje sakralnosti Zemlje je vidljivo i prisutno u kulturnim radnjama ili zabranama koje su sastavni deo običaja, obreda ili rituala koje etnolozi svrstavaju u različite grupacije kao što su životni ciklus (spuštanje novorođenčeta na zemlju kao izvorišta snage, zdravlja i bujanja, i, bacanje grumena zemlje na pokojnika sa željom da mu bude "laka"); godišnji običaji kojima se obeležava sezonsko bujanje, odnosno zamiranje, i kojima se želi pomoći vraćanje snage za ponovno rađanje Prirode; prisutno je i u običajima uz rad (pri podizanju staništa, setvi, žetvi i dr.). Takvo poimanje nalazimo i u etičko- moralnim načelima gde se Zemlja javlja kao vrhovni prosuditelj (ne)-ispravnosti pojedinca primajući ga ili ne primajući u svoje krilo pri večnom počinku. To shvatanje njene ogromne svetosti je uočljivo i u tome što se njome zaklinju, njoj se ispovedaju. Prihvatanje zemlje kao nečeg živog prisutno je i danas u

svakodnevnom životu u frazama kao "težak kao Zemlja"³⁵⁰ i "pijan kao Majka Zemlja".³⁵¹

Drugi, da kažemo, idejni pristup proizilazi iz shvatanja Zemlje prvenstveno kao simbola rađanja. U njemu je samim tim nešto naglašenija sličnost žena - Zemlja, pa ono, čini nam se, preko sintagme Majka Zemlja vodi do stvaranja antropomornog ženskog božanstva Velike Majke kao božanstva Prirode, boginje Zemlje, plodnosti, ali i životinjskog i biljnog sveta. Ona je obično likovno prikazivana kao ženska figura sa nekom divljom životinjom kod nogu,³⁵² ili sa zmijama u rukama (kao kritska boginja). U mitologijama, ukoliko se uz nju pojavljuje neka muška ličnost, bilo da se radi o sinu, ljubavniku ili bratu, ta muška ličnost je gotovo uvek u podređenom položaju.³⁵³ Do jasnijeg definisanja tog božanskog lika dolazi sa razvitkom zemljoradnje "sa prelaskom sa skupljačke na proizvođačku privredu - kada je - ženski princip nastavio da prevladuje kultom koji je izrastao oko misterioznog procesa rađanja i stvaranja,"³⁵⁴ šta više, on izbija u prvi plan, jer je "kult rađanja doveden u vezu sa sezonskim krugom i ritualom vegetacije u agrikulturnim zajednicama kao onim u dolini Tigra i Eufrata. Boginja Zemlje je zamišljena kao generativna snaga u prirodi kao celini pa je tako postala odgovorna i za periodično

³⁵⁰ Ovde se zemlja, po svojoj prilici, shvata istovremeno kao teška materija koja pritiska sve pod svojom površinom (kao napr. pokojnike - setimo se želje "laka mu zemlja"), ali i Zemlja kao celina, tj. nešto ogromno i neprocenjivo teško, odnosno najteže postojeće. Verovatno u toj frazi koja može glasiti "težak kao crna zemlja" postoji i psihološka komponenta, tj. njena asocijacija na smrt, odnosno svest, misao na smrt koja jedino u čoveka postoji, koja ga celog života prati, i koja mu je teška i koju bi on rado da izbegne.

³⁵¹ Metaforu "pijan kao Majka Zemlja" možemo shvatiti kao upoređenje pijanog sa Zemljom, oživotvorenom a nepokretnom materijom sa velikom sposobnošću upijanja. S. Zečević za tu frazu kaže sledeće: "iz poređenja o pijanstvu se može pretpostaviti da su njeni kultovi i kod nas obilovali razuzdanostima", dalje spominjući tragove orgijazma kao što je ritualno valjanje po travi. (S. Zečević, rukopisna zaostavština, I. Zemlja, s. 5)

³⁵² v. E.O. James, "The Cult of the Mother Goddess", Thames and Hudson, London 1959. s. 41-42

³⁵³ Čak i u hrišćanstvu gde muški bog nesumnjivo ima primat, nailazimo na sličan odnos majka-sin, Bogorodica-Hristos. Napomenuli bismo da u prvim vekovima hrišćanstva "ženski princip, prvobitno personifikovan u Magna Mater, postaje Mater Ecclesia (Crkva) istovremeno 'Nevesta i Telo Hrista' " (E.O. James, ibid. s. 200) za koju se još kaže da je "istinska Majka življenja", "Devica i Majka Crkva", "Majka vere" i "druga Eva". (ibid. s. 197)

Od Vaseljenskog sabora 431. god. u Efesu, gradu sa veoma razvijenim kultom Boginje, Magna Mater, na kome je opšte prihvaćeno shvatanje o "Hristu Bogočoveku" (v. A. Jeftić "Patrologija", Bgd 1984. s. 70 i James, ibid. s. 205) uloga Marije kao Bogorodice dobija na značenju i dovodi do razvoja njenog kulta. Tokom vremena njoj se pripisuju mnoge funkcije i atributi ranije Magna Mater: materinstvo i devičanstvo, zaštita gradova i svetišta, isceliteljstvo. No bez obzira na očigledan sinkretizam kulta Bogorodice, treba uočiti da se u njemu javlja novi smisao "ona je druga Eva, koja donosi novu snagu, Drugog Adama, da preinači sud o posnulom čovečanstvu". (James, Ibid. s. 225, v. i s. 192-227; O tome v. E. Leach i D.A. Aycock, "Strukturalističke interpretacije Biblijskog mita", A. Cesarec, Zgb 1988. s. 50 i 79 pod 4)

Zanimljivo je da takvu vezu nalazimo u jednom novijem sovjetskom romanu gde jedan religiozni starac na psovku majke kaže sledeće: "Najteža je to psovka. Grešiš protiv svoje matere, protiv matere Bogorodice i protiv majke crne zemljice..." (F. Abramov, "Prjaslini", Bgd 1986. s. 400)

³⁵⁴ E.O. James, "The Cult of Mother Goddess", s. 22

obnavljanje života u proleće posle mraza, zime ili suše leta. Stoga je ona poprimila oblik mnogostrane boginje, i neveste i majke, sudbinom određena da bude poznata pod mnogo imena i epiteta ..."³⁵⁵

U toku celog jednog milenijuma, na jednom širokom području Južne Evrope i Zapadne Azije sve do Indije, Majka Zemlja, Velika Boginja, je sama rađala partenogenezom. Kasnije, posle otkrića rala (pluga) kada se za zemljoradničke poslove ukazala potreba za većom snagom i kada je uloga muškarca u stvaranju potomstva postala jasnija "agrikulturan rad je poistovećen sa seksualnim aktom".³⁵⁶

Ovde smo pokušali, što jasnije i jednostavnije, da ukažemo na ishodišta veoma kompleksnog, i do danas prisutnog, sakralnog i svetovnog poimanja sintagme Majka Zemlja. Međutim, ta ishodišta se prepliću i dopunjuju i rezultiraju jednim veoma složenim poimanjem, koje poprima različite razvojne puteve u mitologijama pa i u kultu. Naime, iz onog što smo izneli moglo bi izgledati da "materijalni princip" nije uticao na "stvaranje" Boginje Zemlje. No takav zaključak bi bio potpuno pogrešan. U mnogim kosmogonijskim mitovima prvi božanski par su materijalna zemlja i vidljivo "materijalno" nebo. Po pravilu Zemlja je izjednačena sa Majkom (u Egiptu sa ocem), a Nebo sa ocem. Isto tako Zemlja se poistovećuje sa neaktivnošću, a Nebo sa aktivnošću (u Indiji obrnuto). Isto tako, po pravilu, oni su praroditelji svega postojećeg.

U daljem razvoju mitologija, koje su nam unekoliko i putokaz religijskih ideja, ta obogotvorena "materijalna" ishodišta iako su, po pravilu, u najstarijoj fazi na početku stvaranja, kasnije, na ovaj ili onaj način, gube svoj primat.

Tako na primer Geja, personifikacija osnovnog elementa, Zemlje, u grčkoj kosmogoniji, nastala odmah posle haosa, sveroditeljka (partenogenezom rađa sebi jednako Nebo-Urana) i svehraniteljka, doduše, prisutni činilac mitoloških zbivanja (u kultu zadržava značajno mesto u zakletvama, prizivaju je za pomoć u nevoljama, dok je kao majka snova vezana za proročišta), ali pred Demetrom gubi primat i "zauzima sasvim beznačajno mesto u religiji".³⁵⁷

Nešto se drugačije zbilo u Indiji. U tekstovima šata-pathebramana nailazimo da se "porijeklo svijeta izvodi iz predodžbe da je zemlja majka, a nebo otac svih bića (XIII, 2,9,7)".³⁵⁸ To su boginja Prithivi i Djaus Piter, bog sličan grčkom Zevsu ili rimskom Jupiteru. Hijerogamijom, svetim brakom, oni postaju praroditelji bogova i čovečanstva. U kasnijem razvoju religije oni su potisnuti od drugih bogova, pa čak im je oduzeta i praroditeljska uloga, kad se govorilo da

³⁵⁵ Ibid. s. 48

³⁵⁶ M. Eljade, "Relig. Ideas", s. 40

³⁵⁷ v. D. Srejšović, A. Cermanović, "Rečnik grčke i rimske mitologije", pod Geja

³⁵⁸ Čedomir Veljačić, "Razmeđa Azijskih filozofija", Zgb 1978. s. 84

je Indra "stvorio nebo i zemlju".³⁵⁹ Ali i pored toga ostalo je u kultu da su prilikom seoskih svečanosti "oni prizivani ponudama kao plodni roditelji, koji su stvorili sva stvorenja i kroz koje je milostiva besmrtnost podarena njihovim potomcima".³⁶⁰ Pri tome je ona, Majka Zemlja, "bila glavni objekat obožavanja u kultu".³⁶¹

Dakle razvoj odnosa prema obogotvorenoj materijalnoj Zemlji možemo posmatrati na dva nivoa: prvi njeno mesto u mitologiji (religiji); i drugi nivo (ne)-prisutnost njenog kulta, odnosno (ne)-postojanje štovanja koje joj se ukazuje. Grčka Geja zadržava svoje mesto praroditeljice u mitologiji i religiji, ali je neznatno štovana, dok je kod indijske Prithivi, gotovo obrnuto. Njena slika praroditeljice je izbledela u mitologiji, a skoro nestala u religiji, ali je ona ostala prisutna u seoskim zajednicama cele Indije gde se štuje u okviru mnogih običaja i rituala.

c. Zemlja - božanstvo smrti

Zemlja je svojom bojom, svojom tamnom dubinom, svojim uzimanjem života semenu da bi se ponovo rodilo, svojom bujnošću i zamrlošću, svojom izjednačenošću sa posudom, koja može biti sveradajuća materica, ali i mrtvački sanduk ili urna, jednom rečju kao nešto u čemu se završava znani život, Zemlja je i božanstvo smrti. Tako njena zastrašujuća povezanost sa nepoznanicom koju smrt donosi, daje joj, kada je jedinstveno božanstvo ambivalentan karakter, a kada se prenosi na veći broj boginja, neke od njih su pretežno zle i zastrašujuće boginje smrti ili podzemnog sveta kao Hekata, Hathor ili Kali,³⁶² ne gubeći nikad i povezanost sa plodnošću.

Možda baš stoga, a i zbog pojavnog sveta, tj. vegetacije, boginje Zemlje su istovremeno device, majke i matrone (starice). Kao primer ovoga možemo navesti Grejvsa koji kaže: "Kora, Persefona i Hekata bile su, to je sasvim jasno, Trojna boginja kao Devica, Nimfa i starica, u vreme kada su se samo žene bavile zemljoradnjom. ...Demetra je bio boginjin opšti naziv ...".³⁶³

A sada ćemo pokušati da sagledamo kakvo je shvatanje Zemlje u nas.

359 E.O.James, "The Cult of Mother Goddess" s. 112

360 Ibid. s. 112

361 Ibid. 113

362 v. E. Neumann, op. cit. s. 147-210

363 R. Grevs, "Grčki mitovi", s. 81

OŽIVOTVORENOST ZEMLJE U NAS

Kao i kod drugih naroda i kod nas su priroda i prirodne pojave često oživotvorene. Tragove toga nalazimo u jezičkim tvorevinama našeg naroda, ali ih brižljivom analizom možemo uočiti i u verovanjima i ritualnim postupcima ili zabranama (tabuima).

U kratkim formama narodne književnosti (basmе, zagonetke, poslovice) često se "najvereniје očuvaju prvobitne misli".³⁶⁴ Tako u zagonetki: "Visok tata, plosna mama, bukovit zet, manita devoјka" odgonetka glasi "nebo, zemlja, vetar i magla". Paralele ove zagonetke postoje i u drugim slovenskih naroda.³⁶⁵ Jedna druga zagonetka glasi: "Druga drugu preko plota zvala: daj mi drugo malo sala, živa sam se već raspala. - Zemlja ište s neba kiše." Ova zagonetka se javlja u više varijanata: "Poručila donja gospa gornjoj: prolјj tvoje zlatne suze, e umriјeh od crne suše;" ili "Poručila donja neva gornjoj nevi: pošalјi meni svasala masla sva sam se jадna raspala"; ili "Opravila me tetka donja gornjoj da mi daš sala masla, sva sam se raspala, da bih se opet sastala"; ili "Poručuje ciciban svojoj lјubi na divan: spremi meni sala masla, živa sam se raspala ne bih li se opet sastala".³⁶⁶

Iz ovih zagonetki - koje su kao i ostale forme narodne književnosti posredan izvor za našu temu - jasno se vidi da su u našeg naroda, priroda i njene pojave oživotvoreni; paralela im je u čovečijem svetu, pa bismo mogli reći da su na one jedan apstraktan način antropomorfizovane.

Isto tako možemo uočiti da je Zemlja najčešće shvatana kao žensko biće, pa se ona naziva: majkom, drugom, nevom i tetkom.

To shvatanje nalazimo i u nekim narodnim pesmama u kojima se Nebo i Zemlja pojavljuju kao muškarac i žena (muž i supruga) koji se prepiru:

"Zavadi se Zemlja s Nebesima.

Nebo veli: na Zemlji je krivda.

Zemlja veli: na Nebu je krivda.

Izaslaše svetoga Iliju

da on vidi kod koga je krivda;

al' je krivda na zemljici crnoj."³⁶⁷

³⁶⁴ N.Janković, "Astronomija ...", s. 15

³⁶⁵ S. Novaković, Zagoneke, cit. prema N.Janković, op. cit. s. 15; i Petar Bulat, "Mati Zemlja" Zgb 1930. s. 7

³⁶⁶ S. Novaković, Zagonetke, cit. prema N.Janković, op. cit. s. 15 i P. Bulat, op. cit. s.7; v. i tumačenje Natko Nodilo, "Religija Srba i Hrvata na glavnoj osnovi pjesama, priča i govora narodnog", "Rad" JAZU LXXVII, Zgb 1885. s. 113

³⁶⁷ Vila beogradska 1867. br. 29, cit. prema P. Bulat, op. cit. s.7

Slično je i u jednoj pesmi iz okoline Bjelovara:

"Zemlja Nebo na sud božji zvala:
Ajde Nebo na sud da idemo,
jer me biješ ledom jali snijegom
od Mijošla do Đurđeva dana,
Tijo Nebo Zemlji odgovara:
Boga tebi crna Zemljo moja,
Okani se neba visokoga!
Na tebi je vel'ko bezakonje:
.....
Zato t' bijem ledom jali snijegom."³⁶⁸

a. Telo Zemlje

Analogno ovom shvatanju da je Zemlja živa ženska osoba, sveprisutna materijalna zemlja se smatra telom te ženske osobe. Tako se veruje "Što su kosti za čovjeka to je kamen za Zemlju - to su kosti Zemljine".³⁶⁹ Trava je Zemljina kosa pa u hrvatskom Zagorju kažu: "Tko travu skube (čupa), skube svojoj materi vlasi".³⁷⁰ Paralele postoje i kod drugih slovenskih naroda, a naročito su sačuvane kod Rusa.³⁷¹

b. Zemlja Majka

Ali Zemlja nije samo oživotorena u ženskom obličju. Njena plodnost se i u nas (mada ne uvek) izjednačava sa sveopštom majkom. Tako se u jednoj priči iz Bukovice u Dalmaciji kaže, da ona, naročito kad je mokra, privlači čoveka sebi, a to je stoga što ju je Bog stvorio kao "majku koja sve priteže u svoja njedra, odakle je sve izašlo".³⁷² I u nas je prisutna ideja da je čovek od zemlje nastao, što se vidi i iz izreke "zemlja po zemlji hodi" a misli se "na čovjeka koji je ili koji će biti zemlja". Vuk je zabeležio i sledeće: "Pripovjeda se da je nekakav čoek kazao caru: 'Pomoz Bog, zemljo, zemlji gospodaru!'"³⁷³

Zemlja je, dakle, i u nas shvatana, u jednoj višoj ravni, kao majka čoveka, majka iz koje je nastao, koja mu daje snagu, koja ga hrani i, na

³⁶⁸ N. Nodilo, op. cit. s. 114

³⁶⁹ Ljubomir Pećo, "Običaji i verovanja iz Bosne", SEZb XXXII, II 14, Bgd 1925. s. 380

³⁷⁰ Milan Lang, "Samobor, narodni život i običaji", ZNŽOJS XIX, Zgb 1914. s. 201

³⁷¹ P. Bulat, op. cit. s. 3

³⁷² Vladimir Ardalić, "Bukovica, narodni život i običaji", ZNŽOJS VI, Zgb 1901. s. 259

³⁷³ Vuk Stefanović Karadžić, "Poslovice" 1457

kraju ovozemaljskog života ponovo prima u sebe. Stoga se smatra da valja novorođenče položiti na zemlju, jer će mu ona dati snagu, te će porasti zdravo i snažno.³⁷⁴ A čoveka koji teško umire, običaj je da položi na zemlju, da bi mu Zemlja-mati, najstrožiji i najmilostiviji sudija, oprostila greške, olakšala umiranje i primila ga u svoje krilo.

Kad su to činili:

v. Svetost Zemlje

Kao nešto na čemu se odvija i od čega zavisi život, nešto bez čega faktički nema života, ali i nešto gde se čuva spomen na život koji je postojao, dakle ta važnost zemlje za čoveka, svakako je usloвила da joj ljudi pridaju svetost.

To se vidi i po odnosu prema njoj. Svaki rad na zemlji kao što je kopanje temelja za kuću ili oranje, dakle svaki rad koji uključuje "povređivanje" Zemlje praćen je ritualom pa i prinošenjem žrtve Zemlji s jedne strane kao molba bilo za zaštitom bilo za rodnošću i plodnošću, a s druge strane kao neka vrsta iskupljivanja za sknavljenje svetinje.

Možda najlepší odnos prema Zemlji kao nečemu poštovanom i svetom nalazimo u narodnoj pesmi "Sveci blago dijele", odnosno njenoj varijaciji³⁷⁵ koju je Vuk svrstao među najstarije junačke (epske) pesme.

U toj staroj pesmi, posle deobe blaga, sveci na žalbu Blažene Marije bratu svetom Iliji (II 1) odnosno svetog Ilije sestri Ognjenoj Mariji (II 2) da na Zemlji vlada veliko bezzakonje:

"I ne sluša porod roditelja,	10
A ne sluša mlađi starijega;	
đe kum kuma ne drži za kuma,	
đever snasi o sramoti radi;	
đe brat brata po sudovim' ćera	
.....	
Ne svetkuju sveca nikakvoga	16
Niti žegu u crkvu svijeće	
Niti služe leturđiju."	
	(II 2)

Dakle, sveci izmole Boga da na Zemlju pošalje sušu. Na Zemlji je nastala velika glad. Sakupe se kod crkve glavari i sveštenici:

"Posjedaše, đe je mjesto kome;"	61
---------------------------------	----

³⁷⁴ v. S. Trojanović, "Glavni srpski žrtveni običaji", SEZb XVI, II 10, Bgd 1911. s. 72-73

³⁷⁵ Vuk Stefanović Karadžić, "Pjesme" II 1 i II 2

a dače samouče im kaže: ³⁸² Ponekad, prema reško, izjednačuje se i

na samom kraju svojih reči, u zakletvi "Tako mi zemlja sunca ne
otela!" ³⁸³

"Svi se braćo dignite, 64

I pružite mene desne ruke

Vjeru dajte da me ne varate!"

Kad su to uradili:

"Svi se bjehu Bogu obrnuli, 73

Po tri puta ljube zemlju crnu;

Te se opet svijet naslijedi." 85

(vidi DODATAK s. 163.)

Pored već pomenutog, poimanje svetosti Zemlje možemo uočiti i u tome što se zemljom zaklinje, a znamo da se ljudi zaklinju onim što im je najvažnije, najdraže, najsvetije.³⁷⁶ Nailazimo na zakletve: "Tako mi neba i zemlje!", "Tako mi unakrs zemlje i svijeta!", "Tako se zemlja ispod mene ne prosjela!"³⁷⁷

g. Zemlja i smrt

Ali zaklinjanje zemljom ukazuje na još jedan vid poimanja zemlje, naime, ona se povezuje sa smrću. Sa prestankom ovog znanog života na njenoj površini, ona, Zemlja, njena unutrašnjost, postaje poslednje boravište, pa se smatra da je od presudne važnosti da Zemlja primi posmrtnu ostatke.³⁷⁸ Stoga nailazimo i na ovakve zakletve: "Tako mi zemlje u koju ću!"³⁷⁹ "Tako mi ove zemlje, majke naše, u koju ćemo svi!"³⁸⁰ "Tako mi grobne zemlje!"³⁸¹ "Tako mi

³⁷⁶ v. L. Đapović, "Zakletva na tlu Jugoslavije", Posebna izdanja EI SANU knj. 16, Bgd 1977. s. 18, 23

³⁷⁷ Vuk Stefanović Karadžić, "Poslovice" 5276, 5372, 5432

³⁷⁸ Ivan Zvonko je zabeležio jednu priču u kojoj se kaže da je Bog, kada je čovek prvi put "sagrešio" upitao Sunce i Zemlju kako će ih oni "pokarati", a Zemlja je rekla: "Kad umre ja ću mu iz sebe kosti izbacivati i nikad mu neću dati da ima mira; makar ga sto puta zakopali, ja ću ga opet izbaciti!" "Nema većeg Božijeg pokajanja - zaključuje I. Zvonko - nego kome zemlja posle smrti kosti izbacuje." (I. Zvonko, "Vjerovanja iz Herceg-Bosne" ZNŽOJS IV, Zgb 1899. s. 147)

Zemlja, smatra se, može kazniti grešnog umrlog i time da mu bude teška. Zato se pri sahranjivanju na kovčeg baca grumen zemlje sa rečima "laka mu crna zemlja". U jednoj tužbalici nailazimo na sledeće stihove:

"Crna zemljo i travo zelena
ne budi mi miloj seki teška
Nij' ni tebi seka doteščala,
Kad ni crvka pogazila nije,
Kad se svakom mladom uklanjala,
Kad je svako staro pošivala."

(J. Lovretić, "Otok - narodni život i običaji", ZNŽOJS III, Zgb 1898. s. 33)

³⁷⁹ Vuk St. Karadžić, "Poslovice" 5247

³⁸⁰ Tomo Dragičević, "Narodne praznoverice" GZM XIX, Sarajevo 1907. s. 496

zemlja kosti ne izmetala!"³⁸² Ponekad, premda retko, izjednačuje se i sa samom smrću kao napr. u zakletvi "Tako me zemlja suncu ne otela!"³⁸³

Premda je zemlja povezana sa smrću, u nas ona veoma retko (što je slučaj u poslednjoj zakletvi) ima prizvuk nečeg zlog.

Takav redak, ako ne i jedinstven primer, u kome Zemlja sadrži konotaciju zla, nalazimo u jednoj priči iz Bukovice u Dalmaciji. U ranijem izlaganju (v. I Deo) smo videli da se u nas Zemlja na kojoj se odvija život, obično smatra neživom pločom. Takođe smo mogli uočiti da o Zemlji, današnjim rečnikom rečeno, o Zemlji-planeti, najviše doznajemo iz narodnih objašnjenja zemljotresa. Međutim, u pomenutoj priči iz Bukovice objašnjava se da zemljotres nastaje zato što je Zemlja "žedna i gladna ljudskog mesa".³⁸⁴

U ovoj priči bismo ukazali na dve stvari po kojima se ona izdvaja od celokupnog nama poznatog materijala o poimanju ili odnosu, odnosno opisu Zemlje u nas. A to su: prvo da je Zemlja- planeta smatrana živom osobom; i drugo, krajnje neobično, Zemlja se tu prikazuje kao zla i zlonamerna prema ljudima, kao neman "gladna ljudskog mesa".

Istina, u ranijem opštem razmatranju o Boginji Zemlje-Velikoj Boginji ukazali smo da je ona obično shvatana ambivalentno, a kasnije, ili u slučajevima gde ona postaje "Boginja sa stotinu imena" - kako kaže Džejms - neke od tih boginja kao napr. Kali, Hathor ili Hekata, su odraz strašne, zle i mračne strane Velike Boginje. Tako bi se ova priča uklapala u neko opšte poimanje Zemlje. Međutim, u nas, koliko je nama poznato, ta mračna strana Zemlje, ne samo da nije isticana, već je u većini slučajeva zanemarivana, pa čak i ublažavana.

Sasvim prirodno i u nas je Zemlja, kao i kod drugih naroda povezivana sa smrću. Ona je crna, u njoj je tamno, hladno i bez vazduha. Dakle, postoji svest o tamnoj, negativnoj, strani njene prirode. Ali različito od ranije navedenih slučajeva drugih kultura u nas kao da se prihvata da je takva, bez njene krivice, njena priroda, a ona sama nije zla. Kao da postoji shvatanje da Zemlju zbog toga ne treba vredati, već joj tu mračnu stranu njene prirode treba olakšati, prikazati je što blaže, da je ne bismo povredili, pa samim tim i razljutili, a to bi moglo dovesti do toga da bude neprijateljska prema umrlom. To ublažavanje njene crne strane, čini nam se, ukazuje i na izraženo osećanje svetosti Zemlje.

Tako se za umrle u našim narodnim pesmama i tužbalicama kaže da su se "sa zemljom sastavili"³⁸⁵ da su ih "crnoj zemlji položili"³⁸⁶ ;

381 Vuk St. Karadžić, "Poslovice" 5238

382 Ibid 5246

383 Ibid. 5174

384 v. V. Ardalić, op. cit. s. 262

385 Tatomir Vukanović, "Narodne tužbalice", Vranje 1972. s. 19, 25, 141, 172

da je umrli "svoju snagu položio crnoj zemlji"³⁸⁷ ili ga je "zemlja pokropila"³⁸⁸ ili "preklopila";³⁸⁹ on je "položio zornu glavu crnoj zemlji"³⁹⁰ ili mu je "crna zemlja prostirač".³⁹¹ Umrlima su "crnu zemlju iskitili"³⁹² ili "zakitili"³⁹³. Pokojnik je "otišao crnoj zemlji"³⁹⁴ ili "pod crnu zemlju ode"³⁹⁵ ili iz krila i nedara iskočio i "crnoj zemlji uskočio".³⁹⁶ U jednoj tužbalici za umrlu ženu se kaže:

"Viti pleći zemlju meri, je li dugačka
Očicama zvezde broji, je li i' mnogo."³⁹⁷

a u drugoj:

"Smrt t' ugrabi pride roka
Bog je kleo!
Crna zemlja t' uživa
njojzi blago!"³⁹⁸

Zemlja nije predstavljena kao nešto zlo i neprijateljsko ni u trenucima najvećeg bola, oplakivanja, ispraćaja i sahranjivanja dragog pokojnika. To "sastavljanje" umrlog sa zemljom, a trajno i bolno rastavljanje živih od njega, naš narod pesničkom rečju, a u nekim slučajevima i ritualom, nadrastajući bol ili baš zbog njega, predstavlja (transponuje) kao jednu vrstu, istina tužnog i crnog, sastanka sa prijateljski shvatanom Zemljom.

"Čim ćemo se zaklinjati
.....
Crnu zemlju sestrimiti
Mjesto mile braće drage!"³⁹⁹

"Mjesto da je svadba tvoja
Nesrećnice!
Divno su se udomila
Kuku mene!

386 Ibid. s. 27, 144, 148

387 Ibid. s. 29

388 Ibid. s. 73

389 Ibid. 52

390 Ibid. s. 93

391 Ibid. s. 40

392 Ibid. s. 167

393 Ibid. 144

394 Ibid. s. 115

395 Ibid. s. 84

396 Ibid. s. 84

397 Vuk St. Karadžić I p. 755

398 Vuk St. Karadžić, "Etnografski spisi. O Crnoj Gori", Bgd 1969. s. 162

399 T. Vukanović, op.cit. s. 18

Dva kamena, dva đevera
Ljepotice!
Crna zemlja - dom i kuća
Kumo moja!"400

Umrlim ženama, Zemlja je, pesničkim jezikom rečeno, majka, sestra, svekrva; a muškarcima žena, nevesta ili verenica.

Nikad ti se oženiti neću
Ni devojkom, niti udovicom
Već ti majko, hoću zemljom crnom."401

ili

Hoćeš, Mujo, lijepu devojku?
Evo tebe lijepe devojke
A devojke zelene travice".402

Ritualno, u slučaju smrti mladih, pogrebne povorke se oblikuju kao svadbarske gde "nema ni gajdi ni barjaka"403 ili su barjaci crni. I pesnički se sahrana često naziva svadbom:

"Mile majke, mili mladoženjo

.....
Još je rano svatove kupiti.

.....
Ti si, srce, požurio
sakupio sve svate žalosne!"404

"O Jagoda, mila sestro,
što si mi se pofalila
E si sina oženila!"405

"Oj pelen, pelenče, moje gorko cveće!
Tobom će se moji svati nakititi
Kad me stanu do groba nositi."406

Zemlja je i poslednje boravište, a grob poslednja kuća:

400 Ibid. s. 137

401 Vuk St. Karadžić, I p. 647

402 Ibid. p.660

403 Z. Lovretić, op. cit. s. 34

404 Ibid. s. 34

405 T. Vukanović, op. cit. s. 145

406 Vuk St. Karadžić, I p. 609

"Kuću ti je napravila (snaha)

Draško srećo!

Nit je nebu u visine

Nit je zemlji u širine

No je zemlji u dubine

Dragomire!"⁴⁰⁷

U toj kući je tamno, hladno i bez vazduha. Pa ipak kao da se i pod zemljom nekakav život nastavlja, koji je nalik na ovaj na zemlji:

"Ako ti je tamo sreća

Pa i tvoja domaćica

Ti si brzo poitao

Tamo ste ga zakućili

A kuću ste zatvorili..."⁴⁰⁸

Onaj koji je umro, veruje se da će "pošetati crnom zemljom"⁴⁰⁹ i potražiti svoje rođake i prijatelje koji će ga lepo dočekati. On će im preneti poruke sa ovog sveta njihovih milih i dragih, jer se pri umiranju "svijet mijenja".

Ponekad se umrli poziva da se vrati, da pomogne, da uteši, ali ti su "puti nedohodi", povratka nema.⁴¹⁰

No premda su puti nedohodi i povratka nema, ipak kao da nema bitne razlike s ove i one strane međaša smrti, kao da "život" i s one strane ima iste potrebe.

I premda iztužbalica dobijamo sliku potreba na onom svetu, u ovoj stradanje u strašnom drugom svetskom ratu predstavlja krik za pomoć umrlima da postanu snažni:

407 T. Vukanović, op. cit. s.39

408 Ibid. s. 62

409 Ibid. s. 57

410 To pozivanje umrlog nekad se veoma poetično izražava:

Rsom srzni, rukom vrzi

ljudsi rsu

Otresi se od zemljice

sinko Vuko

Kao soko od rosice

moj sokole

Ne dotrči, no doleti

kam da mi je

Samoranu majk' učeši

vila u jad

Ali ti se mnogo bojim

srce sinko

Da se majci vratit' nećeš

kuku lele

Ti su puti nedohodi

to znam divno ...

"Da dušmanu s leđa zađu

Da učine na njegov juriš!

.....

Dake dušman iznemogne..."⁴¹¹

Ova relativno skorašnja tužbalica oslikava, ustvari, jedno dugovremeno poimanje. Naime, iako sretanje živih i pokojnika nije moguće, postoje ustaljeni, svakako imaginarni, vremenski i prostorni kanali komunikacije kao i verovanje da preci ne zaboravljaju žive i mogu raditi u njihovu korist.

Ako pogledamo koji su to vremenski koridori komunikacije, primetićemo da su oni opšti, tradicijom uspostavljeni i kalendarski određeni. Veoma važni padaju u vreme zimskog i prolećnog perioda, dakle u vreme velikih zemljoradničkih praznika.

U nas, značajan je, svakako onaj koji pada za zimskog solsticija kada Sunce dospevši do najniže tačke ponovo počinje da dobija snagu, i koji se smatra početkom nove proizvodne godine - Božić. Ceo taj ciklus sa Badnjim večerom, kada se izvodi najveći broj ritualnih radnji, i Božićem kao centralnim tačkama novogodišnjeg slavlja veoma je detaljno proučavan i tumačen u našoj naučnoj literaturi.⁴¹²

Tako se smatra, da se zbog kratkoće poslužimo rečničkom formulacijom, da je "Badnje veče delimično posvećeno kultu pokojnika, a delimično kultu demona i, najzad jednom višem božanstvu".⁴¹³ Uz to treba imati na umu da je izvestan broj tada izvođenih ritualnih radnji, čini se nevezanih neposredno za pomenute kultove, posvećen zemljoradničko-proizvodnom ciklusu i tumači se kao mađijski put do što bolje letine.

Iz našeg ranijeg razmatranja, naročito mitova, videli smo da se u zemljoradničkim kulturama smatra veoma važnim usaglašeno delovanje Zemlje i nebeskog božanstva.

U našem slavljenju početka proizvodne godine prisutno je, premda nenaglašeno, poštovanje sunca, kao manifestacije nebeskih sila važnih za proizvodnju. Na to ukazuje vreme slavljenja (zimski solsticij), zatim okretanje istoku pri sečenju badnjaka, naslanjanje badnjaka na istočnu stranu kuće "prema suncu" i najzad važnost vatre (polaganje badnjaka na ognjište i džaranje) u samoj svečanosti. Pa i samo "više božanstvo" (čiju je ulogu preuzeo Hristos) i pored sve svoje složenosti i zamagljenosti, ustanovljeno je da ima solarne odlike.

⁴¹¹ T. Vukanović, op. cit. s. 153-154

⁴¹² Mislimo ovde, pre svega, na radove V. Čajkanovića (sakupljene u "Mit i religija Srba", Bgd 1973.) i na radove Š. Kulišića (u knjizi "Iz stare srpake religije", Bgd 1970.). No pomenimo da su se i mnogi drugi etnolozi bavili ovom problematikom, a u raznim stručnim publikacijama sakupljena je i obimna građa o Božiću i Božićnjem ciklusu

⁴¹³ SMR pod Badnje veče

Međutim, ono što začuđuje, u ovom slavljenju kao da izostaje svest o važnosti zemlje. Kroz celo slavljenje se, tako bar izgleda, ne pokazuje ništa što bi ukazivalo na štovanje same zemlje, a s obzirom na prirodu samog praznika to bi se očekivalo. Stoga je razumljivo da taj problem nije izazvao pažnju naučnika. Kako je predmet našeg istraživanja zemlja, mi ćemo, ovom prilikom, samo ukazati na neke elemente slavljenja, koji bi se mogli posmatrati i iz jednog, dosad nesagledanog, ugla i pokazati da je u samom slavljenju prisutna svest o važnosti i ulozi zemlje kao hraniteljice, ali je to prodenuto u neke druge oblike, koji su prepoznatljivi tek onda kada imamo na umu sve vidove transponovanja i manifestovanja štovanja Majke Zemlje u celini.

Obredna večera na Badnje večer sastoji se iz jela koja su vezana za kult pokojnika. Tu je i sito ili posuda sa zrnavljem žita u koju se stavlja sveća, što takođe potseća na kult pokojnika. Jede se na zastroj zemlji. To bi moglo ukazivati na dve stvari: prvo da se želi biti što bliže pokojnicima, i drugo da se želi ukazati poštovanjem Zemlji-hraniteljici. Žito je prisutno u dva oblika: u zrnu (u koje je zabodena sveća) i u obrednom hlebu sačinjenom od zrna poslednjeg žetvenog snopa (sadržavajući, po Kulišiću, snagu žitnog demona). Dakle simbolično je prisutno i seme i klas žita, a oba ta oblika, i ako ne uzmemo u obzir moguću analogiju sa Demetrom (da predstavljaju manifestni oblik plodotvornosti Zemlje, tj. samu Zemlju), oba ta oblika se neposredno povezuju sa podzemnim silama, silama Zemlje, za koje se smatra da imaju uticaja na plodnost.

Već smo ranije ukazali da je Badnje večer veoma značajan vremenski kanal komunikacije živih i mrtvih.⁴¹⁴ Veruje se da mrtvi ne prestaju biti zainteresovani za žive. Na osnovu toga se smatra da bi oni, ukoliko se komunikacija uspostavi, a obredna večera je sredstvo za to, mogli poraditi na dobrobit živih. Mrtvi su, kao i svi ljudi, deca Majke Zemlje, od nje su potekli, na njoj su živeli, a onda su umrli i ona ih je primila "u svoja nedra", te oni nastavljaju da "žive" u njoj, jer Zemlja je stalno stanište i živih i mrtvih. Svojom smrću pokojnici delimično postaju deo same Zemlje⁴¹⁵ i time poprimaju i atribute plodnosti te iste Zemlje, dok s druge strane, istovremeno, oni nastavljaju da "žive" u samoj zemlji i ostaju izdvojena, sa Zemljom nepoistovećena, bića, zadržavajući zainteresovanost gornjeg sveta i za gornji svet. Tim svojim

⁴¹⁴ Značajan vremenski koridor komunikacije živih i mrtvih se javlja i u doba prolećne ravnodnevice, odnosno u nas u doba Uskrsa. Da je to veoma drevno ukazuje i jedan egipatski epitaf iz doba Ptolomejevića, u kome između ostalog stoji:

"Bio sam plemić u svome gradu, ali nisam imao kćer koja bi za mnom jadikovala na dan mladog rastinja, kada se žali."
(Vojislav M. Đurić, "Tužbalica u svetskoj književnosti", Bgd 1940. s. 49)

⁴¹⁵ U jednoj tužbalici nailazimo na sledeće:

"Ja bih klela crnu zemlju

.....
Al' ne mogu Mila moga!" (T. Vukanović, op.cit. s.122)

odlikama plodonosnošću i, da uslovno kažemo, zainteresovanošću, oni su ustvari medijatori, posrednici, između sveta nad zemljom i sveta pod zemljom. Otuda se oni, u tom trenutku početka proizvodne sezone očekuju, prizivaju i umilostivljavaju.⁴¹⁶ Oni treba da pripomognu da seme stavljeno u zemlju (u kojoj su i oni) iznikne i bude bujno. I baš zbog te dvojnosti njihove prirode da su istovremeno i sama Zemlja i posrednici, oni su, odnosno njihov kult je toliko prisutan u ovom prazniku, a prisutna je i Zemlja.

Oni istovremeno predstavljaju pojmovno posredovanje između Zemlje kao smrti i Zemlje kao sveroditeljice, odnosno hraniteljice, spajajući opozicije zemlja-smrt - zemlja-život, analogno semenu koje umire da bi pružilo život. I tako umrli kroz smrt postaju posrednici za život poprimajući istu onu dvojnost koju poseduje i sama Zemlja.

d. Poimanje Zemlje

Iz svega rečenog proizilazi da se i kod nas, kao i kod drugih naroda, Zemlja smatra nečim živim. Zemlja je antropomorfizovana, ona je apstraktna ženska osoba kojoj se najčešće pripisuju materinske odlike (rađanje, hranjenje), ali ona je istovremeno i verenica (što uključuje njenu nevinost), nevesta, druga, sestra, tetka, svekrva. Telo te ženske osobe je materijalna zemlja (kamenje su njene kosti, trava je njena kosa). Ona poseduje svetost, i to kako ona kao sila, energija koju poseduje, tako i materijalna zemlja na kojoj i od koje se živi i u kojoj se boravi posle života. Na to veoma izraženo shvatanje svetosti Zemlje u nas, ukazuje, za razliku od drugih naroda, gotovo potpuno odsustvo konotacije zla (tj. da ona sama nije zla) u njenoj povezanosti sa smrću. Dakle, možemo reći da se u nas Zemlja poima kao božanstvena, kao božanstvo sa gotovo svim istim odlikama koje i kod drugih naroda poseduje Boginja Zemlje, odnosno Velika Boginja.

Međutim, nismo u nas naišli na pomen da je ona figuralno predstavljena, tj. prikazana skulptorski ili slikarski u obličju ljudske figure. Takođe nismo naišli da je ona posebno imenovana, kao što je to bivalo u drugim naroda (napr. Prithivi, Demetra). Stoga ona, u nas, nije boginja u pravom smislu te reči. Nismo naišli ni na to da se nešto drugo, osim same zemlje, smatra njenim manifestnim vidom, odnosno manifestnim transformisanim vidom boginje, kao što je napr. krava u Indiji ili klas žita u Grčkoj. Zbog toga smo upotrebili formulaciju da je

⁴¹⁶ Povezanost čoveka i zemlje, zemljišnog poseda, vidi se i u srpskom običaju preslave na zemlji. Naime, "krsno ime - slava - je vezao za zemlju koja se koristi" (SMR, pod Krsno ime) pa je običaj da porodica koja je zemlju nasledila obeleži, preslavi, dan patrona - sveca porodice darodavca.

U običaju preslave na zemlju bivši umrli vlasnici poseda su posrednici za dobru letinu preko svog sveca zaštitnika.

Zemlja u nas apstraktna ženska osoba da bismo naglasili. ustvari, odsustvo figuralnog ne samo prikazivanja, već i poimanja.

I da zaključimo: U nas je Zemlja žensko božanstvo, neimenovano i konkretno neobogotvoreno, bez vremenski preciziranog i centralizovanog, na jednom, uslovno rečeno, mestu, okupu, usredsređenog kulta. Međutim, kult Zemlje, ustvari postoji, rasut i u sklopu raznorodnih običaja i rituala. I da završimo ovo razmatranje o shvatanju Zemlje Majke u nas posluživši se lepom, mada malo starinskom formulacijom Nadka Nodila:⁴¹⁷ "Zemlja, živa i životna, krilo svoje rodno rasklapa svemu i svima. Kako da je posvuda i da nije nikuda, božanstvo njoj se njoha svakamo."⁴¹⁸

Kao što smo već ranije izložili, od neolita do danas, poljoprivreda je osnov čovekovog opstanka. Svojom svesnim delanjem čovek je zemlju neposredno i aktivno učinio svojom hraniteljicom. Ta čovekova delatnost uključuje određena čovekova znanja, iskustvo i rad, ali rezultati te delatnosti umnogome zavise i od drugih činilaca (kao napr. kvaliteta zemljišta, meteorološki uslovi i dr.) koje bismo mogli svrstati pod jedan opšti naziv - priroda. Svesna toga, a u želji i potrebi da njegov rad da što bolje rezultate poljodjelac, porod primene svojih znanja, pokušava ritualnim postupcima i određenim ponašanjem da deluje na one sile koje imaju uticaja na ishod njegovog rada, tj. kvalitetnu i bogatu letinu. I premda je on cele godine obuzet tima da ritualnim putem obezbedi i(li) zaštiti svoju letinu, ipak najkoncentrisanije i najviše na to usredsređene su one rituelne radnje i postupci koji neposredno prate početak i završetak poljoprivrednih radova, odnosno setva sa prvim oračjem i letva.

Zato ćemo sada razmotriti verovanja, rituelne radnje i ponašanja vršilaca tih poslova pri setvi (prvom oračanju) i letvi.

⁴¹⁷ Nadko Nodilo, u već pomenutoj raspravi, inače, dosta neuverljivo, pokušava da dokaže da je i u nas postojala imenovana boginja Zemlje kao što je kod Zapadnih Slovena boginja Živa, koja je, prema Helmoldu, bila jedina ženska boginja među glavnim bogovima. Niderle je, pak, "smatrao da nema dokaza iz pravog paganskog doba da je Zemlja bila smatrana za boginju". (Niderle, *Život starih Slovana* 86, cit. prema N. Jankoviću, op. cit. s. 15)

Naša dosadašnja istraživanja su nas navela na zaključak da se u nas božanstvo Zemlje nije uspelo formirati u pravu boginju Zemlje.

⁴¹⁸ N. Nodilo, op. cit. s. 112

SETVA

8. Poglavlje

SETVA I ŽETVA

Kao što smo već ranije izložili, od neolita do danas, poljoprivreda je osnov čovekovog opstanka. Svojim svesnim delanjem čovek je zemlju neposredno i aktivno učinio svojom hraniteljicom. Ta čovekova delatnost uključuje određena čovekova znanja, iskustvo i rad, ali rezultati te delatnosti umnogome zavise i od drugih činilaca (kao napr. kvalitet zemljišta, meteorološki uslovi i dr.) koje bismo mogli svrstati pod jedan opšti naziv - priroda. Svestan toga, a u želji i potrebi da njegov rad da što bolje rezultate poljodolac, pored primene svojih znanja, pokušava ritualnim postupcima i određenim ponašanjem da deluje na one sile koje imaju uticaja na ishod njegovog rada, tj. kvalitetnu i bogatu letinu. I premda je on cele godine obuzet time da ritualnim putem obezbedi i(li) zaštiti svoju letinu, ipak najkoncentrisanije i najviše na to usredsređene su one ritualne radnje i postupci koji neposredno prate početak i svršetak poljoprivrednih radova, odnosno setva sa prvim oranjem i žetva.

Zato ćemo sada razmotriti verovanja, ritualne radnje i ponašanja vršilaca tih poslova pri setvi (prvom oranju) i žetvi.

Jedan od elemenata koji, verovatno najviše, utiče na određivanje pozitivnosti vremena je saznanje da vreme ima svoj segmentirani tok, uslovljen kosmičkim vezanjima. Naime, pomeranje Sunca, ciklus mesečevih mena, smenivanje dana i noći uslovljeno je pomeranjem nebeskih tela (a najuočljivije su Sunce i Mesec). To, pak, dovodi do shvatanja da se vreme kreće, da svaki uočeni segment vremena ima svoj početak, pa samim tim i svoj raspon i tok, pre svog zamišljenog, odnosno uočenog kraja. Kako i razvoj vegetacije ima svoj tok (kao i čovekov život, koji se kod agrikulturnih naroda polistoveđuje sa vegetacijom), savršeni je prirodni da se za početak posla kao pozitivne

SETVA

Opšte je shvatanje i uvreženo verovanje da dobar, pravilno izveden početak vodi željenom cilju. Zbog toga se sejanju, odnosno prvom oranju, poklanja velika pažnja: pažljivo se bira vreme početka; pravila ponašanja vršioaca i učesnika su strogo propisana; stoka i oruđe se posebno priprema; seme takođe; polazak na prvo oranje kao i zaoravanje prve brazde obavlja se na određen način, kao i blagovanje na njivi ili po završenom poslu.

a. Vreme

"Za religioznog čoveka vreme nije - kao ni prostor - jednoobrazno i bez prekida. Postoje razdoblja svetog Vremena, vreme praznika (uglavnom periodičnih), ali postoji i profano Vreme, svakodnevno vremensko trajanje u koje se upisuju činovi lišeni religioznog značenja."⁴¹⁹ Ali i pored ove osnovne podele, možemo reći da postoji u svesti čoveka još jedna podela vremena na pozitivno, srećno vreme i negativno, nepogodno pa čak i opasno vreme. (Setimo se uzrečica: "U dobar čas!" ili "U zao čas!".) U pozitivno vreme valja nešto započeti ili raditi, jer će i ta pozitivnost vremena uticati da se postigne željeni cilj, dok početak ili obavljanje nekog posla u negativno vreme, veruje se, neće dovesti do željenog rezultata, pa se to vreme izbegava za početak rada. A neko vreme je označeno kao veoma opasno vreme pa obavljanje nekog posla (često se to odnosi na određenu vrstu rada) u to opasno vreme, ne samo da vodi neuspehu samog konkretnog posla, već može imati, veruje se, negativne posledice po nešto sasvim drugo (zdravlje, stoku i sl.). To je tabuisano vreme, i tada se određeni poslovi nikako ne obavljaju.

Jedan od elemenata koji, verovatno najviše, utiče na određivanje pozitivnosti vremena je zapažanje da vreme ima svoj segmentirani tok, usloveljen kosmičkim kretanjima. Naime, pomeranje Sunca, ciklus mesečevih mena, smenjivanje dana i noći uslovljeno je pomeranjem nebeskih tela (a najuočljivija su Sunce i Mesec). To, pak, dovodi do shvatanja da se vreme kreće, da svaki uočeni segment vremena ima svoj početak, pa samim tim i svoj uspon i tok, pre svog zamišljenog, odnosno uočenog kraja. Kako i razvoj vegetacije ima svoj tok (kao i čovekov život, koji se kod agrikulturnih naroda poistovećuje sa vegetacijom), sasvim je prirodno da se za početak posla kao pozitivno

⁴¹⁹ M. Elijade, "Sveto i profano" s. 31

vreme, (po pravilu), smatra ono vreme koje predstavlja početak određenog segmenta vremena, odnosno vreme koje "ide u napredak". Napomenimo da se analogijom, kosmički uslovljena pozitivnost, tj. početak segmenta vremena - vreme "u napredak" prenosi i na sedmicu, tj. segment vremena određene i od čoveka.

Drugi elemenat koji može, i u nekim krajevima umnogome utiče na pozitivnost vremena je sam izgled Meseca, za koji se uopšteno smatra da ima znatnog uticaja na plodnost. Tako se veruje da će se punoća Meseca preneti na punoću useva.

Treći elemenat koji ima uticaja na određivanje pozitivnosti, odnosno negativnosti vremena za početak poslova odnosi se na dane u sedmici. Neki dani u nedelji se smatraju nesrećnima (često je to utorak), a neki su posvećeni napr. mrtvima, u nas je to često subota, pa analogno tome, umrtvljuje se svaki posao i napredak.

Dakle, možemo reći, da je opšte rasprostranjeno verovanje da treba početi prvo oranje i sejanje u pozitivno, srećno vreme, jer će onda i posao biti srećan, a rezultat posla dobar, tj. biće dobar rod. Odnosno pozitivnost vremena preneće se i na useve.

Ovo shvatanje se u nauci najčešće tumači imitativnom magijom. Međutim, ako prihvatimo, ako se saglasimo, da postoji dvojnost u čovekovom biću, njegovo izdvajanje od prirode i njegova težnja "za ponovnim ujedinjenjem s njom" pruža nam se mogućnost da celu stvar sagledamo iz jednog drugog ugla. Naime, u svojoj težnji, ali i nemogućnosti, da se "ponovo ujedini s prirodom" čovek pokušava da svoje delatnosti usaglasi, uskladi s prirodom. U ovom slučaju on to čini preko spoznaje (sagledavanja) kosmičkog segmentiranja vremena i usklađivanja svog delovanja, svog rada, sa tokom kosmičkog vremena.

Određivanje vremena za prvo oranje i sejanje se kreće od nekog opšteg ili široko shvaćenog vremena, kao što je godišnje doba, uslovljenog položajem Sunca, preko mesečevih mena, takođe kosmičkog elementa, do određenog dana u nedelji, i još preciznije samog doba dana.

- Godišnja doba

U našim krajevima pšenica se seje u jesen (ozima) i u proleće (jara)⁴²⁰, znači vreme oko ravnodnevice. To, pak, znači da se taj važan posao koji faktički predstavlja početak zemljoradničke proizvodne

⁴²⁰ Ovdje prvenstveno razmatramo rituale i postupke koji prate uzgajanje žitarica. Kako žitarice predstavljaju osnovnu kulturu u nas, rituali i pravila vezani za njih su najmnogobrojniji i najviše ih se narod pridržavao. Napomenimo da iste postupke možemo zapaziti, bar u nekim elementima, i pri radu na drugim kulturama, ali postoje i neke bitne razlike. Možda bi najznačajnija razlika bila u tome što nije tako stroga podela rada između muškarca i žene pri samom sejanju, odnosno sađenju, a koja je veoma izražena pri setvi žitarica.

godine ne poklapa sa početkom solarne godine. Jesenje sejanje se ne poklapa, za razliku od prolećnog, čak ni sa dinamičkom uzlaznom linijom sunčeve putanje. Stoga se to vreme jedva, i to posredno, ritualno obeležava kao početak.

U Lužnici i Nišavi "najveća vrednost pridaje se jesenjem sejanju žita".⁴²¹ Sejanje u tim krajevima počinje još od kraja avgusta na praznima parcelama, a na ostalim čim sakupe letinu i padne kiša. "Uglavnom najjača je sedba od mene - mladog oktobarskog meseca - od Pejčindana (14/27 X)".⁴²² Kad su uslovi nepovoljni seju i "pri kraju novembra koliko samo da se baci u 'božji ambar' ".⁴²³ Od Pejčindana, tj. Petkovače pa do Mitrovdana (26. X/ 8. XI) "retko ko seje žito, pa makar bilo kiše, jer tada 'zemlja spi' ".⁴²⁴ Zanimljivo je da se zemlja istovremeno smatra i živom osobom koju je nepoželjno uznemiravati pri počinku i "božjim ambarom" koji ne valja ostavljati praznim.

Inače uobičajeno je da setva počne oko Krstovdana (14/27 IX).⁴²⁵ U đevđelijskoj Kazi "sejanje otpočinje po Krstovdanu".⁴²⁶ U Slavoniji "Jakšićki Srbi ne smiju nikako da siju u tjednu iza Krstovske, ako nisu u krstovskoj nedjelji makar malo orali, ili barem motikom zakopali u zemlju".⁴²⁷

Vezivanje jesenje setve za Krstovdan, koji je u neku ruku, faktički i simbolički međaš⁴²⁸ vremena poljoprivredne proizvodnje, kao i želja da se makar simbolično, pre zime baci seme u "božji ambar" ukazuje da se i jesen, faktički početak proizvodne godine, doduše nenaglašeno, ipak obeležava kao početak.

Kao i prilikom jesenje setve, tako i prilikom prolećne, vreme nije precizno određeno. Ono zavisi od meteoroloških prilika, a "narod ih instinktivno oseća".⁴²⁹

"U selu Loznici kod Čačka, a svakojako i drugim okolnim selima, meseca marta, kada je lepo vreme, počinju sejati žita i ostalo

421 Vl. Nikolić, "Etnološka građa i rasprave iz Lužnice i Nišave", SEZb XV, II 9, Bgd 1910. s. 257

422 Ibid. s. 258

423 Ibid. 258

424 Ibid. s. 258

425 v. SMR pod Krstovdan

426 S. Tanović, "Srpski narodni običaji u Đevđelijskoj Kazi", SEZb XL, II 16, Bgd 1927. s. 331

427 I. Franić, "Narodni običaji i obredi uz prvo oranje i sisanje u srezu Slavonsko-požeškom", GEM 10, Bgd 1910. s. 33-34

428 U godini se praznuju dva Krstovdana: jesenji 14/27. IX i zimski 5/18. I. Isti naziv ukazuje na njihovu povezanost. Smatra se da su prehršćanski. "Jesenji se praznuje posle konačne berbe useva ... na početku jesenje setve, prvo iz zahvalnosti prema božanstvu koje je podarilo i održalo letinu, a drugo - da se pridobije da održi setvu." "Zimski Krstovdan se praznuje u početku nove solarne godine da bi se božanstvo oličeno u krstu umilostivilo za opšti napredak u nastupajućoj godini." (SMR -Krstovdan) Tako se, ustvari, jesenja setva preko Krstovdana, jer su jesenji i zimski nesumnjivo povezani, simbolički pomera i smešta u "napovoljnije", tj. "srećno vreme", odnosno simbolično se vezuje za početak solarne godine.

429 I. Franić, op. cit. s. 39

semenje."⁴³⁰ U Samoboru kod Zagreba "neki misle da je najpovoljniji čas za sijanje kada zemlja cvate."⁴³¹ "Oni su uvjereni, da zemlja cvate, a to je onda kada se počnu po površini zemlje 'kak nekakvi mali trahtučeki (levci) od zemlje delati'. Onda je najbolje svaku stvar sijati ili saditi."⁴³² Prema ovom zapisu M. Langa, čini se da sama zemlja daje znak kad je povoljno vreme za setvu.

U proleće kao i u jesen bliže orijentire u tom dosta dugačkom vremenskom periodu godišnjeg doba, često predstavljaju hrišćanski praznici, koji su, do nedavno i predstavljali osnovu seljačkog kalendara.

U nekim delovima Bosne i Hercegovine "narod veruje da je za oranje i zasijavanje najbolje vrijeme prvi dan poslije katoličkog Navještanja Majke Božje (Blagovesti 15. III).Prije toga datuma ne smije se ni orati, a još manje .. zasijavati, 'jer će sjeme u zemlji uništiti mraz' ".⁴³³ I u Srbiji "od Blagovesti (7. IV) počinje setva jarih žita".⁴³⁴

Kako se može desiti da se kalendarski označeno povoljno vreme ne poklopi sa konkretnim vremenskim uslovima, u nekim krajevima se pažljivo proverava da li je zaista nastupilo proleće i povoljno vreme za setvu.U jednom zapisu iz Bosne i Hercegovine nailazimo na sledeće: Dan po Blagovestima "kreće seljak s volovima, plugom i sjemenom na polje.Sa sobom povede dječaka od 5-10 godina.Na njivi posadi djete bez hlača na zemlju i pokrije mu košuljicu sa zemljom koju otkopa sa oranice.Tako sjedi djete na goloj zemlji 10-15 časaka, a seljak mirno čeka.Nakon izminuća toga vremena zapita djete, da li mu je zima.Odgovori li mu dijete niječno, seljak nalazi da je došao pravi čas ... i počne da ore.Potvrdi li, naprotiv, dijete da mu je zima, razočaran, u većini slučajeva, okreće volove i vraća se kući, a da nije zacrtao nijedne brazde.Boje se mraza."⁴³⁵

U nekim krajevima, u nas kao i u drugih slovenskih naroda, ako se meteorološki uslovi i kalendarski označeno povoljno vreme ne poklope, to se označeno vreme ne propušta, već se bar simbolično malo zaore.

Tako Rusi u "Kalugi počinju sijati na petnaestu ili sedamnaestu nedelju po Božiću (između 3. i 17. aprila).Ako još uvek traje zima i plug nije u mogućnosti da zabrazdi u zemlju, ore se simbolički na

⁴³⁰ S. Trojanović, "Glavni srpski žrtveni običaji", (dalje "Srpski žrtveni"), SEZb XVII, II 10, Bgd 1911. s. 15

⁴³¹ Zanimljivo je da kroz ovaj izraz "zemlja cvate" proizilazi jedno posebno shvatanje zemlje.Ona je živa, i ona sama je biljka jer "cveta".U drugim slučajevima, kao u slučaju Demetre, Zemlja se transponuje u biljku (klas žita), biljka je manifestni oblik Zemlje, ali sama Zemlja nije biljka niti ima manifestacije biljke.

⁴³² M. Lang, "Samobor", ZNŽOJS XVI, Zgb 1911. s. 265

⁴³³ I. Franić, op. cit. s. 39

⁴³⁴ SMR - Blagovesti

⁴³⁵ I. Franić op. cit. s. 39

tavanu zemlja s kojom je nasut nadsobni strop. Jedan drži ručice pluga, drugi vuče kao konj."⁴³⁶

Kod nas nalazimo nešto slično u Boljevcu. Na čisti Ponedjeljak (ponedjeljak iza Bele Nedelje, koja je pokretni praznik) "domaćin ustaje rano, pa dok još sunce nije izgrijalo izađe na njivu i baci po njoj svakoga žita pomalo, kao da seje. To čini da bi mu rađao čist beričet od svake urodice. Tog dana se oreže par gidža (čokota) u vinogradu".⁴³⁷

Iz svega što smo izložili proizilazi da su godišnja doba, jesen i proleće u kojima se obavlja setva relativno dugi vremenski periodi, pa se u okviru njih pojavljuju hrišćanski praznici kao bliže vremensko merilo. No, ukoliko se oni ne poklope sa meteorološkim uslovima, po pravilu, ne predstavljaju strogo vremensko određenje. Samo u ponekim slučajevima se pazi na to da se kalendarski povoljno vreme iskoristi, pa se u nemogućnosti prvog zasejavanja ono obavlja simbolično. Inače to simbolično, ritualno, oranje i zasejavanje najizraženije je u doba zime, u okviru tzv. Božićnjeg ciklusa, tj. u vreme početka nove solarne godine.

Kako se faktično vreme početka poljoprivrednih radova i početak godišnjeg cikličnog vremena prouzrokovanog položajem i kretanjem Zemlje oko Sunca ne podudaraju, čovek, tražeći puteve svog uklapanja u prirodu i usaglašavanja s njom, ritualno i simbolično smešta početak svoje proizvodne godine u kosmičko vreme tj. na početak nove solarne godine.

- Mesec

Pri otpočinjanju prvog oranja i sejanja, kao što smo već ranije pomenuli, pazi se na mesečeve mene, i one predstavljaju veoma važan vremenski orijentir o kome se strogo vodi računa.

U Lužnici i Nišavi počinje da se seje za mladog meseca;⁴³⁸ u Skopskoj kotlini oranje i sejanje se počinje samo kad Mesec raste, "bar dva tri dana posle mladog Meseca", a nikad kad "gine" tj. opada.⁴³⁹

U Vranjskom Pomoravlju zaoravanje prve brazde vršilo se uvek kad je Mesec pun, "da njiva i 'plemnja' budu pune s' beričet".⁴⁴⁰ Isto je i u Aleksinačkom Pomoravlju.⁴⁴¹

U Slavoniji se ne počinje sejati u vereme mesečve mene, tj. kako narod kaže "kad je Mesec prazan". "Sjetva za prazna Mjeseca donijeće prazno klasje".⁴⁴² Ivo Franić navodi da iza ovakvog verovanja stoji

⁴³⁶ I. Franić, op. cit. GEM 12, Bgd 1937. s. 39

⁴³⁷ S. Grbić, "Srpski narodni običaji iz sreza Boljevačkog", SEZb XIV, II 2, Bgd 1909. s. 37

⁴³⁸ v. Vl. Nikolić, op. cit. s. 94

⁴³⁹ M. Filipović, "Običaji i verovanja u Skopskoj kotlini", (dalje "Običaji u Skopskoj ..."), SEZb LIV, II 24, Bgd 1939. s. 490

⁴⁴⁰ V. Nikolić-Stojančević, "Vranjsko Pomoravlje", SEZb LXXXVI, II 36, Bgd 1974. s. 94

⁴⁴¹ v. D. Antonijević, "Aleksinačko Pomoravlje", SEZb LXXXIII, II 35, Bgd 1971. s. 162

⁴⁴² I. Franić, op. cit. GEM 10, s. 34

empirijsko zapažanje, naime, "žito koje se posijalo u mjesečevoj mjeni i cvate u mjeni. A kako je doba mjesečeve mjene obično promjenljivo i loše, cvat žita pao bi u nestabilno kišno doba. Tako bi došla u opasnost pravilna oplodnja uslijed vremenskih nepogoda".⁴⁴³

Premda je ovo racionalno objašnjenje možda tačno, ono sigurno nije presudno, jer se isto tako nigde ne započinje sejanje u vreme kada Mesec opada ili kako se u narodu kaže "gine" ili ide "unatrag".

Ovo pažljivo usklađivanje početka setve sa stanjem mena, ustvari se zasniva na verovanju da Mesec ima uticaja na plodnost zemlje. Kako je lepo zapazio D. Bandić, u nekim krajevima se prvenstveno pažnja obraća na mesečev izgled: tako mlad Mesec "asocira na oskudan, a pun Mesec na bogat rod useva", pa se stoga o punom počinje sejanje; u drugim krajevima se, pak, smatra važnija "dinamična komponenta njegovih mena" pa se za srećno vreme za početak setve i sađenje smatra vreme njegovog rasta.⁴⁴⁴

U svakom slučaju Mesec je sa svojim menama, a zbog svoje povezanosti sa zemaljskim vodama pa samim tim i plodnošću, predstavljao veoma važan kosmički elemenat za određivanje povoljnog vremena za prvo oranje i setvu.

- Nedelja

Već je ustanovljeno da je Mesec svojim pravilnim cikličnim pojavljivanjem bio osnova i "univerzalno sredstvo mjerenja" vremena. Ali bilo je potrebno da "primitivni" čovek pažljivo posmatra da bi uočio pravilnost i zakonitost periodične varijacije Meseca, te da bi od toga sačinio sistem merenja vremena. Razdoblje jedne mesečeve četvrti traje sedam dana i čovek ga je uzeo kao jednu mernu jedinicu vremena - sedmicu (nedelju). Kako je, da bi došao do te merne jedinice čovek morao da poseduje izvesnu mentalnu sposobnost i uloži mentalni napor - jer, premda je ta jedinica inicirana kosmičkim kretanjem, ona mu se nije kao napr. dan i noć, svojom očiglednošću sama po sebe i nametnula - možemo reći da je određivanju tog vremenskog segmenta kao merne jedinice vremena učestvovao i čovek. Možda se zbog toga mitsko stvaranje sveta u knjizi Postanja odvija baš u okviru sedmice, naime, Bog stvara svet, čovekov sređeni, odeljeni od haosa prirode, svet za šest radnih dana dok je sedmi "proveo ne radeći ništa i učinio ga svetim danom".⁴⁴⁵

Verovalo se da su svakog dana u nedelji događanja kao i čovekove delatnosti pod uticajem dnevnog astrološkog znaka i

⁴⁴³ Ibid. s. 34

⁴⁴⁴ D. Bandić, "Tabu ..." s. 283

⁴⁴⁵ RS pod Sedam

božanstva koje određena planeta predstavlja, pa je s obzirom na to određeni dan u sedmici povoljan (ili nepovoljan) za određenu vrstu delatnosti.

I naš narod neke dane u nedelji smatra za "srećne", a druge za nepovoljne ili "nesrećne" dane. Premda su oni u raznim krajevima različiti, ipak proizilazi da su najčešće ponedeljak, sreda i četvrtak povoljni "srećni" dani u koje velja počinjati poslove. Za ostale veruju sledeće: utorak je "nesrećan za početak svakog rada"; u petak "nikakva sreća čoveku nije probitačna", a subota je poslednji dan u nedelji i "nije dobra za početak radova, jer neće napredovati, niti će čovek od njih imati koristi; to je dan mrtvih".⁴⁴⁶

Pošto se prvom oranju i setvi pridaje najveća važnost sasvim je razumljivo da se pazi kog dana u nedelji će se taj posao započeti, jer se veruje da će se srećno znamenje određenog sedmičnog dana preneti i na sam posao, odnosno useve. U većini naših krajeva (Aleksinačkom Pomoravlju,⁴⁴⁷ Bačkoj,⁴⁴⁸ Visočkoj nahiji,⁴⁴⁹ Skopskoj kotlini⁴⁵⁰) započinju poslove ponedeljkom i četvrtkom. U Drobnojaku "najvole prvi put da ubrazde u četvrtak".⁴⁵¹ Za razliku od drugih krajeva, na Kosovu se utorak smatra za najsrećniji dan pa "utornikom počinje setva i rasađuje se rasad".⁴⁵²

Ponedeljak je prvi dan u sedmici, pa se on kao početak novog segmenta vremena smatra "napredicom". Napomenimo, premda nismo našli pomen o tome u nas, da je ponedeljak dan koji potpada pod uticaj Meseca.⁴⁵³

Četvrtak je, kao što se vidi, u mnogim krajevima smatran za srećan dan za početak oranja i setve.

Međutim, paralelno sa ovim verovanjem postoji shvatanje da ne treba od Velikog Četvrtka pa do Spasovdana, koji je uvek u četvrtak, ili do Trojica, nikako ni orati, ni kopati, niti volove prezati. U slučaju nepoštovanja te zabrane grad će uništiti useve. Narod te četvrtke zove zelenima, a u istočnoj Srbiji velikima.⁴⁵⁴

Sima Trojanović je ukazao da ta dva običaja nisu u koliziji, jer se u četvrtak posao samo ritualno započinje "jer tako valja", a potonjih četvrtaka se ne obavlja.

⁴⁴⁶ SMR pod nazivom svakog sedmičnog dana

⁴⁴⁷ D. Antonijević, op. cit. s. 162

⁴⁴⁸ M. Bubalo Kordunaš, "Narodne praznovrice iz Deronja u Bačkoj", GEM 7, Bgd 1932. s. 86

⁴⁴⁹ M. Filipović, "Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji", SEZb LXI, II 29, Bgd 1949. s. 201

⁴⁵⁰ M. Filipović, "Običaji u Skopskoj .." s. 489

⁴⁵¹ S. Trojanović, "Srpski žrtveni" s. 16

⁴⁵² SMR po Utorak

⁴⁵³ Zanimljivo je da je u mnogim jezicima ponedeljak označen kao mesečev dan kroz sam svoj naziv. Tako se za ponedeljak kaže u engleskom Monday, u nemačkom Montag, u francuskom lundi, u italijanskom lunedì.

⁴⁵⁴ S. Grbić, op. cit. s. 51

Veliki Četvrtak Strasne nedelje se u nekim krajevima označava kao "ratarski pir" ili "težačka slava".Tog dana se u manastiru Tronoši pali "oračka sveća", a u okolini Sarajeva, gde postoji sličan običaj "težačka sveća" se obnavlja na Spasovdan i nosi u litiji.⁴⁵⁵

Na osnovu ovih verovanja i običaja, Špiro Kulišić⁴⁵⁶ je došao do zaključka da je i kod Srba, kao i kod drugih naroda,⁴⁵⁷ četvrtak bio poštovan kao dan nekog paganskog nebeskog božanstva koje upravlja vremenskim prilikama, munjom, gromom, ali i kišom i gradom.Kod Slovena je to bio, smatra se, Perun, "personifikacija munje", odnosno vrhovni nebeski bog, vladar atmosferskih prilika.

Dakle, iz svega do sada rečenog, proizilazi da je i u nas četvrtak bio dan vrhovnog nebeskog božanstva koje upravlja atmosferskim prilikama.Kako od pravilno raspoređenih padavina umnogome zavisi rast useva, razumljiva je povezanost tog nebeskog božanstva sa plodnošću njiva.Na to nas upućuje običaj "težačke slave" i paljenje "oračke sveće" na Veliki četvrtak.Preko tog običaja možemo sagledati i da se željeno dejstvo, tj. dobra letina, pokušava ostvariti preko multipliciranog povezivanja povoljnih znamenja.Naime, ovaj običaj svojim imenom upućuje na željeni cilj, uspeh u poljodeljskom poslu, a vremenom svog upražnjavanja on ukazuje na mnogostruku vremensku i višeslojnu religijsku složenost. Povezuje se sa četvrtkom a preko njega sa vrhovnim paganskim nebeskim bogom. Zatim, kako Veliki četvrtak pada u proleće, spaja se sa zamišljenom uzlaznom linijom solarnog vremena (godišnje doba), odnosno, sa vremenom buđenja prirode i bujanja vegetacije.I na kraju, kako je Veliki četvrtak deo uskršnje nedelje, povezuje se sa hrišćanstvom. Pa ipak, čini se, da pomenuto tabuisanje četvrtka, praktično do žetve, stavlja u prvi plan vezu "težačkaka slava" - pagansko nebesko božanstvo.

Stoga je, izgleda, sasvim razumljivo i poželjno početi oranje i setvu u četvrtak, jer je tog dana "prisutno" vrhovno nebesko božanstvo od čije milosti umnogome zavisi rast useva, odnosno taj dan je pod njegovim neposrednim uticajem pa se i početak rada toga dana smatra od njega "blagoslovenim".

Međutim, koliko god bilo poželjno početi rad na dan atmosferskog nebeskog boga, toliko bi obavljanje posla na taj dan moglo predstavljati nepoštovanje tog boga, pa bi se on mogao osvetiti i gradom i olujom uništiti useve. Zbog toga se četvrtak smatra "srećnim" danom samo za početak oranja i setve.

⁴⁵⁵ v. B. Drobnjaković, "Nekoliko podataka o prilaganju sveća crkvama na Veliki četvrtak", GEM 7, Bgd 1932. s. 115-118; i D. Bošković, "Težačka svijeća", GEM 7, s. 113-115; i S. Trojanović, "Vatra u običajima i životu srpskog naroda", SEZb XLV, II 19, Bgd 1930. s. 204-5

⁴⁵⁶ v. Š. Kulišić, "O svetkovanju četvrtka", GEM 14, Bgd 1939. s. 93-96; i SMR pod Četvrtak

⁴⁵⁷ Kod Rimljana je četvrtak bio Jupiterov dan (Jovis dies), kod Germana Donarov (Donnerstag); engleski naziv Thursday u vezi je s grmljavinom.Od slovenskih naroda jedino kod baltičkih Slovena naziv za četvrtak - perendan ili perundan, ukazuje na vezu s Perunom, slovenskim bogom munje i groma.

Pomenimo samo, da se pored već pomenutih "nesrećnih" dana, pazi na dan koji je bilo Usekovanje (29. VIII / 11. IX) i toga se dana "ne počinju nikakvi radovi" pogotovo ne setva.

- Doba dana

Doba dana se, takođe, kako veruju, može povoljno, odnosno nepovoljno odraziti na rast useva.

Posle ponoći počinje novi dan. "Ponoć i podne su kao solsticiji u godišnjem ciklusu, točke najjačeg intenziteta ... ali početak ... kretanja suprotnih principa, jer uzlazna polovica dana ide od ponoći do podneva, a silazna od podneva do ponoći .."⁴⁵⁸ (Po tom principu i Hristovo rođenje smešteno je u zimski solsticij u ponoć.⁴⁵⁹)

Po principu koji smo već ranije obrazložili kao povoljno vreme označen je sam početak novog segmenta vremena ili ono vreme za koje se smatra da ima uzlazni tok.

Početak novog dana, posle ponoći, pada ustvari u doba mraka. Pa premda je to stvarni početak novog vremenskog segmenta, to vreme faktički nije podesno ni za kakav posao. Mrak u kome se taj početak odvija ima prevagu u određivanju karaktera tog vremena pa se ono kod našeg naroda, i ne samo kod njega, smatra opasnim. U to "gluvo doba" kreću se vampiri i noćni demoni koji su nenaklonjeni ljudima.

Cik zore, povlačenje mraka pred pojavom svetlosti čini prekretnicu oglašenu kukurikanjem petlova i opasno doba pretvara se u pozitivno vreme. Ustvari, u narodu se smatra da sa "prvim petlovima" počinje dan. "Po jutru se dan poznaje" kaže se u nsšem narodu.

Jutro "simbolizira doba kada je svetlo još čisto, početke kada još ništa nije iskvareno, izopačeno ili osramoćeno. To je i doba ... uzdanja ... u život".⁴⁶⁰

U Vranjskom Pomoravlju se "zaoravanje prve brazde, 'za sretan usev' vršilo uvek 'pre sunca' da ne bi orača ko susreo, da orača ne 'obirav mađije' za koje veruju da mogu učiniti 'loši ljudi' ".⁴⁶¹

I u Slavoniji orač za prvo oranje "podrani dobro, da mu ne bi koja ženska prešla put".⁴⁶²

Zanimljivo je da rani, "pre sunca" odlazak na prvo oranje i setvu, u nas narod, uglavnom, objašnjava ne srećnim trenutkom (kao napr. u slučaju mesečeve mene ili sedmičnog dana) već izbegavanjem nepoželjnog susreta, jer veruje da bi se on mogao negativno odraziti na

458 RS pod Podne (Ponoć)

459 Ibidem

460 RS pod Jutro

461 V. Nikolić-Stojančević, op. cit. s. 94; v. D. Antonijević, op. cit. s. 162

462 I. Franić. op. cit. GEM 10, s. 34

posao. Naročito nepoželjan je susret sa ženom. Zbog toga u Skopskoj Crnoj Gori "žena neće oraču preći puta ispred njega, pa makar on bio i dve stotine metara ispred nje, sve dok on ne prođe sa stokom".⁴⁶³

No bez obzira na narodno objašnjenje, možemo konstatovati da se u nas na prvo oranje i setvu polazi ranim jutrom.⁴⁶⁴

b. Vršioći

Setva je važan posao za svako domaćinstvo, ali i za selo kao celinu. U krajevima gde se početak setve smatra seoskim događajem, celo selo odredi jednog čoveka koji će prvi početi setvu. U nas se taj čovek naziva Težak-baša. Ustanova Težak-baše je prema M. Filipoviću bila najrazvijenija u srednjoj Bosni i istočnoj Hercegovini.⁴⁶⁵

Težak-bašu bi birali na "zborovima i sastancima".⁴⁶⁶ To je obično morao biti čestit, viđen i "srećne ruke" čovek. "On je bio kao domaćin čitava sela."⁴⁶⁷ Obično se godinama nije menjao, a određivao se i "po sreći kako bi rodila ljetina te godine kad je prvi put ubrazdio". Menjao bi se ako bi "izdala godina za njegovog Težak-baštva"⁴⁶⁸ ili ako bi umro.

Pre Težak-baše niko nije smeo da zabrazdi.⁴⁶⁹ Ukoliko bi Težak-baša ostario "zamolili bi ga ... da makar samo malo brazdu dvije pusti, da bi oni mogli početi".⁴⁷⁰

⁴⁶³ M. Filipović, "Običaji u Skopskoj .." s. 490

⁴⁶⁴ I kod drugih Slovena, Čeha i jednog dela Rusa počinju setvu jutrom "da se s nadolazećim suncem saglasi uzrast pojedinih biljaka", 'da ih niko ne vidi', 'da nekoga sami preteknu' i da se 'izbegne svaki neugodni i nepovoljni susret'. (I. Franić, op. cit. GEM 12, s. 30)

Iz ovih navoda proizilazi da na izbor jutra kao povoljnog vremena utiče više elemenata. Prvi je, svakako, poštovanje pravila "uzlaznog" vremena čiji se rast prenosi na rast useva.

Drugo bi bilo shvatanje da je jutro "neoskrnavljeno", još ne podleglo iskvarenosti, vreme, pa se ta čistota prenosi, unekoliko, na samog vršioća setve na čiju se obredno-etičku čistotu i inače polaže velika pažnja.

Treće je, da se negde veruje da će onaj ko prvi počne, pribaviti sav "blagoslov vremena", odnosno dobar rod. I četvrto, važnost posla čini ga podložnim uricanju, pa se, iz predostrožnosti, svi susreti izbegavaju.

Međutim, zapadni Rusi u okrugu Vijeka rađe seju uveče "da poslije ovog čina ne bi mogli obavljati više nijedan drugi posao, 'da ne skrivu lošu žetvu'". (Ibid. s. 30) Pri ovom izboru doba dana potpuno je zanemaren uzlazno-silazni tok dnevnog vremena. U prvi plan je stavljena obredna čistota vršioća setve, ali ne kao kod nas pre i za vreme obavljanja posla, već po obavljenom poslu. Tako i u jednom i u drugom slučaju stoji važnost posla i njegova zavisnost od ritualne čistote vršioća. U nas jutro olakšava neogrešenje pre posla, a kod Rusa veče omogućava neogrešenje posle obavljene setve. Pridavanje velike važnosti prvom oranju i setvi i zavisnost uspeha od ličnosti koja je vrši u oba slučaja (i kod nas i kod Rusa) je ista.

⁴⁶⁵ v. M. Filipović, "Ustanove esnafskog karaktera na selu", Radovi naučnog društva BiH XVIII, Sarajevo 1061. s. 122; i B. Čupurdija, "Agrama magija u tradicionalnoj kulturi Srba", EI SANU Pos. izd. knj. 23, Bgd 1982. s. 16-17

⁴⁶⁶ Lj. Pećo, "Običaji i verovanja iz Bosne", SEZb XXXII, II 14, Bgd 1925. s. 274

⁴⁶⁷ Ibid. s. 274

⁴⁶⁸ Ibid. s. 274

⁴⁶⁹ M. Filipović, "Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji", SEZb LXI, II 29, Bgd 1949. s. 201

Javni karakter setve postojao je i u nekim delovima Rusije gde "cijelo selo izabere jednog čovjeka 'lagane ruke', čija je žetva bila najbolja i svi ga znaju kao uredna, marljiva, napredna" i poštovana. Ako ne namerava još svoje da ore, on susedima "odore 2-3 brazde i zaseje ih"⁴⁷¹ pa oni potom nastave. U guberniji Smolensk prvo sejanje je obavljao sveštenik semenom sabranim od prvih seoskih domaćinstava.

Za nas je ovde bitno da naglasimo da je čovek koji je počinjao setvu u ime celog sela morao biti čestit, poštovan i dobar domaćin⁴⁷² i osoba srećne ruke. Jasno je da se verovalo da se osobine Težak-baše prenose na njegov rad, i na uspešan rast useva.

On je bio u nekom smislu predstavnik sela u stvaranju novog roda, nove letine, a njegove dobre osobine su se, verovali su, magičnim putem prenosile na useve.

U većini krajeva ipak je uobičajeno da prvu brazdu zaore starešina kuće ili neko drugi iz porodice. U devđelijskoj kazi se u svakoj porodici znalo ko je orač. On je bio na to ponosan i "gledao je samo svoj posao: volovi da mu budu siti, da bude 'pud njih čisto', ralo da mu bude dobro, bojndruk (jaram), pudvezi, žegli i drugo da budu ispravni". I on sam trebalo je uvek da bude uredan.⁴⁷³ Svuda čovek koji će početi setvu podleže određenim pravilima ponašanja kojih treba strogo da se pridržava da bi bila dobra letina.

U okolini Čačka čovek koga su u zadrugi odredili da počne setvu "od vremena izbora pa dokle god semena ne poseje ne sme sa ženskom imati snošaja, pa razume se ni sa svojom venčanom ženom".⁴⁷⁴ Zabrana seksualnih odnosa pred setvu zabeležena je i u nekim drugim krajevima (Aleksinačko i Vranjsko Pomoravlje⁴⁷⁵).

Orač⁴⁷⁶ (kao i seme⁴⁷⁷) trebalo je da izbegava neposredan dodir sa smrću. Ukoliko bi ipak bio u kontaktu sa umrlim, trebalo je, u nekim krajevima (sela oko G. Milanovca) "da obnovi svoju životnu snagu" i pre nego pođe u setvu da obroći (ocrveni broćom) svoje ruke".⁴⁷⁸

470 Lj. Pećo, op. cit. s. 274

471 I. Franić, op. cit. GEM 12, s. 31

472 U Poljskoj se smatralo da ne može "poorati ni zasejavati lice koje nema vlastitog posjeda", jer bi i rezultat rada bio nikakav, kao i lice koje je to obavljalo. (v. I. Franić, op. cit. GEM 12, s. 31)

473 S. Tanović, "Srpski narodni običaji u Devđelijskoj kazi", SEZb XL, II 16, Bgd 1927.

474 S. Trojanović, "Srpski žrtveni", s. 15

475 D. Antonijević, op. cit. s. 162; V. Nikolić-Stojančević, op. cit. s. 94

476 Ne samo orač, već i kalemar, pa i onaj ko nasaduje živinu, a "rukama je dohvatio mrtvac", "neće mu se primati kalemovi niti će mu se živina piliti".

477 "Kad se primeti da će bolesnik umreti, iz kuće se iznosi seme svih plodova. Veruju da ako to ne urade a setva neće naići". Ukoliko se seme pozajmljuje ili kupuje pazi se da to ne bude iz kuće u kojoj je neko umro u toj godini, jer se kaže "da je seme zamrlo", ili "da neće naići". (v. P. Tomić, "Bojenje i šaranje jaja", GEM 20, Bgd 1057. s. 7)

478 Ibid. s. 7; Slično, premda nije vezano za kontakt sa mrtvacem, u Češkoj, gde bi "zaklali na Ivana Glavoseka gusku." Njenu krv pomešanu sa sirćetom bi čuvali, a pre sejanja sejač bi u nju zamočio desnu ruku, njom tri puta protrljao levu i poprskao seme za setvu. (I. Franić, op. cit. GEM

Pred setvu orač se morao okupati. Takođe je morao obući čistu odeću.⁴⁷⁹ U Aleksinačkom Pomoravlju "orač mora da ima belu i čistu košulju",⁴⁸⁰ a u Vranjskom Pomoravlju ponegde, uz to "veže na glavu belo maramče".⁴⁸¹ To sve čine da bi obezbedili čistotu semena. Dakle, može se reći da čistoćom svoga tela i odeće žele da deluju na žito da bude čisto i zdravo, što se još pojačava belom bojom košulje, maramčeta, pa i nekim drugim belim tekstilom koji se tom prilikom koristi (stolnjakom u koji se stavlja seme, izbeljenim platnom koje se stavlja u vreću sa semenom, ili platnom preko koga sejač izlazi iz kuće).

I kod drugih Slovena se prvi dan setve smatrao za praznik, a orač se kupao i oblačio čisto i svačano (Rusi); u ponekim delovima Poljske "išli su na prvo oranje i sisanje ko na svadbu", a u Češkoj (zapadnoj) "uzimaju na sjetvu dijelove svadbenog odijela"⁴⁸²

Orač tog dana mora paziti i na svoje ponašanje. Na dan setve "ne smije psovati".⁴⁸³ On nikada ne kune, već fučka i pjeva".⁴⁸⁴ U mnogim krajevima postoji i tabu govora. Tako u Homolju "prvu brazdu izoru ćuteći".⁴⁸⁵ Isto je i u Vranjskom Pomoravlju,⁴⁸⁶ a u Aleksinačkom Pomoravlju ne samo da treba orač da ćuti, već smatraju da je dobro "da drži srebrni novčić ispod jezika, da bi pšenica, kako se veruje, bila na dobroj ceni".⁴⁸⁷

"Onoga dana kada će domaćin prvi put sejati žito - u Boljevcu - i domaćica ustane rano očisti kuću i izbací đubre i dade domaćinu čistu preobuku."⁴⁸⁸

I u drugim krajevima⁴⁸⁹ i domaćin i domaćica ustaju rano. "Domaćica prečisti seme na rešetki" pa ga onda zajedno sipaju u džak.

U Homolju smatraju da je "spremanje semena za sejanje ženski posao".⁴⁹⁰ Uz to žena, pred polazak, orača popraska pokvašenom kitom bosiljka.

12, s. 33)Ovde imamo više elemenata kojima se povećava plodnost semena, no ne treba zanemariti ni to, da crvena boja često zamenjuje krv u smislu životne snage.

479 I. Franić, op. cit. GEM 10, s. 34 i GEM 11, s. 35; S. Grbić, "Srp. nar. običaji iz sreza Boljevačkog", SEZb XIV, II 2, Bgd 1909. s. 262; V. Nikolić-Stojančević, op. cit. s. 94

480 D. Antonijević, op. cit. s. 162

481 V. Mikolić-Stojančević, op. cit. s. 94

482 I. Franić, op. cit. GEM 12, s. 33

483 Ibid. GEM 10, s. 34

484 J. Kotarski, "Lobor", ZNŽOJS XXI, Zgb 1917, s. 182

485 S. Milosavljević, "Srpski narodni običaji iz sreza Homoljskog", SEZb XIX, II 3, Bgd 1913. s. 358

486 V. Nikolić-Stojančević, op. cit. s. 95; Kod Čeha postoji nešto slično: sejač drži par zrna u ustima "radi obligatne šutnje i ne smije nijedno da nagrize ili progutne, jer bi mu ptice i miševi i druge štetočine izjele sjeme i ugrozile prirodu". (I. Franić, op. cit. GEM 12, s. 34)

487 D. Antonijević, op. cit. s. 162

488 S. Grbić, op. cit. s. 262

489 S. Tanović, op. cit. s. 332

490 S. Milosavljević, op. cit. s. 361

U svim slučajevima žena mesi obredni hleb brazdaonicu⁴⁹¹ koji sa sobom nosi orač, ili mu ga žena nosi na njivu u vreme užine.

Iz ovoga što smo naveli, vidi se da domaćica, žena, ustaje istovremeno sa domaćinom, stara se o čistoći kuće, i čistoći odeće koju će sejač da obuče. Ona je ta koja, po pravilu, priprema seme za setvu, a ponegde je žena ta koja blagosilja sve vršioce posla.

I tako, premda je u ovim svim ritualima i pravilima oko setve stavljen akcenat na orača-sejača, dakle muškarca kao glavnog vršioca radnje, vidimo da se uz njega, paralelno, uvek pojavljuje i žena. Ona je, doduše, u senci, ali ipak važan učesnik tog obrednog početka setve. Jer kad znamo koliki se značaj pridaje semenu za setvu, onda nije zanemarljiva uloga onoga ko setveno seme priprema. Na jednom drugom planu sasvim je razumljivo da je taj posao dodeljen ženi, jer simbolička veza žena - seme potiče još iz početaka agrikulture.⁴⁹²

Izloženi materijal ukazuje da se pri početku oranja-sejanja vršioći radnji, pogotovo sam orač, moraju pridržavati određenih pravila, a najviše se insistira na njegovoj fizičkoj i izvesnoj moralno-etičkoj čistoti, jer će se ona, kako veruju a i objašnjavaju, preneti na samo seme i rod.

To je bio putokaz za istraživače da ceo ovaj sklop običaja tumače imitativnom magijom. Nesumnjivo, to je objašnjenje ispravno. Međutim, pitanje je da li je to i jedino objašnjenje, i da li ti običaji imaju i neki drugi smisao, značaj i cilj.

Poznato je da je simbolika mnogoznačna, i da jedna stvar istovremeno može imati više značenja, pa je i njeno delovanje mnogostruko; a u verbalnim iskazima jedno se iskazuje, bilo zato što je primarno ili je najočiglednije pa stoga i najprihvatljivije, dok se drugo podrazumeva ili je donekle potisnuto. Primera radi navešćemo par takvih slučajeva iz setvenih običaja. Tako se u nekim krajevima (Skopska kotlina⁴⁹³) u vreću sa semenom stavlja česno belog luka da bi, kako kažu, pšenica bila bela, a zrno okruglasto i puno. Ali mi znamo da se beli luk koristi kao apotropej od zlih demona. Tako se tim česnom belog luka istovremeno seme i štiti. Crveni konac, tako prisutan pri setvi (kači se na vreću sa semenom, sejač ga vezuje oko prsta desne ruke, ili se vezuje desnom volu na desni rog) uglavnom se tumači kao apotropej, zaštita od zlih sila koje bi mogle da ugroze učesnike posla, orača, vola, ili samo seme. Međutim, kako se vidi iz nekih drugih rituala (crveno uskršnje jaje koje se zakopava u njivu, "obročene" ruke sejača i dr.)

⁴⁹¹ Pogača koja se obavezno nosi na njivu na prvo oranje i setvu zove se još: brazdanica, podbrazdaonica, ubrazdaonica (Srbija), podoranica (Čajniče), maslanica, maslenica (Bosna), zelnik (Makedonija).

⁴⁹² Na povezanost žene i zemlje, a s tim i prve brazde možda ukazuje i to da se u selu Obražđu slavi "Sveta Obražda onda, kada se prvi put ore i brazda brazdi." (S. Trojanović, "Srpski žrtveni" s.

13)

⁴⁹³ M. Filipović, "Običaji i verovanja u Skopskoj kotlini", s. 491

crvena boja označava i životnu snagu. Na isti način i ceo ovaj sklop običaja oko setve, ova pravila koja se odnose na glavnog vršioca posla, ne samo da se mogu drugačije tumačiti, nego, smatramo, zaista imaju i druge konotacije.

Sam taj rad, sejanje, noseći sobom važnost preživljavanja, odnosno od uspeha tog posla zavisi čovekov opstanak, poprima nešto sveto. S druge strane, stvaranje uopšte, a pogotovo stvaranje života, činilo se čudom i bilo je sveto. Čovek, orač-sejač, je sudeonik u tom stvaranju. Time se on uvrštava u posvećene. A "budući da je čovek posvećen, onda i njegov rad sadrži liturgijsku vrednost koja još i danas dosta prikriveno živi u suvremenim seljačkim populacijama Evrope".⁴⁹⁴

Ako iz tog ugla sagledamo ponašanje orača-sejača, videćemo da ono sadrži sve elemente koji potvrđuju poimanje ovog posla kao jednog veoma važnog religioznog čina za koji je potrebna najveća sveukupna čistota.

Upotreba pluga, već smo izložili, donela je promene u poimanju sila prirode koje utiču na vegetaciju, posebno na kultivisane biljke. Zemlja nije više smatrana kao samodovoljna, samooplođujuća majka. Da bi dobila dete - u našem slučaju mlado žito - postao je neophodan i muškarac. Tako je mlado žito bilo proizvod hijerogamije, svetog braka, između Zemlje i Neba. Spajanje Zemlje i Neba ostvarivalo se oranjem.

"Plug i lopata simboliziraju, poput većine oštrog oruđa, radnju muškog principa na pasivnoj ženskoj tvari." "Prijeći zemlju plugom znači sjediniti muškarca i ženu, nebo i zemlju; rođenje je kao žetva."⁴⁹⁵ Simbolički plug je falus Nebesa i preko njega se ostvaruje hijerogamni brak Neba i Zemlje rezultirajući novim vegetacionim ciklusom.

Ponegde nailazimo na običaj da se pre ili po setvi u njivu zabodu oštri gvozdeni predmeti. Tako Srbi u Mađarskoj "prije sjetve zabodu u zemlju željezni čavao koji su žene donijele sa sobom u džepu da se ne bi sjeme iskrivilo".⁴⁹⁶ Na istom području kad završe setvu lana i konoplje "zabodu nož u vrh njive. Na taj način neće ptice jesti sjemenja".⁴⁹⁷ "U Dalmaciji su osiguravali usjeve tako, da na kraju sjetve nož se zabode u polje, a sjekira u zemlju".⁴⁹⁸

Iz ovih nekoliko primera vidi se da narodno objašnjenje ovog običaja nije jedinstveno. Tim činom se želi postići dobrobit i zaštita useva. Zatim, čini se, premda nije uvek u podacima precizirano, radi se o usevima za čiju setvu se prethodno ne ore, tj. ne koristi se plug. Na

494 M. Elijade, "Kovači i alhemičari", s 157

495 RS pod Plug

496 I. Franić, op. cit. GEM 11, s. 36

497 Ibid. s. 36

498 Ibid. GEM 12, s. 38

osnovu toga možda možemo pretpostaviti da se na te oštre gvozdene predmete prenosi (ili se pojačava) poimanje pluga kao falusa Neba, odnosno ti predmeti treba da predstave (ili potvrde) hijerogamični odnos Neba i Zemlje koji rezultira rastom useva.

U daljem rastu useva veliku ulogu igra ono što dolazi s Neba - poželjna, pravilno raspoređena, kiša i nepoželjan grad s olujom.

Preterana kiša ili grad štete usevima. Naš narod, često, ritualnim radnjama pokušava da otkloni te opasnosti. Tako se suvišna kiša pokušava suzbiti zabadanjem sekire ili noža u zemlju. U mnogim našim krajevima (od Makedonije do Slovenije) na isti način se pokušava sprečiti grad. Ponegde se iznesena sekira ne zabada u zemlju, već se njena oštrica okreće ka nebu.⁴⁹⁹

Pitanje je da li se ova dva običaja, istovetna po činu, mogu dovesti u vezu?

Pogledajmo šta još prati ritualnu odbranu od grada. Da bi se zaštitili usevi pred kuću se iznosi sofa, a na nju se, između ostalog stavlja vosak ili sama slavska, odnosno uskršnja, sveća; ponegde se na oblake maše čuvanom polovinom ubrazdaonice koju su pri prvom oranju delom ukopali u prvu brazdu. U selima kod G. Milanovca "žene mašu prema oblaku jajetom, venčanim prstenom ili vencem".⁵⁰⁰ Sofa je povezana sa jelom - hlebom, a ostali predmeti su nošeni na njivu prilikom setve da bi pozitivnost, za koju se veruje da poseduju, preneli na seme i zemlju.

Postojeća naučna objašnjenja teže da ove običaje tumače zamišljenim magijskim delovanjem određenih predmeta na demone ili neprijateljske sile prirode.

Međutim nama se neodoljivo nameće sledeća misao. U trenutku opasnosti koja preti usevima sa Neba ovim radnjama (zabadanjem šiljatih gvozdenih predmeta u zemlju) kao da se želi obnoviti odnos Neba i Zemlje. Mahanjem venčanim prstenom ili vencem ka Nebu kao da se Nebo potseća na postojeći brak koji je rezultirao novim vegetacionim ciklusom. A predmetima koji su pri setvi bili uz seme kao da se opominje Nebo na učešće u stvaranju useva, pa i upozorava da će gradom (suvišnom kišom) uništiti svoje sopstveno delo.

U osnovi oba ova običaja, čini se, stoji ideja o personifikovanoj prirodi, o Nebu-mužu i Zemlji-ženi koji svojim zagrljajem stvaraju novu žetvu.

Dakle, u svom personifikovanju prirode, koje je ipak najuočljivije u narodnom literarnom tvoraštvu, naš narod zamišlja Nebo kao muškarca, a Zemlju kao ženu. Oni su često predstavljani, kao što su ranije navedeni primeri pokazali, kako međusobno razgovaraju kao muž i žena.

⁴⁹⁹ v. B. Ćupurdija, op. cit. s. 35-38

⁵⁰⁰ P. Tomić, op. cit. s. 10

Imajući sve ovo na umu osmotrićemo još nešto u vezi sa oračem-sejačem. Pri polasku na oranje-sejanje u mnogim krajevima se stavlja u vreću sa setvenim semenom srebrni prsten.⁵⁰¹ U Nišavi i Lužnici, pored, ili umesto, prstena stave srebrnu žensku grivnu ili pojas (pafte),⁵⁰² a u Pečenjercu srebrni đerdan (đerdan s novcem).⁵⁰³ Svi ovi predmeti su ženski, kružnog oblika, povezujući. U nekim selima Skopske kotline⁵⁰⁴ sejač po dolasku na njivu stavi taj prsten na prst desne ruke i ne skida ga dok ne zaseje.⁵⁰⁵

Prsten ima bogatu simboliku no jedna od osnovnih je označavanje vezivanja. To vezivanje se može posmatrati dvojako. Prvo (drugo ćemo razmotriti malo kasnije), prsten je "znak saveza ... zajednice i zajedničke sudbine"⁵⁰⁶ odnosno, kao venčani znak "vezuje za novo stanje sjedinjenosti, potpunosti, ostvarenosti".⁵⁰⁷

Stavljanje prstena (srebrnog ženskog) pre početka oranja-sejanja simbolički je isto kao ritual venčanja.

U jednoj dodolskoj pesmi nailazimo na sledeće:

Mi idemo preko sela

Oj dodo le

Moj božole!

A oblaci preko neba

Oj dodo le

Moj božole!

Iz oblaka prsten pade

Oj dodo le

Moj božole!

Ujami ga kolovođa

Oj dodo le

Moj božole!

Po ovoj pesmi, kao što vidimo, prsten iz neba dopada kolovođi, glavnom muškarcu povorke koja od neba moli kišu.

501 v. VI. Nikolić, op. cit. s. 259; M. Filipović, "Običaji u Skopskoj .." s. 490-491; S. Trojanović, "Srpski žrtveni" s. 16; S. Tanović, op. cit. s. 332; D. Debeljković, "Običaji srpskog naroda na Kosovu Polju", SEZb VIII, II 4, Bgd 1907. s. 213

502 VI. Nikolić, op. cit. s. 258

503 S. Trojanović, "Srpski žrtveni", s. 16

504 Novo selo na Vardaru, Sopišta, Gornje Lisičje

505 M. Filipović, "Običaji u Skopskoj..", s. 491; v. isti "Etnološke beleške iz severnoveleških sela", GEM 7, Bgd 1932. s. 75

506 RS pod Prsten

507 IETS pod Prsten

Prsten može označavati i "združivanje ličnosti darodavca i primaoca". "Prsten se izjednačava s ličnošću vlasnika, a darovati prsten znači preneti moć - odnosno - izaslaničko punomoćje."⁵⁰⁸

Ovde prsten iz neba hvata muškarac, što znači da je muškarac taj koji dobija punomoćje od Neba, i na neki način se izjednačava sa vlasnikom - Nebom.

Podsetimo se sada pravila kojih treba pred prvo oranje i setvu da se pridržava glavi vršilac: On treba da bude okupan, da ima čistu odeću, često svečanu "kao za svadbu", a ponegde nosi čak i deo svadbene odeće. Tabu seksa ukazuje da on za taj čin -setvu - treba da bude čedan, svakako ritualno čist, možda i da bi sačuvao svoju plodonosnu snagu za odsudan trenutak. (Rašireno je verovanje u prenos plodnosti čoveka na Zemlju, i obrnuto.) Slično kao što onaj ko učestvuje u stvaranju života, treba da izbegava dodir sa umrlima da ne izgubi, da mu "ne zamre" životna snaga; (možemo povući paralelu sa trudnicom, koja, zbog opasnosti po čedo, ne treba da dođe u dodir sa mrtvacem;). Negde sejač sa semenom pri izlasku iz kuće pregazi preko praga prostrto ubeljeno platno, a na setvu ide ne osvrćući se. Ova pravila umnogome asociraju na svadbu.

Ako sada povežemo narodno shvatanje prirode i čovekovu potrebu, želju, da svoju delatnost uklopi u okvire tog poimanja prirode, otkriva nam se da svojim ponašanjem vršioći, posebno sejač, pomažu da dođe do realizacije hirogamije, braka između Neba i Zemlje, a preko tog spajanja i do novog vegetacionog ciklusa. Orač je na neki način opunomoćenik nebeskog boga (setimo se prstena s neba), on unekoliko predstavlja manifestni vid Neba, pa je samim tim, mladoženja Zemlji, koja je pak, preko srebrnog prstena (grivne, pojasa, đerdana) povezana sa ženom (domaćicom).

Posle analize obrednih pravila za vršioce setvenih poslova možemo zaključiti da su ona mnogoznačna i da imaju više pravaca delovanja na magijsko-religijskom planu. No ona svojom preciznom podelom uloga istovremeno oslikavaju i teže da zadrže postojeće društvene odnose.

Prema funkcionalnoj analizi agrarnih obreda Dobrila Bratić je ustanovila da je latentna funkcija ovih obreda da se integriše porodica i time obezbedi da svaki njen član izvršava svoje obaveze, jer bi narušavanje tog poretka moglo dovesti do destabilizacije "prvenstveno u procesu proizvodnje, a time i funkcionisanju porodice kao zajednice u celini".⁵⁰⁹

Strukturalna analiza dovela je, mada iz jednog drugog ugla, do sličnog zaključka. Naime, poremećaj ustanovljenih odnosa u društvenoj

⁵⁰⁸ IETS pod Prsten

⁵⁰⁹ D. Bratić. "Promene u agrarnim obredima", Zbornik EI SANU knj. 17-18, Bgd 1985. s. 142

zajednici dovodi, smatralo se, do poremećaja u prirodi, što može dovesti u pitanje opstanak kako uže tako i žire društvene zajednice. Stoga pridržavanje pravila obrednog ponašanja, a s tim i podela uloga u radu, veruje se, obezbeđuje se uspešnost posla, i u krajnjoj liniji i sam opstanak.

v. Seme

Briga za seme za novu setvu počinje već na samoj žetvi.⁵¹⁰ Seme iz poslednjeg snopa, iz "božje brade" ili iz venca sačinjenog iz klasova poslednjeg snopa, čuva se i pred setvu meša sa setvenim semenom.⁵¹¹

Za jesenje sejanje sačuva se nekoliko pregršti pšenice "koja je u svoje vreme, posle vršaja petlovom krvlju pokapana, pa se naspe u čist beo ubrus, a u sredinu se turi jedno jaje. Od ove pšenice treba prvo nešto posejati".⁵¹² Očigledno je da se smatra da seme iz poslednjeg snopa sadrži posebnu "plodotvornu moć".⁵¹³

Slično se postupa i sa kukuruzom. U Homolju "kukuruz odaberu još pri branju, spletu korenje u vence i obese na promajno mesto ... Pred sejanje kukuruza žene skinu vence i raspletu ih, ne kidaju ih, da ne bi vetar lomio i kidao strukove na njivi. Korenje okruno samo na sredini, jer je to zrno najkrupnije i najzrelije. Ostala zrna daju živini da bolje nosi, ili stoci što se muze, da bolje daje mleka. Tuluske (palušine) zajedno sa šašom što je na njima puštaju, po zalasku sunčevu, niz reku, te da i kukuruz poteče (pobuja) iz zemlje kao voda niz reku."⁵¹⁴

Ovaj opis sadrži u sebi racionalne i iracionalne elemente. Odbir semena se zasniva na saznanju: dobro seme daje dobar rod,⁵¹⁵ pa se već pri branju kukuruza bira onaj koji ima "krupno, jedro i zdravo zrno",⁵¹⁶ a potom se pri krunjenju za seme ostavlja samo zrnevlje sa sredine klipa.

Na iracionalnom i simboličkom planu, ti klipovi predstavljaju plodnost, odnosno poseduju plodotvornu snagu. Ta se snaga preko zrna s kraja klipa, proba preneti i na, za ishranu važne, domaće životinje. A uz to, s druge strane, povezivanjem preostalih odabranih biljaka sa onim elementima prirode koji imaju znatnog uticaja na rast i bujnost useva,

⁵¹⁰ S. Milosavljević, op. cit. s. 361

⁵¹¹ D. Antonijević, op. cit. s. 163; D. Debeljković, op. cit. s. 212-213; S. Grbić, op. cit. s. 265; I. Franić, op. cit. GEM 10, s. 33

⁵¹² S. Trojanović, "Srpski žrtveni..." s. 21

⁵¹³ D. Antonijević, op. cit. s. 164

⁵¹⁴ S. Milosavljević, op. cit. s. 316; v. slične podatke i za druge krajeve B. Čupurdija, op. cit. s. 18

⁵¹⁵ Podsetimo se izreke "Kakvo seme takav klas!" (S. Mijatović-T. Bušetić, "Tehnički radovi ..." s. 110

⁵¹⁶ S. Milosavljević, op. cit. s. 361

pokušava se osnažiti i povećati plodnost samog semena. Stabljike i klipovi se puštaju niz reku po zalasku sunca što asocira na njihovo povezivanje prvenstveno s vodom i zemnom vlagom, ali i sa mračnim i plodotvornim podzemnim silama same zemlje.

Rodnost semena se pokušava osigurati i blagoslovom sveštenika ili osvećenjem u crkvi.

Pravoslavni osvećuju seme na sv. Simeona (1/14. IX) ili na Krstovdan (14/27. IX), a katolici na sv. Matiju.⁵¹⁷ U Skopskoj kotlini je postojao običaj, koji se, kako je M. Filipović 1939. godine zabeležio, napuštao, da na sv. Simeona ili Krstovdan "sveštenik u crkvi čita pravilo i blagosilja seme od svake vrste žita. Kad se počne sejati, sejač najpre baca to blagosloveno seme".⁵¹⁸ U devdelijskoj Kazi, na Krstovdan, sveštenik čita molitvu semenu na sledeći način: "domaćica napuni po tanjir svake vrste žita ... i meće ih na zemlju. U sredini između tanjira metne misur s vodom, a na jednom tanjiru prilepi upaljen u sveću. Pop sveti vodicu i onda u osvećenu stavi nekoliko zrna svakog semena. Pored semena meću čašu sa novim vinom (ako ga imaju). Seme se vraća u koš, a vino u korito. Ovo se radi da se sve seme i vino osvete".⁵¹⁹

U Vranjskom Pomoravlju seme se na sv. Simeona nosilo u crkvu da ga sveštenik opoje i da tamo prenoći.⁵²⁰ U Pečenjevcu se, takođe, nosilo seme u crkvu "na orački praznik sv. Simeon"; ono se prvo zasejavalo.⁵²¹ U Nišavi i Lužnici nose "u crkvu u maloj zemljanjoj panici ili zemljanom tanjiru (koji se zove 'bljuce') čistog žita da pop očita. ... Donošenje žita u crkvu biva u mladu nedelju meseca septembra ili oktobra".⁵²²

U nekim selima Slavonsko-požeškog kraja "za prolećno sijanje od prve rukoveti kod žetve ili kosidbe žita odabere se 30 klasova. Izvade zrna i odnesu ga zajedno sa glavicom belog luka i s jednim komadom srebrna novca, da se u crkvi na blagdan sv. Matije posveti. Kod sjetve nose u onoj vreći iz koje siju. Kad se sjetva okonča sejač pojede malo od luka, a ostatak odnese kući domarima da ga oni pojedu".⁵²³

Osvećenje semena vrši se i pred samu setvu. To osvećenje je arhaičnije, bez sveštenog lica; u nekim slučajevima krajnje jednostavno, dok je u drugima zamršenije i kombinovano sa toliko drugih religijskih elemenata da je gotovo neprepoznatljivo.

Ponegde (Misurovac, Nišava) uoči setve ostave u torbici sa otrebljenim semenom "bosiljak da prenoći, pa sutra primešaju još žita i

517 I. Franić, op. cit. GEM 10, s. 33

518 M. Filipović, "Običaji u Skopskoj ..." s. 490

519 S. Tanović, op. cit. s. 331

520 v. V. Nikolić-Stojančević, op. cit. s. 94

521 S. Trojanović, "Srpski žrtveni", s. 16

522 Vl. Nikolić, op. cit. s. 258

523 I. Franić, op. cit. GEM 10, s. 33

seju".⁵²⁴ Bosiljak je "našem narodu ...najmilija biljka" i ima, kako tvrdi V. Čajkanović, "izvanredno važnu ulogu u magiji, religiji, kultu i medicini ...srpakog naroda".⁵²⁵ Njemu se pripisuje plodotvorna i zaštitna snaga, ali ono što nam objašnjava njegovu primarnu ulogu u ovom slučaju je verovanje da je "bosiljak božji cvet". Otuda, možda, potiče neko uverenje kao da se preko njega uspostavlja veza sa Bogom, te on služi kao sredstvo za osvećenje, odnosno bosiljak kao da je prenosilac božjega blagoslova. Seme koje je prenoćilo u dodiru s bosiljkom smatra se podjednako osvećenim kao ono koje je prenoćilo u crkvi. Ili drukčije rečeno "božji cvet" slično kao božji hram (ili sveštenik) osvećuje seme prenoseći na njega božji blagoslov.

Seme za setvu se kadi i uz njega se stavlja upaljena sveća, što bi, takođe, spadalo u obred osvećenja semena.

Ali seme se dovodi u vezu sa vatrom i na drugi način. "Da ne bi pšenica imala glamonjice, prži se u vrelom pepelu. Za to u korito sipaju seme u koje metnu vreo pepeo, pa to dobro promešaju."⁵²⁶ Na Blagovesti, kad počne prolećna setva, "iznose seme na sunce".⁵²⁷ U osnovi ovih postupaka je empirija, pa i ukoliko se izvode ritualno, imaju prvenstveno praktični karakter.

No vratimo se osvećenju semena. U Lužnici iznese se malo žita iz ambara, "pa se onda upali voštana sveća i metne do žita da gori. Zatim se okadi žito tamjanom i onda se na istom mestu zakolje petao".⁵²⁸ Neki nadnesu petla, a drugi iz njegove glave nakapljaju malo krvi na žito. Na ovo žito "koje je kao molitveno" prituri se još žita koliko je potrebno.⁵²⁹

U Nišavi je običaj, kako je Vl. Nikolić zapazio, "zapleteniji". Tako nad samim izvađenim žitom kolju petla ili pile, neki tako da glava padne u žito, dok drugi samo nakapaju krvi. Zatim u žito stave neki srebrni predmet (paru, prsten, grivnu ili pafte) i "metnu ga na zemlju u kući i onda zapale voštanu sveću i stave 'živ ugljen' (žar) na raonik te okade njime to žito, i onda presipaju u vreću ... i nose na njivu".⁵³⁰

Osvećenje semena i kađenje uz upaljenu sveću obavlja se, kako vidimo, u kući dok seme stoji na zemlji. Žar, po svoj prilici, sa ognjišta, stavlja se na raonik. Time se u ovaj obred uključuje zemlja kao izvor plodnosti, vatra kao izvor toplote i raonik, koji se tom vatrom, takođe, pročišćuje i osvećuje. To, dakako, asocira na izvesno sjedinjavanje ženskog (zemlja) i muškog (raonik - vatra-sunce) principa. Međutim,

⁵²⁴ Vl. Nikolić, op. cit. s. 258

⁵²⁵ V. Čajkanović, "Rečnik srpskih narodnih verovanja o biljkama" pod Bosiljak s. 41

⁵²⁶ S. Mijatović-T. Bušetić, "Tehnički radovi...", s. 9

⁵²⁷ SMR pod Blagovesti

⁵²⁸ Vl. Nikolić, op. cit. s. 258

⁵²⁹ Ibid. 258

⁵³⁰ Ibid. s. 259

čini nam se, da tu treba obratiti pažnju na još nešto. Zemlja u kući na kojoj je seme i žar sa ognjišta, a smatra se da je ognjište sedište duša predaka, kao da povezuju setveno seme, koje će svojom rodnošću omogućiti opstanak porodice, sa precima, zainteresovanim za nastavak porodice, koji treba da blagoslove i pospeše njegov rast.

Ovim ritualom kao da se povezuju tri nivoa vremena koji se odnose na porodicu (prošlost-precima, sadašnjost-vršioци, budućnost-porod) sa tri nivoa prostora koji se odnose na prirodu (zemno, podzemno i nebesko). Tu je, svakako, i sjedinjavanje muškog i ženskog principa.

Sjedinjavanjem ovih suprotnih, ali komplementarnih elemenata, omogućava se, u ovom slučaju preko rodnosti semena, nastavak života.

vreme	prostor
čovек	priroda
muškarac	žena
	nastavak
	života
	(rodnost semena)

Tako se ritualom sjedinjuju svi elementi u želji da deluju na konkretno seme da da dobar rod.

Petao se u navedenom primeru kolje nad samim žitom, a na Kosovu Polju žene za ručak "zakolju petla na stožeru ... da im pšenica poraste visoko kao što je stožer i da bude crvena kao petao".⁵³¹ I u drugim krajevima, po pravilu, nosi se petao oračima za ručak uz pogaču. Petao se kolje i po završetku žetve ili vršidbe i jede za večeru. U selima oko Niša pri kraju vršidbe kolju petla na gumnu, odnosno stožeru, tako da krv natopi žito koje se pri jesenjoj setvi prvo poseje.

Na osnovu ovih običaja i uloge petla (kokoši i pileta) u Božićnjem ciklusu običaja kojima se želi obezbediti berićetna godina Š. Kulišić zaključuje da je i kod nas⁵³² petao "životinjski predstavnik žitnog demona".⁵³³ Stoga se i naglašeno prisustvo petla u setvenim i žetvenim ritualima tumači željom da on, kao manifestni oblik žitnog demona, prenese na setveno seme svoju životnu snagu. Ta životodavna uloga petla naročito se pojačava nakapavanjem njegove krvi na seme, jer "krv se posvuda smatra nosiocem života. U mnogim mitovima krv donosi život biljkama pa čak i kovinama". Uz to "ona pripada opštoj simbolici crvenog".⁵³⁴

⁵³¹ D. Debeljković, op. cit. s. 321

⁵³² Dž. Frezer je u "Zlatnoj grani" (s. 559) izneo mišljenje na osnovu građe drugih naroda, da neki običaji vezani za poslednji snop i ubijanje pevca ukazuje na njegovu identifikaciju sa duhom žita.

⁵³³ v. Š. Kulišić, "Iz stare srpske religije", s. 82-90; isti, "Božićna pečenica", GEM 15, Bgd 1940. s. 25; SMR pod Petao

⁵³⁴ RS pod Krv

Ali, premda je očigledno da je veza petao - žito nesporna, i da je petao u ovom slučaju prvenstveno "životinjski predstavnik žitnog demona" ipak, čini nam se, ne bi trebalo ispustiti iz vida njegovu simboličku i ritualno-religijsku mnogoznačnost.

Petao ima životodavno svojstvo, ali stiče, na osnovu svojih specifičnih osobina i drugu simboliku.

Svojim kukurikanjem on najavljuje sunce, ali i rasteruje noćne neprijateljske demone, čime postaje apotropej, tj. zaštitnik, ovde semena, od zlih sila.

Na ivici dana i noći petao biva u vezi s noćnim (u grčkoj mitologiji i boginjama meseca) i htonskim, a kao objavljivač sunčevog pojavljivanja sa solarnim i nebeskim.

Još od davnina petao se javlja kao atribut htonskih božanstava. On je atribut Persefone (mlado žito) kao i sv. Save.⁵³⁵ Takođe se u grčkoj mitologiji "zbog uloge psihopompa pripisuje Hermesu (Mercuru), božanskom glasniku, koji obilazi tri razine svemira idući od pakla do neba".⁵³⁶

Običaj da se glava pevca zaklanog nad setvenim semenom ukopava u njivu⁵³⁷ pruža mogućnost da petla sagledamo i kao medijatora između zasejanog semena u zemlji i sila zemlje koje treba plodotvorno da utiču na njega, s jedne strane, a istovremeno i kao žrtvu tim istim silama s druge strane.

Kao vesnik sunčevog dolaska petao je u vezi sa solarnim i nebeskim. A njegova sposobnost oglašavanja i predviđanja promene vremena povezuje ga sa meteorološkim nebeskim. To se vidi i iz toga što se negde na sv. Iliju (2. VIII) kolje petao. Sv. Ilija-gromovnik se slavi u doba završetka žetve što potvrđuje njegovu vezu sa agrikulturom i žitom. S. Trojanović iz toga što "petao predskazuje vreme od koga zavisi letina" i što je "petao ptica gromovnika, a on vlada oblacima iz kojih se može prosuti blagodet kao i propast"⁵³⁸ zaključuje da je petao žrtva nebeskom bogu gromovniku.

Proizilazi da je osnovna uloga petla u setveno-žetvenim ritualima, bilo da je njegovo prisustvo očigledno (klanje nad semenom ili na gumnu), bilo da je skriveno (u obliku obaveznog jela), jeste da on obezbedi životnu snagu semenu. Ali, to ne isključuje ostale uloge koje proizilaze iz njegove simboličke polivalentnosti iako one ostaju u drugom planu. Petao je, kao rasterivač noćnih demona, zaštitnik semena. On je medijator između semena i sila koje imaju uticaja na rast useva, budući da je spona između nebeskih, zemnih i htonskih sila i božanstava. Istovremeno petao je i žrtva tim silama.

⁵³⁵ v. V. Čajkanović, "Mit i religija ...", s. 380, 387

⁵³⁶ RS pod Pjetao

⁵³⁷ Vl. Nikolić, op. cit. s. 259

⁵³⁸ S. Trojanović, "Srpski žrtveni", s. 22-23

U želji da setveno seme da što zdraviji, bujniji i krupniji rod, ono se meša ili se u torbu u kojoj se ono nalazi stavljaju razni predmeti, koji putem imitativne magije, veruje se, prenose na njega neke svoje osobine ili treba da ga zaštite.

S obzirom na svoj oblik, boju i simboliku nije nikakvo čudo da se jaje javlja kao značajan elemenat u ritualima oko setve. Jajetom se meša seme da bi, taj simbol života, preneo svoju životnu snagu na seme. Jaje je okruglasto, belo i krupno pa se pretpostavlja da će i te svoje osobine preneti na seme, odnosno budući rod.

U vreću sa semenom, pored, već pomenutog bosioaka, stavljaju i neke druge biljke ili plodove voća. Tako u Homolju u vreći sa semenom nose zdravac, (koji svojim imenom asocira na zdrav rod) i koren koprive.⁵³⁹ Po završenom oranju, a pre sejanja, zakopaju ih na sred njive "da crvi ne bi nagrizali koren".⁵⁴⁰ U Zeti su stavljali nar da bi klasovi bili puni,⁵⁴¹ u đevdelijskom kraju kalinku (nar) da zrna budu krupna,⁵⁴² a u Skopskoj kotlini neki stavljaju grožđe ili jabuku.⁵⁴³

U Levču i Temniću se "za bisage ili vreću, u kojima se nosi seme, veže crvena svila ili konac sa devojačke ili starosvatovske pogačice, koji se za to naročito čuva, jedan novac (ma koji) i olovo. Crvena svila, kao i crveni konac oko oračevog prsta, vezuje se "da bi pšenica ... bila tako crvena; novac da bude na dobroj ceni, a olovo - da bude na kantaruu teška kao olovo".⁵⁴⁴

Pored sve raznolikosti stvari koje se dovode u vezu sa setvenim semenom možemo uočiti da se u njega najčešće stavlja "češaljaka" za kudelju da bi žito izraslo gusto. Podjednako često se meće i srebrni novac ili neki srebrni predmet. To stoga, kako kažu, da žito bude "čisto i sjajno kao srebro".⁵⁴⁵

I stvarno "bijelo i sjajno srebro je simbol čistoće svake vrste. ..I sama riječ srebro (argentum) dolazi od sanskriptske riječi koja znači bijelo i sjajno".⁵⁴⁶ Tako se narodno objašnjenje za stavljanje srebrnine u torbu sa setvenim semenom, a kojim se izražava želja da novo seme

⁵³⁹ U verovanju našeg naroda "kopriva ima jaku apotropejsku moć". Vodom u kojoj je potopljena kopriva umiva se na Đurđevdan "zdravlja radi". Ona je poznata "kao utuk protiv groma". Njeno bujanje predskazuje rodnu godinu. Pokatkad se koristi kao "šibljika života". U nekim prilikama koprivom se "ritualno pričešćuje". (v. V. Čajkanovnić, "Rečnik... o biljkama" pod Kopriva) Imajući u vidu sve ove moći koje se pripisuju koprivi jasna je njena primena i u ovoj prilici.

⁵⁴⁰ S. Milosavljević, op. cit. s. 361

⁵⁴¹ I. Radulović, "Narodna verovanja u Zeti", GEM 11, Bgd 1936. s. 55

⁵⁴² S. Tanović, op. cit. s. 332

⁵⁴³ M. Filipović, "Običaji u Skopskoj.." s. 490-491

⁵⁴⁴ S. Mijatović - T. Bušetić, "Tehnički radovi ..." s. 9

⁵⁴⁵ v. V. Nikolić-Stojančević, op. cit. s. 95; S. Tanović, op. cit. s. 332; S. Trojanović, "Srpski žrtveni" s. 14; M. Filipović, "Beleške o narodnom životu i običajima na Glasincu" GZM X/NS, Sarajevo 1955. s. 132; D. Debeljković, op. cit. s. 321; M. Filipović, "Običaji u Skopskoj.." s. 490-491; isti, "O Životu.. Visočkoj nahiji" s. 202; Vl. Nikolić, op. cit. s. 259

⁵⁴⁶ RS pod Srebro

bude belo, sjajno i čisto, poklapa kako sa vidljivim osobinama srebra tako i sa njegovim osnovnim simboličkim značenjem.

Na jednu manje očiglednu ulogu i značenje srebrnih predmeta (prsten, grivna, pafte) već smo ranije ukazali.

Pored toga treba imati na umu da "u sustavu korespondencije kovina i planeta srebro stoji u vezi s Mjesecom. Pripada simboličkoj shemi ili lancu Mesec-voda-ženski princip".⁵⁴⁷ Kao što je poznato "Mjesec je simbol biološkog ritma ... ritma života". On raste i iščezava, "ali njegova smrt nikada nije konačana". "On upravlja svim kosmičkim razinama što se podvrgavaju zakonu ciklične evolucije: vodom, kišama, vegetacijom i plodnošću".⁵⁴⁸ Zato je "po predaji, za razliku od zlata koje je aktivni muški, solarni i nebeski princip, srebro pasivni, ženski, lunarni i vodeni princip".⁵⁴⁹

Sve ovo nas navodi na zaključak da se seme dovodi u vezu sa srebrom iz više razloga: prvo da bi na njega prenelo svoj sjaj i belinu; zatim da bi obezbedilo prisutnost ženskog principa neophodnog u stvaranju (bilo simbolikom samog srebra, bilo preko simbolike određenog srebrnog predmeta koji, po pravilu, pripada ženskoj osobi); i na kraju da bi ga povezalo sa Mjesecom⁵⁵⁰ i njegovim, po seme važnim i pozitivnim snagama koje on predstavlja.

Kao zaključak ovog dela našeg razmatranja možemo reći da svi ovi postupci u pripremanju semena za setvu kako racionalni tako i magijsko-religijski ukazuju na svest o važnosti setvenog semena za ishod žetve i čovekovu težnju da što više pospeši njegovu rodost.

g. Na njivi

Prvi dan oranja se smatra nekom vrstom praznika.⁵⁵¹ Za tu priliku orač oblači čistu odeću, a žena koja mu donosi doručak se lepo obuče. Svečarskom karakteru prvog dana setve doprinosi i kićenje. Volovi (konji) i plug (ralo) kite se cvećem. Na rogove volova stavlja se "crvena svila", a u Fruškoj Gori "vežu za njih i zvoncad".⁵⁵² U Vranjskom Pomoravlju se "kitka" koja je bila u semenu zabada i u prvu brazdu "kao znak da je izvršeno prvo oranje".⁵⁵³

547 RS pod Srebro

548 RS pod Mjesec

549 RS pod Srebro

550 Napomenimo da je Mesec u našem jeziku (a i nekim drugim jezicima) muškog roda. Međutim, simbolika koja se za njega vezuje nosi odlike ženskog principa.

551 S. Tanović, op. cit. s. 332; I. Franić, op. cit. GEM 10, s. 40

552 M. Škarić, "Život i običaji Planinaca pod Fruškom Gorom", SEZb LIX, II 24, Bgd 1939. s. 95

553 V. Nikolić-Stojančević, op. cit. s. 95

U Homolju, pri polasku, žene, prekrstivši se, okvašenom kitom bosioka poprskaju sprežare, volove i plug.⁵⁵⁴ U Lukama kada dođu na njivu, jedan od orača "ode na bližnji potok i u vedrici donese vode, .. umoči bosiljak u vodu i poprskava volove i plug" okrenuvši se prvo istoku."Odmah potom pomole se Bogu .. prekrste se i reknu: æBože pomози, srećan put, u zdravlju da pooremo, da su zdravi plužari i volovi i da nam dobro rodi žito!"⁵⁵⁵

I u Skopskoj kotlini "svi bez razlike (Srbi, Torbeši, Turci) kad počnu sejati pomole se Bogu".Slično je i u Visočkoj nahiji. Pre početka pomole se Bogu i kažu:"Pomози Bože!U dobar čas!"; pravoslavac "još doda: 'Bože, da zdravo počnemo i da nam žito rodi!' Katolik se prekrsti i kaže: 'U ime Isusovo!' i poškropi svetom vodom volove i seme.A Muslimani počinju uz 'Bismillah!' "⁵⁵⁶

U Slavoniji "kada orač dođe na njivu, prije no što će da započne s oranjem, skine kapu, okrene se prema suncu, prekrsti se i pomoli: 'Bože, pomози i blagoslovi moj trud i moju muku!' " Još jednom se prekrsti i počne orati."U selu Bolomača žito sije gologlav."⁵⁵⁷ "Srbi iz Elinovaca pozdravljaju prije sijanja njivu sa 'Dobro jutro!' "⁵⁵⁸

Po zapisima iz 1901. godine Kate Jančarove u Trebarjevu bi pri polasku na prvo oranje domaćica poškropila orača svetom vodicom, a jaram volu ili am konju namazala "fašejnskem mesem".Ona, takođe, beleži da se ranije na okopavanje kukuruza išlo u grupi i tada bi, prekrstivši se, rekli:"Ejda vu jime Bože!Križi Bože i Bože pomози i sreća priskoči!, a neko bi u šali dobacio:"A, sreća priskoči i težakom čuturu vina natoči!"A sada svako ide sam, sa žaljenjem konstatuje ona, pa je "zbunjen i smušen, ne pita za Boga, ni za nike.A de se Bog ne poštuje tu ne sreće ni blagoslova!"⁵⁵⁹

Seljak iz Lobora pre polaska se poškropi blagoslovenom vodom."Na njivi u logožar - iz kog seje - među sjeme triput hiti pomalo zemlje, načini desnom nogom križ na njivi, skine škrljak (šešir), prekriži zemlju i počne sijati rekavši: 'A Bog pomagaj!' " Takođe pred volovima "bičalom prekriži po zemlji, a plužar 'jotkom' pri plugu načini križ. ...Kad prvi slog izore... prekriži ga i veli: 'Te je pervi Boži, tega prekrižim ja, a se druge Bog prekriži i blagoslovi!' " Po završetku reknu: "Fala Bogu i majki Boži!"⁵⁶⁰

U selu Kralje pri prvom oranju "gospodar uzme bocu sa svetom vodom, prekrsti se, poškropi njivu i govori virovanje".Na početku

554 v. S. Milosavljević, op. cit. s. 258

555 S. Trojanović, "Srpski žrtveni" s. 14

556 v. M.Filipović, "Život u Visočkoj.." s. 201

557 I. Franić, op. cit. GEM 10, s. 35

558 Ibid. s. 34

559 K. Jančarova, "Trebarjevo", ZNŽOJS VI, Zgb 1901, s. 214

560 J. Kotarski, "Lobor", ZNŽOJS XXI, Zgb 1917. s. 181-182

"rekne se: 'Bože pomози i majko Božja i sv. Ante (patron crkveni) pomози ti nama!'"⁵⁶¹

Prva brazda se, po pravilu, ore ćuteći.

Ćesto se u prvu brazdu zakopava jaje.⁵⁶² Kako je jaje simbol "stvaranja života i uskrsnuća",⁵⁶³ tj. simbol klice budućeg života, neki etnolozi pretpostavljaju da ovaj običaj proizilazi iz verovanja da će jaje preneti svoju snagu rodnosti i na polje u koje se zakopava, dok drugi smatraju da je ono žrtva zemlji i demonima.⁵⁶⁴

Mišljenja smo da nijedno od ova dva tumaćenja nije netačno. Međutim, narodno objašnjenje ovog postupka ističe u prvi plan zaštitu useva od grada. U nekim krajevima se pred opasnošću od gradonosnih oblaka, između ostalog, maše prema nebu jajetom. U narodnoj obredno-mađijskoj praksi nailazimo da se sličnim može proizvesti slično. U nekim slučajevima to slično se priželjkuje, kao što smo na primeru setvenog semena imali prilike da vidimo. Ali ima slučajeva kada to slično nije poželjno pa se tada izbegava. Tako se od Velikog četvrtka do Spasovdana, u tzv. Zelene četvrtke izbegava pranje i prostiranje naročito belog rublja, jer bi ono u svom dodiru s vodom, a naročito svojom belinom moglo da izazove oluje i grad.⁵⁶⁵

Ali, postoji, istovremeno, i shvatanje, premda je ono na prvi pogled u koliziji sa prethodnim, da se sličnim može odbraniti od sličnog. To bismo mogli možda objasniti onom narodnom izrekom: "Vrana vrani oči ne vadi!"⁵⁶⁶ Taj je princip, zapazili smo, primenjen u basmama protiv ujeda zmije u stihu "zemlja zemlju poljubila"; "zemlja" u prvom slučaju znači zmija, a u drugom čovek, dok je "poljubila" eufemizam od ujela. Ovakvom formulacijom se, ustvari, pokušava neutralisati zmijski otrov. Možemo pretpostaviti da se jajetu, koje svojim oblikom i bojom može asociirati na grad, po istom principu pripisuje ta uloga zaštite. Jaje=grad u zemlji odbiće grad sa neba.

Na početku zasejavanja, u mnogim krajevima, prva šaka semena se baci uvis. Neki to čine da bi žito naraslo visoko, dok je drugi namenjuju pticama. U okolini Čačka sejač prvo zažmurivši "baci tri puta semena kao što seje", a potom nastavi gledajući.⁵⁶⁷ U Samoboru sejač "zagrabi šaku sjemena i prvu hit baci natrag govoreći: 'To naj bu ticam'; i drugu hit baci natrag i kaže: 'To naj bu mišem', a treću hit baci

⁵⁶¹ I. Klarić, "Kralje", ZNŽOJS VI, Zgb 1901. s. 281

⁵⁶² T. Đorđević, "Priroda u verovanju i predanju našega naroda", knj. II, SEZb LXXII, II 33, Bgd 1958. s. 81; S. Trojanović, "Srpski žrtveni", s. 14; M. Filipović, "Beleške ...na Glasincu" s. 132; B. Radović, "Gajenje i obrada lana i konoplje u našem narodu", GEM 19, Bgd 1956. s. 89

⁵⁶³ IETS pod Jaje

⁵⁶⁴ v. I. Franić, op. cit. GEM 12, s. 32

⁵⁶⁵ v. SMR pod Četvrtak

⁵⁶⁶ Vuk St. Karadžić, "Poslovice" br. 633; slično: "Vrag vragu oči ne vadi!" (630) i "Vuk na vuka ni u gori neće!" (650)

⁵⁶⁷ S. Trojanović, "Srpski žrtveni", s. 15

naprijed i veli: 'To naj bu meni' i seje dalje".⁵⁶⁸ Slično čine i Torbeši u Skopskoj kotlini, s što drugu šaku semena ne namenjaju miševima već mravima.⁵⁶⁹

Bacanje uvis i rast biljaka koje od svoje podloge-zemlje streme ka nebu nalazimo i u drugim prilikama, napr. pri okopavanju kukuruza lopate se bacaju uvis. Smisao poruke tih ritualnih pokreta potpuno je jasan, naime, njima se izražava želja da usevi porastu što više. No, vidimo, da se prve bačene šake setvenog semena i namenjaju. I na prvi pogled čini se da se samo žrtvuje potencijalnim štetočinama: pticama i miševima, ali i mravima. Ali kad imamo na umu sličan običaj u Osatu da se, po vađenju semena za setvu iz žitnice, malo žita baci blagu i živini koja je u blizini zato "da da Bog nafaku"⁵⁷⁰ (prehranu porodici) onda upućenje te žrtve dobija širi smisao. (U konkretnom slučaju upućivanje žrtve božanstvu preko dotičnih životinja.) Za čoveka "tradicionalnih društava" Priroda sa svojim naklonostima ili nenaklonostima prema čoveku je jedinstvena i nju čini celokupno okruženje, što znači i životinje koje u njoj žive. Dakle, namenjajući žrtvu životinjama ona se, istina posredno, namanjuje Prirodi. To postaje uočljivije kada obratimo pažnju na to kojim se životinjama žrtva namanjuje: pticama koje se svojim letom vezuju za nebesko i miševima i mravima koji su vezani za zemno (podzemno). Tako, bačeno seme na početku zasejavanja možemo posmatrati i kao žrtvu-poruku nebeskim i zemnim silama.

Za prvi dan setve spremi se lepši ručak koji se, po pravilu, sastoji od pogače, petla i vina ili rakije.

Najčešće ručak posleniku nosi domaćica⁵⁷¹ svečanije obučena. Dolazeći na njivu ona rečima "Stoj, ne idi 'vamo, teraj na onu stranu!"⁵⁷² pokušava da unapred otkloni opasnost od grada; ili zabada u brazdu "kitku" (štapić u čiji je procep udenuto malo, najčešće crvene, vune i cveće)⁵⁷³ ; ili blagosilja oranje.⁵⁷⁴

Pogača se ritualno lomi, bilo nad plugom bilo nad volovima. Neki, potom, dižu komade uvis govoreći; "Ovolika nam bila pšenica!", a neki deo te pogače zaoru u brazdu. Time ona poprima obeležje žrtve zemlji, žrtve-poruke. No, čak i ako nema bukvalnog zaoravanja u zemlju, pogača spravljena za prvi dan setve spada u obredne hlebove, a po svojim nazivima: brazdanica, ubrazdaonica, podoranica, zelnik i slično, nesumnjivo je vezana za setvu i rast useva.

⁵⁶⁸ M. Lang, "Samobor", ZNŽOJS XVI, Zgb 1911. s. 274

⁵⁶⁹ v. M. Filipović, "Običaji u Skopskoj.." s. 491

⁵⁷⁰ S. Trojanović, "Srpski žrtveni" s. 15

⁵⁷¹ Ponegde orač nosi ručak sa sobom. A kod Čačka, čim orač počne drugu brazdu dolazi dečko od sedam godina sa "kolačem od kukuruznog brašna". Čim ga opazi orač mu vikne "Stoj!", pride mu i prelomi kolač "pa polovinu da detetu da vrati kući, a drugu polovinu zaore orač u njivi. Ona zadržata polovina služi za suzbijanje grada". (S. Trojanović, "Srpski žrtveni" s. 15)

⁵⁷² D. Antonijević, op. cit. s. 163

⁵⁷³ Vl. Nikolić, op. cit. s. 259

⁵⁷⁴ S. Tanović, op. cit. s. 332

Često se od te pogače daje onima koji su u blizini: susedima, putniku namerniku ili prosjaku. Tako u Drobnojaku toga dana domaćin na oranju daje hleba svakome ko naiđe. U Hercegovini (Popovo Polje) svako svraća kod tog domaćina "da se džabe hleba najede". U D. Uncu (Krajina) "o prvom oranju priredi se čitava mala gozba". A u Osatu "ako toga dana dođe siromašak u kuću, nahraniće ga i pri polasku udeliti mu"⁵⁷⁵ uprkos raširenom običaju da se toga dana ništa iz kuće ne daje niti pozajmljuje da se ne bi "izneo beričet iz kuće". Slično je i u Skopskoj kotlini, gde sejač pred ručak "poziva sve one koji su u blizini i makar nikoga ne video vikaće "Hajdete, bujrum, da ručamo na seme da ni rodi!"⁵⁷⁶

Ovaj običaj da se jelo, posebno obredni hleb, podeli sa drugima, naročito sa slučajnim prolaznikom ili prosjakom, takođe predstavlja jedan vid žrtve.

Od davnih vremena postoji verovanje o teofaniji, tj. dolasku bogova među ljude. Iz antičkih vremena pomen o tome nalazimo u Ovidijevim Metamorfozama, kada prerušeni bogovi dolaze u kuću starcima Filemonu i Baukidi.

I kod nas, iz narodnih pesama i priča,⁵⁷⁷ možemo videti da postoji slično verovanje. Anđeli ili sveci (često je to sv. Sava) posećuju smrtnike kao putnici namernici. Lepim postupkom pokušava se pridobiti naklonost anđela ili sveca (koji su prikazani često kao da imaju moć kao sam Bog), a preko njih i samog Boga. Deljenje hleba na prvi dan setve sa slučajnim namernikom ima baš taj smisao.

Već smo ranije rekli da se pogača brazdaonica ponegde ritualno lomi nad volovima. Njima se, gotovo obavezno i daje malo od te pogače.⁵⁷⁸

Uopšte, u ciklusu običaja oko setve velika pažnja se posvećuje i volovima.⁵⁷⁹ Za prvi dan oranja volovi se kite cvećem; oko roga desnog vola vezuje se crveni konac. O njegovo čelo razbija se jaje, kojim se prethodno promešalo seme.

I u Božićnjem ciklusu, koji je unekoliko posvećen kultu pokojnika, ali u kome se i velikim delom slavi početak nove proizvodne

⁵⁷⁵ S. Trojanović, op. cit. s. 15

⁵⁷⁶ M. Filipović, "Običaji u Skopskoj..." s. 491

⁵⁷⁷ Primera je mnogo. Pomenimo pesme iz II knjige Vukove: "Đakon Stefan i dva anđela"(3), "Kako se krsno ime služi"(20), "Ko krsno ime služi njemu i pomaže"(21), "Sveti Nikola"(22); zatim priču iz Vukove zbirke "Ko manje ište više mu se daje" itd.

⁵⁷⁸ v. VI. Nikolić, op. cit. s. 259; D. Antonijević, op. cit. s. 163; S. Milosavljević, op. cit. s. 259; S. Mijatović-T. Bušetić, op. cit. s. 107

⁵⁷⁹ Premda su se kod nas, čini se, najčešće volovi koristili za oranje (v. I. Franić, op. cit. GEM 10, s. 35) ipak, prema korišćenoj građi, sem na jednom mestu, nigde se ne pominju obredne radnje vezane za konje, a znamo da su se i konji koristili u iste svrhe. Moguće objašnjenje leži u tome što je vo smatran za senovitu božju životinju, a "konj se, naprotiv, smatra za demona, uglavnom rdavog". (V. Čajkanović, "Mit i religija", s. 604)

Svakako, treba imati na umu, da su se u okviru svih ovih običaja, sa uvođenjem mehanizacije i promenom načina proizvodnje, dogodile izvesne promene. O tome v. D. Bratić, navedeno delo.

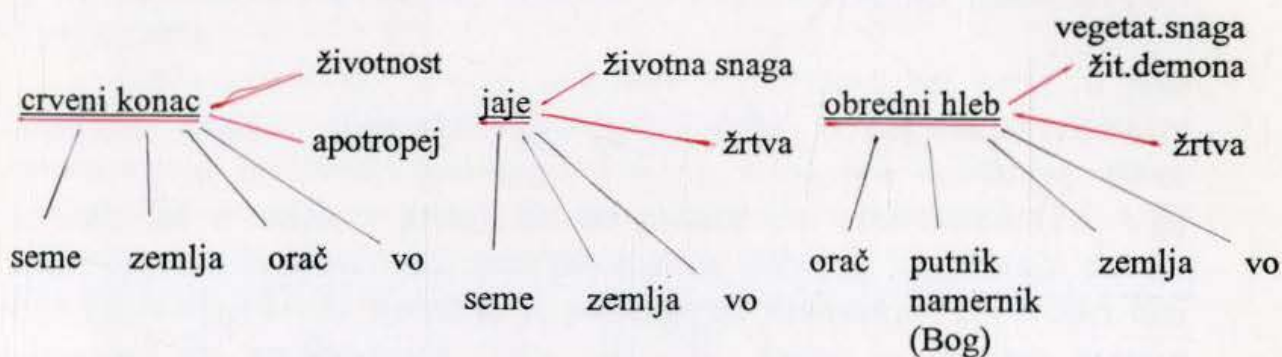
godine, volu se poklanja znatna pažnja. U ponekim slučajevima on predstavlja životinjskog polažajnika;⁵⁸⁰ daje mu se obrednog hleba, a negde se na Badnje večer zapale sveće na rogovima vola dešnjaka. Sve ovo ukazuje da je vo životinja koja je veoma uvažavana⁵⁸¹ i direktno povezana sa proizvodnjom žita.

U proučavanjima tog pitanja Š. Kulišić je izneo mišljenje da je vo u ulozi polažajnika "primarno predstavljao žitnog demona"⁵⁸² dok Čajkanović smatra da je vo "u dalekoj prošlosti bio inkarnacija pretka".⁵⁸³

Pogledaćemo još jednom postupke koji se primenjuju prema volu u setvenom ritualu; razmotrićemo elemente s kojima se on dovodi u vezu i njihovo simbolično značenje, a napravićemo i paralelu s čim se ti elementi još povezuju.

Oko roga vola se vezuje crveni konac. On zaštićuje, ali preko crvene boje konotira životnost i radost. Crveni konac, takođe, vezuje orač oko prsta desne ruke, kači se za vreću sa semenom i u vidu "kitke" stavlja se u brazdu. Jaje, nosilac životodavne snage, ali i žrtva, razbija se o čelo volu, meša se njime seme i stavlja se u zemlju. I na kraju, obredni hleb, za koji se (po Kulišiću) kao i za česnicu, može smatrati da sadrži "vegetativnu snagu žitnog demona",⁵⁸⁴ ali koji je istovremeno, nesumnjivo, i žrtva, a daje se volovima, zatim namerniku, zaorava se u njivu i jede ga orač.

Šematski to bismo prikazali na sledeći način:

580 U nekim selima Jadrana je, prema ličnim istraživanjima, vo još i danas (1990-tih) životinjski polažajnik.

581 Vo ima i svoje praznike kada se ne hvata u jaram. Vidljivo je poštovanje vola i u postupku oko njegove prodaje. U Gruži "kada se volovi povedu na prodaju uvedu se u kuću, u deo u kome je ognjište pa im se tu da poslednja so i trice (mekinje). Domaćin ostruže malo dlake između rogova, pa tu dlaku ulepi u vosak i čuva u kući. Ovo se čini da volovi ne prokunu ukućane kojima su bili od znatne koristi". (P. Ž. Petrović, "Gruža", SEZb LVIII, II 26, Bgd 1948. s. 329)

582 Š. Kulišić, "Iz stare srpske religije" s. 109; v. 107-114

583 V. Čajkanović, "Mit i religija.." s. 603; 603-604

584 SMR pod Badnje večer

Šta iz ovoga sagledavamo? Sve tri stvari (crveni konac, jaje i brazdaonica) simbolično prvenstveno označavaju životnost, odnosno životnu snagu. Te tri stvari se u sva tri slučaja dovode u vezu i sa zemljom i sa volom, a dva puta sa semenom. U dva slučaja tu je i orač. Ako prihvatimo da jaje i obredni hleb predstavljaju istovremeno i žrtvu, onda vidimo da se ona prinosi u oba slučaja i zemlji i volu.

Iz toga bi proizišlo da se vo, "koji u simbolici može da bude uzajamno zamenjiv s bikom",⁵⁸⁵ smatra manifestnim oblikom neke važne sile, ili snage, koja ima znatnog uticaja na obnovu vegetacionog ciklusa, odnosno na rast žitarica.

Sagledavajući sve ono što prati setvu možemo zaključiti da čovek u delatnosti tako važnoj za svoj opstanak koristi svoje znanje i iskustvo, ali i sve mađijske i religijske puteve da bi njegov trud urodio plodom.

Na simboličkom planu žetva se shvata bipolarno. S jedne strane ona je simbol plodnosti i obilja. Povratak je životnosti, odnosno cikličnosti života. Otvoravanje je plodnosti Zemlje. Setvanje stabljike "koja pogotop očuvane vrpce povezuje zrnac sa Zemljom", stabilkom i hraniteljicom, može se poređiti sa detetom, koje će, kad dođe vreme, nastaviti ciklus života. S druge strane, žetva je povezana sa smrću. Rezultat je smrti semena. Stavilke, samo odsecanje žitne stabljike, vrsta biljke, može se shvatiti kao ubijanje žita: "seme osuđeno na smrt - kao lutka ili kao seme". Ali i tako shvaćena žetva ipak nije pojmijena kao apokaliptična smrt, već sadrži "i nadu u ponovno rođenje".⁵⁸⁶

Razmatrajući rituale koji prate žetvu trebalo bi da imamo na umu njenu simboličku bipolarnost, premda je u nas, izražanija njena životna komponenta.

Žetva se obavlja u isto kad žito sazri. Kao i pri setvi, u tom relativno dugom razdoblju godišnjeg doba, vremenske orijentire predstavljaju litičanski praznici. Na jugu u -krajolik- devdelije, žetva počinje još u maju, a može da se potraje do početka (12. VII) završavaju. A u Boljevu na istu godinu se žetvom završavaju do sv. Elike (2. VIII).⁵⁸⁷ U Horolju je početak sa Prvolopja (21. VII) i ona traje sve do preobraženja (19. VIII).⁵⁸⁸ Javno je da ova razlika proizilazi iz klimatsko-geografskih uslova koji utiču na sazrevanje žitarica, ali svuda su vremenske odrednice litičarski religijski praznici.

Prvog dana žetve obraća se pažnja na doba dana, kada početi, ali i kada završiti s radom. Na žetvu se prvog dana polazi posle izlaska sunca, a iz njive izlazi pre njegovog zalaska. To čine, kako u devdelijskom kraju kažu, zno "da bi hlebac bio kao sunce".

Kad dođu na njivu prvo načupaju žita ili ječma i platu ušed kojom će snopove povezivati. U Boljevačkom kraju se zno

⁵⁸⁵ IETS pod Vo

⁵⁸⁶ IETS pod Vo

ŽETVA

Setva je početak, a žetva i vršidba završetak proizvodnog ciklusa. Setva je neizvesnost, žetva izvesnost i, po pravilu, radost. Setvu izvodi domaćin-muškarac, dok se žetva obavlja grupno, često s mobom; u njoj učestvuju muškarci i žene, momci i devojke. Seje se čuteći, žanje se uz pesmu.

Pravila ponašanja i tabua uz žetvu je daleko manje nego uz setvu, a centralni rituali žetve i vršidbe usmereni su ka osiguranju plodnosti za novi proizvodni ciklus.

Na simboličkom planu žetva se shvata bipolarno. S jedne strane ona je simbol plodnosti i obilja. Potvrda je životnosti, odnosno cikličnosti života. Ovaploćenje je plodnosti Zemlje. Sečenje stabljike "koja poput pupčane vrpce povezuje zrno sa Zemljom", majkom i hraniteljicom, može se porediti sa detetom, koje će, kad dođe vreme, nastaviti ciklus života. S druge strane, žetva je povezana sa smrću. Rezultat je smrti semena. Štaviše, samo odsecanje žitne stabljike, vrata biljke, može se shvatiti kao ubijanje žita: "seme osuđeno na smrt - kao hrana ili kao seme". Ali i tako shvaćena žetva ipak nije pojmljena kao apsolutna smrt, već sadrži "i nadu u ponovno rođenje".⁵⁸⁶

Razmatrajući rituale koji prate žetvu trebalo bi da imamo na umu njenu simboličku bipolarnost, premda je u nas, izraženija njena životna komponenta.

Žetva se obavlja u leto kad žito sazri. Kao i pri setvi, u tom relativno dugom razdoblju godišnjeg doba, vremenske orijentire predstavljaju hrišćanski praznici. Na jugu, u okolini đevđelije, žetva počinje još u maju, a onoga ko ne požnje do Petrovdana (12. VII) ismevaju. A u Boljevcu tek tada počinju sa žetvom; završavaju do sv. Ilije (2. VIII).⁵⁸⁷ U Homolju je početak na Prokopija (21. VII) i ona traje sve do preobraženja (19. VIII).⁵⁸⁸ Jasno je da ova razlika proizilazi iz klimatsko-geografskih uslova koji utiču na sazrevanje žitarica, ali svuda su vremenske odrednice hrišćanski religijski praznici.

Prvog dana žetve obraća se pažnja na doba dana, kada početi, ali i kada završiti s radom. Na žetvu se prvog dana polazi posle izlaska sunca, a iz njive izlazi pre njegovog zalaska. To čine, kako u đevđelijskom kraju kažu, zato "da bi hlebac bio kao sunce".

Kad dođu na njivu prvo načupaju žita ili ječma i pletu užad kojom će snopove povezivati. U Boljevačkom kraju to rade

⁵⁸⁶ RS pod Srp

⁵⁸⁷ v. S. Grbić, op. cit. s. 264

⁵⁸⁸ v. S. Milosavljević, op. cit. s. 364

muškarci,⁵⁸⁹ a u Slavonskom selu Otoku užad pletu žene nikada devojke.⁵⁹⁰ Kao što je već ranije pomenuto, kod agrikulturnog stanovništva povezanost čovek-vegetacija je toliko ukorenjena da se veruje u mogućnost prenosa plodnosti sa čoveka na vegetaciju i obrnuto.⁵⁹¹ Poznat je običaj da se na mladinoj odeći ništa ne vezuje da se ne bi vezala njena plodnost. Užadima, koja pletu na početku žetvenih radova, treba da se veže rod. Analogno tome, kako bi vezivanje roda moglo da se prenese na one koji to rade, jasno je zašto su devojke iz tog posla izuzete.

U nas se od najstarijih vremena želo srpom, pa je on bio, do uvođenja mehanizacije, najčešće korišćeno oruđe u tu svrhu. U nekim krajevima žetva se obavlja kosom. Za srp se vezuju neka verovanja, pa i ritualne radnje u toku žetve.

Prilikom izmene žetelaca u toku rada srp se nikada ne daje iz ruke u ruku, već se baci na zemlju i onaj ko nastavlja posao uzima ga sa zemlje.⁵⁹² Obično kažu da to čine "da se ne bi posekli", a u Skopskoj kotlini "da se ne bi prenela lenjost".⁵⁹³ Međutim ima i drugih prilika kada se oruđe nikako ne predaje iz ruke u ruku. Kada se pri kopanju groba ljudi izmenjuju lopata se ne dodaje, već onaj što prekida kopanje spusti lopatu na zemlju a onaj što nastavlja je sa zemlje uzima. Srp konotira bipolarnu simboliku kao i žetva. Srpom se seče stabljika žita, što se unekoliko shvata i kao ubijanje biljke. Spuštanjem srpa na zemlju kao da se neutrališe to prisustvo smrti, ili možda, osvetnička ljutnja "duha žita".

Ovaj postupak ukazuje na izvesno povezivanje žetve sa smrću, i predstavlja redak slučaj da se u nas žetva javlja u tom kontekstu.

U Evropskoj simbolici antropomorfizovana Smrt predstavljena je sa srpom ili kosom. U našem jezičkom kodu ogleda se ta dvojnost poimanja žetve - fokusirana na samo oruđe kojima se žnjevenje obavlja. Kaže se: "pokosila ih je smrt" ili "pali su kao pokošeni" - što pojašnjava da se košenje ne odnosi na travu već na žito; ne kaže se: "požnjela ih je smrt" ili "pali su požnjeveni", ali se kaže "požnjeo je uspeh". Tako vidimo da sabiranje žita ima dve konotacije: pokositi - negativnu, požneti - pozitivnu.

U nekim krajevima⁵⁹⁴ je običaj da se prvo odseče nekoliko klasova koje žetvari zadenu otpozadi za pojas da ih ne bi prilikom rada

589 Ibid. s. 364

590 J. Lovretić i Bartol Jurić, "Otok", ZNŽOJS 2, Zgb 1897. s. 381

591 Tako se u Skopskoj kotlini veruje da "žena koja ne rađa treba da ugrabi - prvi rod s vočke i - da pojede od tog ploda, ali to nije dobro za vočku, treba od prvog ploda najpre da okusi žena koja dosta rađa". (M. Filipovič, "Običaji u Skopskoj..." s. 489) Iz ovoga se sasvim jasno očituje verovanje u prenos plodnosti, odnosno neplodnosti, čovek - vegetacija i vegetacija-čovek.

592 M. Filipović, "Život ...u Visočkoj nahiji", s. 202; Mijatović-Bušetić, op. cit. s.39; I. Franić, "Jugoslovenska žetva", Etnolog X-XI, Ljubljana 1937-1939; P.Ž. Petrović, "Gruža" s. 329

593 M. Filipović, "Običaji.. u Skopskoj" s. 492

594 D. Antonijević, op. cit. s.163; I. Franić, "Jug. žetva" s. 266

bolela krsta. Na Kosovu čine to isto, ali na taj način što rukama okrenutim iza leđa odseku tri klasa.⁵⁹⁵ U Skopskoj kotlini domaćin prvi izlazi na njivu, pazeći da ga niko ne sretne (naročito ne trudna žena) te on prvi zažnje. Prva tri klasa zadene za pojas " a onda četvrti baca u njivu da bi mu posao išao dobro".⁵⁹⁶

Novo sazrelo žito nije samo hrana za dolazeći vremenski period, već je ono osnova nove setve i buduće žetve. Tako je na sazajnom i realnom planu, a na simboličkom planu plodotvorna snaga novog žita, a budućeg semena se koncentriše, zbija, u prvi, ili još češće, poslednji snop, odnosno žito na karaju žetve i u venac koji se od tog klasja plete. Istraživači smatraju da se to verovanje zasniva na animističkom shvatanju da u tom žitu boravi "duh žita" ili "žitni demon" koji će svoju oplodnu snagu preneti na mlado žito i omogućiti bogat rod.

Stoga nije nimalo čudno da su žetveni rituali najviše usredsređeni na prvi snop i žito na kraju žetve, odnosno poslednji snop ili venac.

U Negotinskoj krajini prvi snop usprave i on tako stoji za sve vreme žetve, a potom ga pokupe, i bez nekih običaja, sa ostalima odnesu kući.⁵⁹⁷ Isto radi domaćin u Boljevcu, a u Aleksinačkom Pomoravlju "to se radi zbog toga da žito u idućoj godini bude još veće".⁵⁹⁸ U Leskovačkoj Moravi ukrste prve rukoveti da se "krste pšenice", a prvi uvezani snop žetelac prebaci preko sebe i postavi klasom na gore.⁵⁹⁹

Uspravljanje prvog snopa možemo posmatrati i kao simbolično, ponovno, vertikalom, uspostavljanje veze Neba i Zemlje, i unekoliko postavljanje tačke oslonca.

Međutim, u okviru žetveno-vršidbenih običaja "osu sveta" predstavlja stožer na gumnu. Takvo poimanje stožera prepoznavemo i u svakodnevnom govoru gde se reč "stožer" često upotrebljava kao sinonim za centralni oslonac.

Na osnovu postojećih običaja očigledno je da se naročito poslednjim rukovetima na kraju žetve pripisuje plodotvorna moć. To poslednje klasje je kićeno, i oko njega se obavljaju izvesne ritualne radnje.

Međutim, u daljem postupku nailazimo na dva tipa ponašanja. Prvi: to klasje se ostavlja u njivi; drugi: ono se vezuje u snop i svečano nosi do ambara gde se stavlja na posebno mesto do setve.

U Negotinjskoj krajini okićeno klasje ostaje nepožnjeveno na njivi. Kićenje cvećem i vezivanje crvenom vrpcom obavljaju čuteći žene

⁵⁹⁵ D. Debeljković, op. cit. s. 322

⁵⁹⁶ S. Tanović, op. cit. s. 336

⁵⁹⁷ D. Maslovarić, "Običaj 'Božja brada' i njegova transformacija u Negotinskoj krajini", "Razvitak" 6 nov.-dec. Zaječar 1973. s. 75

⁵⁹⁸ D. Antonijević, op. cit. s. 163

⁵⁹⁹ v. D. Đorđević, "Život i običaji narodni u Leskovačkoj Moravi", SEZb LXX, II 31 Bgd 1958. s. 544

iz domaćinove kuće, a potom neka od starijih žena kaže: "Treba dati njivi njivino!" ili "Neka ostane Bogu!" ili "Ostavimo nešto pticama nebeskim!"⁶⁰⁰ Zakićeno klasje ostavljaju nepožnjeveno na kraju njive i u Levču i Temniću "da bi dogodne bilo berićeta".⁶⁰¹ I u pograničnim selima Aleksinačkog Pomoravlja ostavljaju na njivi "božju bradu" "za ptice".⁶⁰² Ni u Gruži se ne žanje poslednja rukovet koju zovu "božja brada".⁶⁰³

U fočanskom kraju ostavlja se, takođe, nepožnjevena rukovet "za hranu pticama božjim", a u Hercegovini ostave nekoliko klasova na sred njive "za ptičice božje". U Bosni (Krnjić) ostave na svakoj njivi po tri rukoveti "jednu u sredini a dve u dva ugla...iz istog uzroka". U Popovom Polju "ostavljaju neotkinut klip kukuruza na stabljici 'kao dar zemlji' što je pustila da je kukuruz tako uspio".⁶⁰⁴

Na poslednjoj njivi u devđelijskom kraju, ostave nepožnjeveno oko metar kvadratni pšenice koji zovu "na dedu Gospud brada" ili "Božja bradička". Čim se ostavi brada svaki žetelac baca u vis svoj srp uzvikujući: "Du godine sus zdrave! Du godina živi i zdravi da bideme! Gosud povikje (poviše) da dade! Mija njega sus torbička, on nas sus vrejkicka (vrećom)!"⁶⁰⁵

S. Trojanović smatra da ovo ostavljeno klasje (kukuruz, grožđe, voće) predstavlja žrtvu "nekom slovenskom bogu". "Nažalost - konstatuje on - kod Slovena se nisu očuvala imena božanstava kojima žrtvuju" za razliku od Grka gde su žetvene svečanosti posvećene Demetri, ili kod Germana gde su "preostali klasovi na njivi namenjeni Donaru ili Vodanu".⁶⁰⁶

Drugi tip ponašanja se razlikuje od prvog po tome što se preostalo klasje na kraju žetve ne ostavlja na njivi već se nosi kući i odlaže izdvojeno od ostalog žita.

Okolo poslednje rukoveti u Aleksinačkom Pomoravlju svi žeteoci stave svoje srpove. "Najlepša devojka ili domaćica (uglavnom žensko čeljade) ... zaveže žito crvenim vunenim koncem i okiti ... cvećem. Zatim jednim srpom iz kruga "iseče 'božju bradu' i ponese je kući".⁶⁰⁷ Slično je i u Boljevcu gde te strukove žita isčupaju sa žilama

⁶⁰⁰ D. Maslovarić, op. cit. s. 75

⁶⁰¹ S. Mijatović-T. Bušetić, op. cit. s. 39

⁶⁰² D. Antonijević, op. cit. s. 164

⁶⁰³ P.Ž. Petrović, "Gruža", s. 32

⁶⁰⁴ I. Franić, "Jug. žetva" s. 270-271

⁶⁰⁵ S. Tanović, op. cit. s. 336-337. U nekim krajevima zapaža se isti postupak i pri branju grožđa. Poslednji ili najbolji ũokot ostavi se neobran (okolina Prokuplja i Leskovačaka Morava); ponegde se okite crvenim koncem u koji je vezana kita bosiljka (Župa), dok ga drugde pokriju zemljom (oko Aleksinca, Sokobanje i u nekim selima Timočke krajine). (v. B. Čupurdija, op. cit. s. 27-28) U Osatu (Bosna) slično postupaju pri branju voća. "Ostave po čitavu grančicu nedirnutu - 'da dogodne bude roda'. Kažu "ne treba sve skinuti da joj (voćki) nije žao". (S. Trojanović, "Srpski žrtveni", s. 20)

⁶⁰⁶ S. Trojanović, "Srpski žrtveni" s. 20

⁶⁰⁷ D. Antonijević, op. cit. s. 163-164

iz zemlje, a kod kuće ih domaćin ili domaćica "lepo spletu i ostave negde na suvom mestu".⁶⁰⁸ U okolini Peći oko, crvenim koncem povezane "brade", svi žeteoci obiđu tri kruga iduću s desna na levo kako se seje. Potom jedan od njih poveže sve srpove slamom, obiđe oko njih tri puta pa ih baci prema suncu i vraća: "čije se sapište okrene od čoveka umreće te godine, a čije prema njemu živeće".⁶⁰⁹ I u Skopskoj kotlini stavljaju se srpovi oko zakićene "brade" koja se potom isčupa i poveže sa srpovima pa je mladić ili devojka, a ponegde devojka ili nevesta, čuteći nosi kući domaćina. Negde se ta rukovet pre čupanja kvasi vodom. Devojka koja nosi "bradu" drži u ustima kamenčić koji se našao ispod isčupanog klasja. Kamenčić spušta sa "bradom" u ambar "da miševi ne bi jeli žito". Pošto poljubi ruku domaćina dobija dar.⁶¹⁰

Polaganje srpova oko poslednjeg snopa, tj. pravljenje magičnog kruga srpovima, njihovo vezivanje sa poslednjim snopom i svečano nošenje kući ukazuje da srpovi u ovom slučaju označavaju plodnost i izobilje. To bi potvrdio i običaj iz Visočke nahije "gde po završetku žetve 'postadžija' (lice koje bude prvak u žetvi) okiti srp i nosi ga kući pa ga stavi domaćinu o desno rame. Domaćin daruje postadžiju novcem".⁶¹¹

U mnogim krajevima, nezavisno da li se poslednje klasje ostavljalo na njivi ili se vezivalo u snop i nosilo kući, pleli su se venci ili pravili ukrasi od klasja. Ovaj običaj je poznat i širom Evrope.⁶¹²

U Đakovu u Slavoniji "na dan 'dožetve' plete ženskinje venac od pšenice, koji metnu na glavu domaćinu ili najstarijem žeteocu, koji pošto dođe kući, uz svirku gajdaša i pevanje, obesi venac u kući o klin".⁶¹³ Slično je i u Otoku i u Loboru.

Od poslednjih požnjevenih klasova u Gruži devojke prave venac koji uveče daju domaćici.⁶¹⁴ Oko Leskovca mladarija isplete tzv. "božju bradu" od preostalog žita, zakiti cvećem i crvenim koncem i zajedno odnese domaćinovo kući, gde stoji pod strehom do setve." U jednoj narodnoj pesmi taj venac se naziva 'venac koledovac'.⁶¹⁵ U

⁶⁰⁸ S. Grbić, op. cit. s. 264-265

⁶⁰⁹ I. Franić, "Jug. žetva" s. 270

⁶¹⁰ v. M. Filipović, "Običaji u Skopskoj.." s. 492-493

⁶¹¹ M. Filipović, "Život.. u Visočkoj.." s. 202

Negde žeteoci prvog dana žetve ne spuštaju srp na zemlju već ga pri odmoru drže okačenog o desnom ramenu. Ponegde se srpovi ne razvezuju sve dok se ne završi svečana gozba u čast dožetve.

⁶¹² v. I. Franić, "Jug. žetva", s. 268; S. Trojanović. "Srpski žrtveni", s. 19

⁶¹³ S. Trojanović. "Srpski žrtveni", s. 18

⁶¹⁴ P.Ž. Petrović, "Gruža", s. 321

⁶¹⁵ M. Milojević, "Pesme i običaji" I s. 228 citirano po M. Vlajinac, "Moba i pozajmica", SEZb XLIV, II 18, Bgd 1929.

Taj naziv "koledovac" povezuje žetveni venac sa ritualnim povorkama - koledama. Ne ulazeći detaljnije u običaj koleda, sasvim je očigledno da koledari simbolišu plodonosne snage prirode. Takozvana "baba", učesnik povorke, koja se javlja u paru s "dedom" izvodeći opscene ritualne pokrete, poseduje - smatraju neki naučnici - izvesne attribute boginje Velike Majke. Koledarsko noćno, bučno oglašavanje u doba zimskog solsticija, navodi da ih povežemo i sa

Skopskoj Crnoj Gori "najmlađa žetvarica isplete 'lesarku' od pšeničnih klasova koja se čuva 1 -3 godine na čardaku".⁶¹⁶ I u ostalim selima Skopske kotline pletu ukrase "bradu", "kitku" ili "lesu" koju drže "po kućama radi ukrasa";⁶¹⁷ a u devđelijskom kraju "brade" obese "pored ikona u kući".⁶¹⁸

Seme poslednjeg (prvog) snopa kao i žetvenog venca meša se sa setvenim semenom, jer se veruje da će na njega preneti svoju plodotvornu moć.

Ostavljanje žita na njivi smatra se arhaičnijim običajem od običaja nošenja kući poslednjeg snopa. Kao što smo ranije pomenuli S. Trojanović je običaj tumačio kao žrtvu "nekom slovenskom bogu". Čajkanović smatra da "i kod nas poslednji otkos, koji se na svečani način pokupi i okiti cvećem, i ostavi na stranu za razne religijske potrebe, ima smatrati žrtvom Dabogu; ovo ne samo po analogiji sa Vodanovom žrtvom nego i zbog toga što se taj poslednji otkos naziva "božjom bradom".⁶¹⁹

Frezer koji razmatra obrede oko poslednjeg požnjevenog snopa, ne dodirujući pitanje ostavljanja klasja na njivi, izvorište ovih rituala nalazi u veri u duhove.

On, na osnovu analogije, izvodi da se isti oplodni uticaj koji se pripisivao "duhu drveta" pripisuje i "duhu žita", tj. taj duh deluje na useve (ali i na životinje i ljude). "Duhovi su -smatra on - ograničeni u svojim funkcijama samo na određene oblasti prirode"; imena i atributi su im opšti, neindividualni, a o njihovom poreklu ili životu nema spomena u tradiciji, te se po svemu tome razlikuju od bogova. Obredi u kojima se to verovanje ispoljava vrše se svuda, tj. nisu vezani za određena mesta ili hramove, a njihovi vršiocci nisu sveštenici već može da ih vrši svako.

I zatim zaključuje da su "obredi vezani za poslednji snop (lutku, venac) zasnovani na mađiji a ne na umilostivljavanju. Ciljevi se ne postižu žrtvama, molitvama i slavopojima već ceremonijama za koje se .. veruje da utiču na tok prirode neposredno putem fizičke simpatije ili sličnosti između obreda i efekta koga obred treba da proizvede".⁶²⁰

U ponekim oblastima Evrope - konstatuje Frezer - narod sečenje (vezivanje, vršenje) poslednjeg snopa shvata kao nužno ubijanje "duha žita", verovatno iz uverenja da je "duh žita" tada u punoj snazi, te će se tim činom njegova sačuvana snaga moći preneti na sledeći vegetacioni ciklus.

dušama predaka, za koje se smatra da imaju znatnu ulogu u plodnosti useva. Tako žetveni venac sa nazivom "koledovac" kao da zatvara plodonosni krug ratarskog (ritualnog) delovanja u obezbeđivanju novog ciklusa tog kruga. (v. SMR pod Kolede)

⁶¹⁶ At. Petrović, "Narodni život i običaji Skopske Crne Gore", SEZb VII, II 4, Bgd 1907. s. 432

⁶¹⁷ M. Filipović, "Običaji u Skopskoj..", s.493

⁶¹⁸ S. Tanović, op. cit. s. 337

⁶¹⁹ V. Čajkanović, "Mit i religija..." s. 430

⁶²⁰ Dž.Dž. Frezer, "Zlatna grana" s. 515

Na osnovu postojećih verovanja i običaja koje smo izneli proizilazi da prvi i poslednji snop, ostavljeno žito na kraju žetve kao i žetveni venac imaju, veruje se, sublimisanu plodotvornu snagu; animistička predstava označena, po Frezeru, kao "duh žita". U nas se ta plodotvorna moć usmerava u dva pravca - ka zemlji ili ka kući i budućem setvenom semenu. Preko žetvenog venca ta plodotvorna snaga može istovremeno biti usmerena u oba pravca.

S obzirom na našu temu pozabavićemo se ovde onim elementima žetvenih običaja koji ukazuju na potisnuti, ali postojeći kult oživotvorene Zemlje (na tragove kulta Velike Boginje), i na one detalje koji omogućavaju da se sagleda da je u nas prisutna ideja o lancu Zemlja-žena-žito.

U Slavoniji poslednji snop se uspravi i u njega se pazabadaju srpovi. "Vezac klekne i pozdravi Gospu, a drugi poklecaju oko snopa i mole za njim. Kad ustanu, najstarija žena proturi ruku kroz snop do dole pa zagrabi u ruku zemlje; tu zemlju sveže u maramu, pa čuva za lik (lek) od maternice; malo te zemlje raskvase, pa napajaju bolesnoga."⁶²¹

Zemlja je, kao što znamo, često poimana kao opšta materica. Novo žito se shvata kao dokaz plodnosti baš te zemlje. Plodonosna zemlja prošavši kroz sublimisanu životodavnu moć poslednjeg snopa kao da dobija lekovito svojstvo za bolesnu matericu žene, te na nju prenosi svoju plodonosnu snagu i tako pomaže da i ona rodi. Samo vađenje zemlje kroz poslednji snop, unekoliko, kao da ritualno oponaša porođaj, a vrši ga najstarija žena-matrona.

Kad se zažnje žito prvi put, u đevđelijskom kraju, bilo ono suvo ili mokro, mora se odmah vezati u jedno "snopče -njiva da se zaraduva". Kad domaćin ili domaćica donese ručak najmlađi žetvar ispravi snopče, preko njega stavi neku maramu i kaže mu "Ajrlija birikjet!"⁶²² Domaćin baci na maramu nešto metalnog novca. "Ovo se zove 'snop isprauvanje'". Snop se ne ispravlja samo domaćinu, već i svakom drugom ko dođe na njivu ili prođe pored nje. Običaj je svima poznat, tako da svako nosi sa sobom nešto metalnog novca, da se ne obruka ako mu isprave snop.⁶²³

Kao što vidimo, ovaj opis vezivanja prvog snopa ukazuje da ga poimaju nešto složenije. Objašnjenje da se to radi zato "da se njiva obraduje" i zatim njegovo blagosiljanje i darivanje u velikoj meri

⁶²¹ Lovretić-Jurić, op. cit. s. 38

⁶²² Airlija znači blagosloven, srećan; airlija rabota = srećan posao; neka je airlija (rabota) = neka je srećan (posao). Birikjet znači rod, plod, beričet, blagodet

⁶²³ S. Tanović, op. cit. s. 336

asocira na običaje oko rođenja deteta, samo u ovom slučaju Zemlja (njiva) je majka, a "snopče" je dete.⁶²⁴

Po zapisu Sime Trojanaovića u nekim kragujevačkim selima (Poskuricama i Petrovcu) kad se dožnje od ostavljenih klasova "napravi se smiljevac ili trnka, koju okite šarenim cvećem i ostave na njivi da ptice pozobaju. Više iz šale - kaže Trojanović - ovu su kitku zvali mladom a to svedoči i oblik smiljevca, jer je smiljevac negda mladina kapa..."⁶²⁵ Naziv "mlada" za poslednji snop koji se nosi kući zabeležen je, ne tako davno (1973.) i u nekim selima Kraljevačkog i čačanskog kraja.⁶²⁶ Ako uporedimo neke običaje iz drugih krajeva, videćemo da naziv "mlada" u suštini ne predstavlja neku šalu, već upućuje na jedno staro, ali zapretno poimanje sveta.

U Loboru, posle bacanja zadnjeg snopa u vis s rečima: "Bog dej visoku pogaču!", plete se venac od klasja i poljskog cveća. "Kuju deklu (devojk) drže za najljepšu, ona mora doneti na njivu svetačko (svečano) odijelo, na glavu joj postave vijenac, a uz nju ide mladi dečko s kiticom za škrljakom (šeširom), oko njih ostale žetelice i cijelim putem pjevaju...Gospodaru se preda vijenac, a on da koji sekster dekli i dečku, a svima donese vina, da na dvorištu piju prije, nego idu pod krov na večeru."⁶²⁷

A u okolini Čazme najstarija žetelica požnje klasje od koga neka mlada splete venac i nosi domaćinovo kući. "Kod ulaza u dvorište posipaju je žitom."⁶²⁸

I u ostalim krajevima, mogli smo zapaziti iz navedenih opisa, najčešće mlada i lepa devojka, ili neko žensko čeljade, vezuje, kiti i nosi venac ili poslednji snop.

Mlada devojka, ponegde svečano obučena, koja uz pesmu nosi venac, koju čak pri ulasku u dvorište zasipaju žitom, zaista asocira na mladu. Kad ove običaje dovedemo u vezu sa nazivom "mlada" za poslednje ukrašeno klasje na polju, pomalja se pred nama postojanje ideje o mladom žitu, ne samo kao detetu, već o mladom žitu devojci, nevesti, na kojoj počiva nastavak života. Ta mlada devojka, idejom slično kao Persefona u Grka, je manifestni vid mladog žita, a u krajnjoj instanci plodnosti matrone Zemlje.⁶²⁹

⁶²⁴ Takvo poimanje bi potvrđivao i naziv "babina" koji se zadržao kod Torbeša u Skopskoj kotlini, a označava "gozbu za početak setve, početak ili kraj žetve". (M. Filipović, "Običaji u Skopskoj.." s. 493)

⁶²⁵ S. Trojanović, "Srpski žrtveni" s, 18

⁶²⁶ D. Maslovarić, op. cit. s. 75

⁶²⁷ J. Kotarski, "Lobor", s. 182-183

⁶²⁸ I. Franić, "Jug. žetva" s. 270

⁶²⁹ Na jedan umnogome različit običaj nailazimo u okolini Knina, Dalmacija. Tamo se "zadnji snop 'dovršak' spali na vatri smrekovih grančica. Oko vatre igraju neoženjeni". (I. Franić, "Jug. žetva", s. 271)

Poslednji snop ovde nije poiman kao plodotvorna moć žita. On je jednostavno "dovršak" i kao takav se žrtvuje u obliku žrtve paljenice muškom nebeskom bogu. Žrtvu mu prinose mladi neoženjeni muškarci. Kroz to se ukazuje izvesna paralela. Poslednji snop ili žetveni venac za koji

Osvrnućemo se još na nešto.

U Slavoniji po vezivanju poslednjeg snopa, i uzimanju zemlje kroz njega, žetelice od njega pletu vence. "Negde to čine bez pesme, negde uz pesmu. Tamo gde pri pletenju venaca ne pevaju mole se Bogu, odnosno Gospu pozdravljaju."⁶³⁰

Splitanje venca ponegde prate pesme sledećeg tipa:

Diva Oliva žito dožela
Žito dožela, tri vinca splela,
Žitom ji splela, vinom zalila,
Prvog je splela žita pšenice,
Drugog je splela vina lozice,
Trećeg je splela zdravlja veselja,
Koji je splela žita pšenice
Onaj nosite u naše polje,
Ne bi l' nam polje rodilo bolje;
Koji je splela vina lozice,
Otaj nosite u naše brdo,
Ne bi l' nam brdo rodilo bolje;
Koji je splela zdravlja veselja
Otaj nosite u naše selo,
Da nam je selo zdravo, veselo!⁶³¹

Ili u drugoj varijanti:

Djeva Marija žito donela,
Žito dožela, tri venca vila ...⁶³²

Prvo što u ovim pesmama zapašamo je da se, i pored toga što se poslednji snop i venac nose kući, zadržao trag verovanja da njivi, dakle zemlji, treba ostaviti nešto žita (grožđa) da bi bilje rodila.

Međutim ovde bismo obratili pažnju na nešto drugo. U drugoj varijanti pesmice pevane pri splitanju žetvenog venca nailazimo da je "Djeva Marija žito donela". I pri setvi i pri žetvi primećujemo da su molitve, relativno često, upućene Majci Božjoj (Gospi). Time se ona direktno vezuje za žito što potvrđuje ranije izneto mišljenje da je ona primila neke odlike Velike Boginje, odnosno boginje Majke Zemlje. Zanimljivo je da se u srpskom pravoslavnom svetačkom

se smatralo (ili se smatra) da treba dati Zemlji da bi bolje radala, vezuje se za devojke, potencijalne neveste, dok se poslednji snop koji se žrtvuje nebeskom muškom bogu vezuje za potencijalne mladoženje. U oba slučaja se, dakle, poslednji snop dovodi u vezu sa mladima na kojima počiva budućnost nastavka života.

⁶³⁰ M. Vlajinac, op. cit. s. 237

⁶³¹ Lovretić, Jurić, "Otok", s. 381

⁶³² M. Vlajinac, op. cit. s. 237

panteonu slične odlike Velike Boginje pripisuju Ognjenoj Mariji. Ognjena ili Blažena Marija (dve svete koje se često preklapaju ili uzajamno zamjenjuju) je sestra sv. Ilije-gromovnika. On, kao nebeski meteorološki bog, čiji se dan slavi 2. avgusta - vreme završetka žetvenih radova - neposredno je vezan za žetvu. Ognjena Marija se, svojim srodstvom sa sv. Ilijom, kao i danom svog praznovanja (30. juli), takođe vezuje za žito. Nije zanemarljivo ni to što se njen dan slavi kao "Suđenički dan", dakle dan važan za porodilje, odnosno žene koje rađaju.

Napomenimo još da se Ognjena Marija možda može dovesti u neku vezu sa Devicom Marijom-Bogorodicom, jer pored sličnih, ovde navedenih odlika, obe imaju isto ime "Marija" i obema se pridodaje isti atribut "Blažena".

Tako, izgleda, opstaju tragovi starih kultova u svojim novim i samo delimično izmenjenim oblicima.

I tako vidimo, a to biva u religijskim shvatanjima, neke religijske ideje, iako po našoj (naučnoj) logici jedna drugu isključuju, opstaju i naporedo putuju kroz vreme; nekad postajući delimično disharmoničan detalj novonastalog sistema, a nekad nezavisno paralelno postojeći s njim.

Prema našim sadašnjim saznanjima žene su bile te za koje se vezuju počeci zemljoradnje. Njihova uloga i inače značajna zbog sposobnosti rađanja time dobija na važnosti. Kako se sa snaženjem uloge zemljoradnje čovekov život počinje poistovećivati sa životom vegetacije, žena se sve više upoređuje sa zemljom koja rađa i hrani, i dobija obličje Velike Boginje, a potom Boginje sa mnogo imena.

Kasnije kada dolazi do upotrebe rala (pluga) i kada muškarac preuzima glavnu ulogu u agrikulturnoj proizvodnji, žena biva potiskivana, a ženska božanstva gube od svoje važnosti. Muškarci i muška božanstva dobijaju primat.

Međutim, kao što i u životu važnost žene može biti potisnuta, ali ne i istisnuta, tako i u ritualima oko žetve, videli smo, makar sporadično, nailazimo na tragove koji potsećaju na ranije poštovanje Zemlje i lanac Zemlja-žena-žito.

Tim ranijim poštovanjem Zemlje možemo objasniti još uvek postojeći običaj ostavljanja klasja na njivi. Ono, ostavljeno žito na polju, može se tumačiti i kao žrtva-zahvalnica (za dobru žetvu) ili kao žrtva poruka (za buduću žetvu). Ali čini se da ono nije samo žrtva. Da je žito ostavljeno baš Zemlji vidimo iz sporadičnih objašnjenja: "Treba dati njivi njivino!" ili "To je dar zemlji!" (možda Zemlji).

Međutim, s druge strane, ostavljeno klasje treba da obnovi plodnost zemlje.⁶³³ Tako se susrećemo sa još prisutnom i živom

⁶³³ Ne smemo zaobići mogućnost da to potiče iz iskustvenih saznanja prastarih vremena, možda čak iz sakupljačke privrede, da kada se sve pokupi novog roda nema.

animističkom predstavom o "duhu žita", predstavom o oživotvorenoj, sublimisanoj, plodotvornoj snazi određenog klasja. Dakle, ostavljeno klasje, u kome je plodotvorna snaga žita, će, veruje se, tu svoju moć preneti na njivu, odnosno obnoviti rodnoš same Zemlje.

Kasnije, kada muška božanstva dobijaju primat ostavljeno klasje biva posvećivano nekom muškom božanstvu, a možda označava i prisustvo samog božanstva, i dobija naziv "božja brada".⁶³⁴ Kako poštovanje Zemlje kao božanstva bleđi, smisao ostavljanja klasja na njivi se gubi. Njegova plodotvorna snaga se potom usmerava na kuću i seme za buduću setvu.

Čini se da bi tako izgledao razvojni put ovih običaja.

Tako kroz setvene i još više žetvene običaje možemo zaključiti da u nas naporedo postoji animistička predstava o "duhu žita", ideja o oživotvorenoj Zemlji kao i ideja o nebeskom muškom bogu.

Prilagođavanje predstave o "duhu žita" novonastalim, ali paralelno postojećim sistemima, možemo pratiti kroz transformaciju naziva poslednjeg klasja u "mlada", a zatim u "božja brada". Takođe zapažamo da ideja o oživotvorenoj Zemlji i iz toga nastali lanac Zemlja-žena-žito donekle potisnuta, opstaje, ali se ona istovremeno, bar delimično, prenosi na ženske ličnosti novog, sada hrišćanskog panteona.

DODATAK

Pažljivo čitajući našu narodnu pesmu "Sveci blago dijele" imali smo utisak da ona, istina na jedan drugi način, govori o približno istim stvarima o kojima govore i mitovi o Prithivi i Demetri.

Dva indijska mita zemlji, nazvanoj Prithivi, vezana su za princa Pritha, koji je negde njen muž, a negde njen otac. Princa je narod poštovao, jer je verovao da će ga on spasiti od gladi. Ali Zemlja nije htela da rađa. Ljutit Prithu pokušava strelom da ubije Zemlju, a Prithiva, u obličju krave, beži i opominje ga da je greh ubiti ženku. Na najvišem nebu dolazi do sporazuma da on njoj pokloni tele kako bi mlekom mogla da poškropi zemlju da bi rađala.

Po drugom mitu zemlju-Prithivu, odbeglu suprugu princa Prithu, koja poprima obličje krave, Brama vraća mužu s naredbom da bude pokorna i strpljiva kao krava.

U grčkom mitu Demetra, boginja zrelog klasja i zemlje, saznajući da joj je sa Zevsovim odobrenjem Pluton (Had), gospodar podzemlja ugrabio ćerku Koru (Persefonu), u jednom trenutku, zabranjuje semenu da klija. Da bi prestala glad dolazi do sporazuma da se Persefona vrati majci, ali jedan deo

⁶³⁴ Kaže se za nečiju prisutnost: "On glavom i bradom!"

godine ipak mora da provede sa svojim mužem u podzemlju. Umirena Demetra podučava ljude agrikulturi, a zatim odlazi na Olimp.

I u našoj pesmi sličan je i odnos prema Zemlji. Naravno naša pesma ne samo da nastala kasnije, već uključuje i neke elemente kojih u mitovima nema, kao što je napr. etičko stajalište. Tako se u pesmi kaže: "A ne sluša mladi starijega" (II 2) odnosno, "Ne poštuje mladi starijega" (II 1) što uključuje jedan etički princip, dok je u mitovima sukob gotovo bez moralnih postulata. U pesmi izostaju, pak, neki važni elementi kao napr. učenje ljudi zemljoradnji, mada je obrada zemlje kao izvora hrane prisutna.

Da bismo proverili da li je naš utisak opravdan pristupili smo strukturalnoj analizi, prvo dva navedena mita, a zatim i naše narodne pesme.

U oba mita na početku je sukob koji dovodi do anarhije i gladi.

	1. među bogovima	rezultat:
sukob	2. između ljudi i bogova	glad (anarhija)
	3. među samim ljudima	

Ako pogledamo između koga dolazi do sukoba videćemo sledeće:

Indijski mit	Grčki mit
muž - žena	zet-muž - tašta, majka, ćerka
Prithu - Prithivi	Pluton - Demetra Kora
otac - ćerka	

Iz ovoga proizilazi da je sukob prvo na relaciji muža i žene, a zatim i na relaciji najbližih srodnika od čijeg sklada zavisi dalja reprodukcija. Prekid reprodukcije izaziva glad, a glad preti da izazove smrt. U mitovima osobe koje su povređene i koje zbog toga izazivaju glad su Prithivi i Demetra, ženske osobe koje simbolizuju Zemlju, tj. one jesu Zemlja, Zemlja koja rađa i hrani bukvalno i figurativno. U mitovima Zemlja je boginja, a boginja je personifikovana i telo za sebe (Prithivi kao krava, Demetra kao klas žita, odnosno kao skulptura žene), ali je i materijalna zemlja telo boginje Zemlje, tj. i materijalna zemlja je boginja, pa je samim tim i ta materijalna zemlja sveta i prema njoj se treba odnositi s poštovanjem.

Da bi glad prestala, da bi se reprodukcija nastavila, žena treba da se oseti ženom. Kako je osnovna osobina žene rađanje, žena traži dete. Dete dolazi kada se uspostave određeni odnosi među ljudima. Tako je ovde u oba slučaja dete (tele-Kora) i uslov i rezultat uspostavljenih odnosa između muža i žene, odnosno među srodnicima (u indijskom mitu između muža i žene, odnosno oca i ćerke, a u grčkom između Demetre i Zeusa - ćerkinog oca i Demetre i Plutona, tašte i zeta).

Ali dobijeno dete (tele-Kora) zahteva izvesnu žrtvu i od same mejke. Tako ona mora da podnosi muškarca, jer tek uz njega može dobiti dete. U indijskom mitu je to očiglednije: Prithivi mora da podnosi ranjavanje, tj. oranje, koje simboliše polni akt; a u grčkom mitu Demetra mora da pristane da Kora deo godine provodi s mužem, a ne s njom.

Sa usklađivanjem odnosa među najbližim srođnicima ne samo da dolazi do izražaja plodonosna strana ženskog principa, već i njena hranilačka funkcija, tj. Prithivi-Demetra uče ljude zemljoradnji. Tako se ovde zemljoradnja javlja kao pojava koja ima više funkcija i značenja.

Pre svega u mitu to označava usklađivanje muškog i ženskog principa, jer bez toga nema nastanka ni nastavka života. Muški princip je, po pravilu, nebeski bog, a ženski je Zemlja, u mitovima obogotvorena u Prithivi i Demetri.

Muškarac mora da bude svestan da nije dovoljan sam sebi, dakle mora da poštuje zahteve žene (da joj da dete), dok žena mora da se poda muškarcu (oranje) i podnese porođajni bol da bi postigla svoje ispunjenje, tj. postala majka. Dakle, zemljoradnja predstavlja i brak Neba i Zemlje.

Zatim, to što boginja poklanja ljudima semenje kultivisanih biljaka i uči ih zemljoradnji predstavlja izmirenje na relaciji bogovi - ljudi, jer zemljoradnja omogućava sigurniji nastavak života. Istovremeno zbog važnosti agrikulture i civilizacije koja je iz nje proizašla, kod ljudi se javlja strahopoštovanje prema darodavcu, božanstvu i kulturnom heroju istovremeno, ali i kulturni odnos prema materijalizovanom, prisutnom i dostupnom vidu božanstava, Zemlji.

I na kraju ako šire shvatimo nebeskog boga kao prirodu, a Zemlju kao zemlju i ljude, onda možemo protumačiti da ljudi svojim ponašanjem, odnosno svojom delatnošću mogu poremetiti sklad prirode, a poremećaj tog sklada vodi ka nestanku života.

Tako je u mitovima i darivanje zemljoradnje ljudima, ustvari, deo razrešenja konfliktne situacije i to na nekoliko planova.

A sada ćemo preći na analizu naše narodne pesme. Vuk u svojoj drugoj knjizi ima dve verzije iste pesme "Sveci blago dijele" (p. 1 i p. 2). Već smo napomenuli da su te pesme nastale kasnije od razmatranih mitova, unekoliko su hristijanizovane i stavljaju u prvi plan etičko-moralne sudove. Za našu analizu čini nam se pogodnija druga verzija (p. 2), jer je završnica pesme potpunija, odnosno pruža mogućnost da jasnije sagledamo razrešenje nastale situacije. No, ponegde, gde nam se učini bitno, osvrnućemo se i na alternativnu verziju (p. 1).

Na početku pesme sveci su na zboru na kome dele darove, blago koje im je Bog poklonio, odnosno kako bismo današnjim rečnikom rekli, dele nadležnosti. Ako bolje pogledamo - koristeći se obema verzijama - videćemo da su ti darovi, to blago, manje-više, elementi prirode (oluja, munje, grom, kiša, voda, proleće, leto, jesen i zima) koji u svom pravilnom smenjivanju,

ustvari oslikavaju postojeći prirodni poredak (atmosferski i sezonski) koji omogućava život na zemlji. Svaki svetac dobija na dar upravljanje nad jednim ili dva ta elementa, ali i upravljanje nad nekim od kulturnih tekovina: zemljoradnjom u vidu vina i pšenice, trgovinom tj. brodovima i međuljudskim odnosima, tj. pokroviteljstvom nad kumstvom i bratimstvom. To bi ukazivalo da se i ovde, kao i u mitovima, određene kulturne tekovine kao što su agrikultura i trgovina, dakle civilizacija, smatraju darovima bogova. Zanimljivo je da se u pesmama primarna porodica i materinstvo gotovo ne spominje, i da sem u pesmi 2, gde Ognjena Marija dobija "munju i strijelu", nema ženske osobe koja učestvuje u raspodeli. To, pak, ukazuje na veoma snažno izražen patrijarhalno ustrojen pogled na svet. U tome je još jedna razlika između naše pesme (pesama) i navedenih mitova.

Tako, pogledamo li relacije na kojima dolazi do poremećaja odnosa među ljudima vidimo:

	u mitovima	u pesmi	
	muž - žena	roditelji - deca	
najbliži	zet-muž	brat - brat	bliži, dalji i
srodnici	tašta-majka,	brat - sestra	veštački
	ćerka	dever - snaja	srodnici
		kum - kum	
		Izostaje sukob na relaciji	
		muž - žena	

Nasuprot slozi i redu koji vladaju među svetiteljima sv. Ilija govori sestri Ognjenoj Mariji / Blažena Marija govori bratu sv. Iliji o bezakonju koje vlada na zemlji, gde se ne poštuju roditelji i deca, ne poštuju se ni bliži ni dalji (veštački) srodnici, a ni Bogu se ne ukazuje poštovanje.

Tako ovde izostaje sukob u "gornjem" svetu, među svecima, Bogom (za razliku od mitova), već se odnos sveci - ljudi javlja kao opozicija:

	među samim	
sveci(Bog)=red,sloga - ljudi=nered,sukob	ljudima	faktički
	između	prvenstveno
	ljudi i Boga	sa etičko-
		moralne
		pozicije

Prekršaj moralno-etičkih normi nužno izaziva kaznu. Kazna se sastoji u uskraćivanju poklonjenih Božijih darova i to onih koji predstavljaju proizvode tekovina civilizacije: vino, pšenica, brodovi. Ali da bi se to moglo oduzeti nužno je ukidanje prirodnog poretka. Baš to sveci sporazumno (p. 1 uz saglasnost Boga) i čine. Ovako koncipirano kažnjavanje proizilazi iz dosledno sprovedene opozicije, sveci (Bog) nasuprot ljudima, postavljene na početku pesme.

Međutim ako zanemarimo tu opoziciju dolazimo do sledećeg:

poremećeni međuljudski	dinami	poremećaju poretka		
odnosi	vode	u prirodi	vodi	gladi

I tako proizilazi da poremećaj odnosa među ljudima, i to prvenstveno srodničkih odnosa, i u mitovima i u pesmi dovodi do gladi koja pretili nastavljanju života, pretili nestankom sveta.

Da bi prekinuli glad ljudi žele da se dogovore i tako se sakupljaju pred crkvom i sedaju po redu, što unekoliko predstavlja početak uspostavljanja reda i izmirenja s Bogom i među samim ljudima. Na skupu se pojavljuje đaće samouče, koje je neka vrsta izaslanika od Boga, jer je obdareno od Boga. On savetuje da se položi zakletva.

Kako je zakletva tvorevina kojom se na etičko-moralnim principima izbegavaju ili razrešavaju konfliktne situacije u međuljudskim odnosima, ona se ovde javlja kao simbol ponovnog uspostavljanja odnosa među ljudima, prvenstveno među srodnicima, koji omogućavaju dalji nastavak života. Kako je u pesmi sukob sagledavan sa moralno-etičkog stanovišta i razrešenje sukoba dolazi preko zakletve, vrhunske tvorevine za uspostavljanje sređenih međuljudskih odnosa, proizašle iz etičko-moralnih principa.

Tako zakletva u pesmi ima istu funkciju kao i dete u navedenim mitovima, tj. simbol je uspostavljenog reda.

Sam čin polaganja zakletve je dokaz uspostavljenih dobrih odnosa među ljudima, stoga u pesmi izostaje tekst zakletve, jer je on ovde nebitan. Međutim, ne izostaje ritual koji zakletvu prati. Prateće radnje, ustajanje i pružanje desne ruke predstavlja i sam akt zakletve i njenu potvrdu. Drugi deo rituala, obrtanje Bogu i tri puta ljubljenje crne zemlje ukazuje istovremeno i kome se polaže zakletva i ko je njen jamac.

Okretanje ljudi Bogu (neki smatraju da je to okretanje istoku, tj. izlazećem suncu) istovremeno znači ponovno uspostavljanje odnosa između ljudi i Boga, odnosno izmirenje. U svakom slučaju, a to je za nas ovde bitno, time se ukazuje pošta nebeskom muškom bogu. Zatim "po tri puta ljube

zemlju crnu", a tim činom se Zemlja, ženski princip u prirodi, izjednačava po važnosti i svetosti sa nebeskim muškim bogom.

Vratimo li se načas rezultatima analize videćemo da između mitova i naše pesme postoje znatne sličnosti: poremećaj među srodnicima dovodi do poremećaja u prirodi, odnosno do gladi koja ugrožava opstanak života, tj. sveta. Dolazi do razrešenja, koje je na prvi pogled različito, ali vodi istom cilju, nastavku života na zemlji.

	MITOVI	PESMA	među ljudima
I	1.među bogovima sukob 2.između ljudi i bogova 3. među samim ljudima	sveci(Bog)= ljudi= red,sloga =sukob,	prven stveno sa moral. etičke pozicije
			između ljudi I Boga

- relacije na kojima dolazi do sukoba

najbliži srodnici za repro- dukciju	muž-žena zet-muž - tašta ćerka	roditelji-deca brat-brat brat-sestra dever-snaja kum-kum	bliži,dalji i veštački srodnici
		Izostaje sukob na relaciji muž - žena	

II	rezultat: glad	kazna: glad
----	----------------	-------------

III	razrešenje: Davanje majci (Zemlja, Prithivi, Demetra) - deteta (tele, Kora)	Zakletva - uz obrtanje Bogu(muškarac) - uz trostruko ljubljenje zemlje (žena) (ukidanje opozicije)
-----	--	--

IV	poučavanje ljudi zemljoradnji	"Svijet se naslijedi"
----	-------------------------------	-----------------------

Pristupili smo ovoj analizi sa namerom da pokažemo, a to smo, nadamo se, i uspehi, da je i u našoj pesmi, kao i u mitovima, reč o poštovanju Zemlje i kao energije ženskog principa u prirodi i kao sveprisutne materijalne zemlje, dakle o njenoj svetosti zbog bitnih odlika koje takvo poimanje nosi.

IV DEO

ZEMLJA - MATERIJA

9. Poglavlje

ZEMIJA - MATERIJ

Zemlja nije samo nebesko telo u Univerzumu; nije samo zemljište po kome se čovek kreće i na kome obitava, zemlja nije ni samo njiva iz koje raste žito. Ona je nešto opipljivo, konkretno. Zemlju, grudva zemlje, čovek može da uzme u ruku, može da prenosi s mesta na mesto. Može da je prosejava, gajeća, oblikuje. Zemlja je materija, koja može biti različitog hemijskog sastava, boje ili strukture, a ipak se naziva jedinstvenim imenom - zemlja.

IV DEO

Pozabavivši se, u ovom delu, potrebom zemlje kao materije, koja u svetu čoveka predstavlja nešto osnovno i jedinstveno, odnosno poimamo je **ZEMLJA - MATERIJ**

GEOFAGIJA I ZEMLJA KAO LEK

9. Poglavlje

ZEMLJA - MATERIJ

Zemlja nije samo nebesko telo u Univerzumu; nije samo zemljište po kome se čovek kreće i na kome obitava, zemlja nije ni samo njiva iz koje niče žito. Ona je nešto opipljivo, konkretno. Zemlju, grudvu zemlje, čovek može da uzme u ruku, može da prenosi s mesta na mesto. Može da je prosejava, gnječi, oblikuje. Zemlja je materija, koja može biti različitog hemijskog sastava, boje ili strukture, a ipak se naziva jedinstvenim imenom - zemlja.

Pozabavićemo se, ovde, verovanjima i upotrebom zemlje kao materije, koja u svesti čoveka predstavlja nešto osnovno i jedinstveno, odnosno poimana je kao elemenat.

Odavno se ljudi žale
Odavno je u gnu zločin
Od zločina hoga i zločina
Od gladi je zemlja ječa,
A od žuti i lista - vodu
pije⁶³⁷

⁶³⁵ Stahl g. "Die Geophagie", Zeitschrift für Ethnologie LXIII, Berlin 1932, citirano prema Bela Rövenir, "Geophagie - ein jahrhundertlanges Problem der Völkergeschichte" (Geofagija - vekovni problem etnologije), Acta Ethnographicae Academiae Scientiarum Hungaricae, Tomus 24 (3-4) pp. 247-293, Budapest 1973, s. 282 (Citati u prilozi Z. B. 134)

⁶³⁶ Milenko Filipović, "Geofagija u našem narodu" GUM 4, Bgd 1929, s. 341-344

⁶³⁷ Vuč Karadžić "Srpske narodne pjesme" knj. II p. 63

GEOFAGIJA I ZEMLJA KAO LEK

Osvrnućemo se, najpre, na fenomen geofagije.

Putnici, misionari i etnolozi su zapazili kod mnogih naroda na gotovo svim meridijanima sveta pojavu da ljudi jedu zemlju. Ta pojava se naziva geofagija. Ona je zabeležena i u nas.

Geofagija i njeni uzroci bili su, gotovo vek i po, predmet interesovanja ne samo etnologa, već i naučnika drugih struka: lekara, hemičara, farmaceuta. Pretpostavke su bile različite. Traženi su racionalni uzroci, vršene su hemijske analize, ali etnolozi su beležili i ono što je pratilo neke slučajeve geofagije, i što se najčešće označava kao "praznoverica", a što ukazuje i na magijsku komponentu te pojave, barem u nekim slučajevima. Ukrštanjem ta dva gledišta možemo videti da je geofagija složena pojava. Stoga bismo prihvatili mišljenje Štala(Stahl), koji se bavio ovim problemom i koji kaže: "bilo bi pogrešno za celokupnu pojavu koju nazivamo geofagijom, tražiti za sve slučajeve jedan jedini, opšti uzrok nastanka".⁶³⁵ Zaista, uzroci su razni, ali se u mnogim slučajevima i ukrštaju.

Raznolikost uzroka geofagije vidimo i iz podataka sa našeg područja, koje je sakupio Milenko Filipović, i objavio 1929. godine u svom članku "Geofagija u našem narodu".⁶³⁶ Podaci iz tog rada će nam poslužiti kao osnova našeg daljeg razmatranja ovog problema.

Jedene zemlje zbog gladi zabeleženo je u nekim našim narodnim pesmama. Tako u pesmi "Družina Mihata hajduka" nailazimo na sledeće:

Odmetnu se Mijate ajduče,
Odmetnu se u goru zelenu,
Od zuluma bega Ljubovića,
Od gladi je zemlju jeo,
A od žeđi s lista vodu
pio⁶³⁷

⁶³⁵ Stahl g. "Die Geophagie", Zeitschrift für Ethnologie LXIII, Berlin 1932. citirano prema Bela Röemer, "Geophagie - ein jahrhundertealtes Problem der Vöelkerkunde"(Geofagija - vekovni problem etnologije), Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae, Tomus 24 (3-4) pp. 247-293, Budapest 1975. s.282 (Citati u prevodu Z.Brkić)

⁶³⁶ Milenko Filipović, "Geofagija u našem narodu" GEM 4, Bgd 1929. s. 101-104

⁶³⁷ Vuk Karadžić "Srpske narodne pjesme" knj. II p.63

U pesmi iz Makedonije, takođe se govori kako je nastala strašna glad kad je sv. Nikola usnuvši spavao tri godine, pa su tada:

Stariot insan trava popasle,
Sredniot insan drva glodale
Malite deca pesok
zobale.⁶³⁸

Postojanje ove vrste geofagije koja je prouzrokovana glađu, poznata je i u drugih naroda. Sačuvana je u pamćenju našeg naroda kroz narodne pesme i vezuje se isključivo za veliku nevolju, nerodicu i glad.

Na slično korišćenje zemlje kao hrane nailazili su istraživači i u drugim krajevima sveta. Prema Humboltovim zapisima i izveštajima iz Gumile (Orinoko 1791. g.) urođenici su spravljali neku vrstu hlepcića od mešavine kukuruznog brašna, krokodilske masti i zemlje.⁶³⁹

Običaj da se brašnu dodaje glineni prah radi povećanja količine poznat je na Starom kontinentu još od antike. Pominje ga Plinije, nazivajući "alica" to brašno mešano sa određenom vrstom zemlje "crete" nabavljane blizu Napulja.⁶⁴⁰

U svojoj obimnoj studiji "Geofagija - vekovni problem etnologije", zagrebački etnolog i hemičar Bela Remer (Bela Römer) konstatuje da zemlju ne možemo smatrati hranom u pravom smislu te reči. No jedenje zemlje nije štetno za čoveka. Štaviše, smatra Bela Remer, očigledno je da ona može u znatnoj meri ublažiti osećaj gladi. Prema sakupljenim podacima iz celog sveta Bela Remer konstatuje da se kao hrana, ili bolje rečeno kao dodatak hrani najčešće koriste glinaste vrste zemlje; a od njih je najviše u upotrebi bela glina, u hemiji nazvana grčko-latinskim⁶⁴¹ imenom bolus alba.

Geofagija je, dakle, i kod nas i kod drugih naroda korišćena kao sredstvo za ublažavanje gladi. I koliko god se zemlja u tim prilikama koristi kao hrana, na to se u nas gleda kao na nužno zlo.

Ali u našoj narodnoj književnosti obrađuje se, iz moralno-etičkog ugla, motiv zamene hleba zemljom kad za to nema potrebe.

U poznatoj narodnoj pesmi "Ognjena Marija u paklu"⁶⁴² Ognjena Marija nalazi u paklu svoju majku koja je izložena većim mukama od svih ostalih grešnika. Između ostalog ona kazuje kako su je pastorčići za majku primili, a kad su kod nje došli:

638 M.Filipoviš, "Geofagija.." s. 101

639 B.Röemer, op. cit. s. 251

640 Ibid. s. 258

641 Bolos - gr.= gruda zemlje, grumen; albus 3 lat. =beo

642 Vuk Karadžić, "Srpske narodne pjesme" knj. II, p. 4

Plaćući mi starij' govoraše:

Skroj mi, majko, bijelu
košulju.

Mjerih mu je o kamenu stancu.

Mlađi reče: Daj mi ljeba,
majko.

Ja mu dadoh komat zemlje
crne.

U varijaciji narodne pesme "Grešnici na onom svijetu"⁶⁴³ Hristova majka u paklu zatiče udovicu Maru na mukama jer je pastorčetu koje je tražilo hleba:

Ja mu ne da ona bela leba

Već ja uze one zemlje crne:

Naj ti zemlje, zemlja te pokrila.

U ovim pesmama razmatra se, svakako, više moralno-etičkih principa: odnos zavisnosti pastorka od maćehe i uklinjanje nezaštićenog deteta. Međutim, kao vrhunac maćehinog greha je bespotrebna i zlonamerna zamena hleba zemljom. Takva zamena, prema narodnom moralno-etičkom kodeksu podleže najvećoj mogućoj kazni - najgorim mukama u dubinama pakla.

Kada se govori o geofagiji koja se javlja u vreme gladi, jasno je da je ona povremena, i samo iz nužde. U ta gladna vremena geofagiji može pribeći i veći broj ljudi, naime svi oni koji su u tom trenutku ugroženi glađu. Međutim, M. Filipović je sakupio, u raznim krajevima jugoslovenskog područja, izvestan broj podataka, o pojedincima, ljudima, koji su, bez nekog vidljivog razloga, bili geofagi.

"U tursko vreme bio je u Količinama (srez skopski), poodavno, neki odrastao musliman koji je jeo zemlju; on je inače bio umno i telesno normalan. ... U selu Bardovica, u neposrednoj blizini Skoplja, bio je čovek koji je i u svojim tridesetim godinama, idući za ovcama, sakupljao i jeo neku zemlju. U selu Rašatku, takođe u skopskom srezu, bila je jedna devojkica, koja je jela zemlju, jer joj je "blaga" (slatka). U Novoj Varoši, ranije, neka muslimanka je jela pun sahan zemlje, i ne bi mogla zaspati uveče pre nego što jede zemlje. ... Neka katolkinja ... u srezu fojničkom, od detinjstva je navikla, pa se ni kasnije nije mogla odviknuti od jedenja zemlje." Sličan slučaj je zabeležen i u okolini Žepče. "U samom Stocu bio je jedan odrastao muškarac, koji se nije mogao odviknuti da ne jede zemlju. Jedan musliman u Novom Pazaru

⁶⁴³ Isti, "Srpske narodne pjesme" knj. VI, p.1

jeo je zemlju sve do ženidbe, i veruje se da je zbog toga osobito snažan."⁶⁴⁴

Ovi podaci ukazuju da je mnogim našim krajevima među stanovništvom raznih veroispovesti bilo geofaga. U njima je ta pojava zapažena i pamćena više kao neobičnost nego nešto za osudu. Za geofaga iz Novog Pazara se čak verovalo da je zbog toga veoma snažan.

Neki istraživači baveći se problemom geofagije, među njima i Bela Remer, pokušavali su da otkriju uzroke njenog nastanka i opstanka u čisto racionalnoj sferi. Pretpostavke su bile razne. Jedna od pretpostavki je bila da su stanovnici određenih područja na taj način nadoknađivali manjak soli u svojoj ishrani. Međutim hemijska ispitivanja su pokazala da je geofagija samo sporadično u vezi sa nedostatkom soli "pošto glina samo po izuzetku sadrži kuhinjsku so".⁶⁴⁵ Druga pretpostavka tj. geofagija kao posledica potrebe i nadomeštanja mineralnih materija, tj. stručno "elemenata u tragovima" (tj. elemenata neophodnih u veoma malim količinama) nije ni dokazana ni odbačena.

Možemo pretpostaviti da navedeni pojedinačni primeri geofagije u nas teško da (uvek) imaju neki racionalni uzrok. U nekim krajevima jedenje zemlje se prima kao neobična navika, ali kao da se ne osuđuje.

Naspram ovog, da kažemo tolerantnog gledanja na geofagiju, postoji kod nekih skupina kao napr. kod Karavlahu u Bosni, ili u nekim krajevima u Srbiji "veliki strah od jedenja zemlje".⁶⁴⁶ Ono se, unekoliko, smatra patološkom pojavom, odnosno nekom vrstom prokletstva.

Naime, ako neko hoće da se osveti bremenitoj ženi, on će za njom baciti zemlje, pa će joj dete jesti zemlje. Takvo verovanje je zabeleženo u okolini Višegrada ("gde je obična pojava da deca jedu zemlju"⁶⁴⁷), zatim u Homolju i Levču i Temniću⁶⁴⁸, ali možemo pretpostaviti da ga ima i u drugim krajevima Srbije. M. Đ. Milićević je zabeležio da se veruje da se trudnoj ženi može osvetiti na taj način što će se za njom baciti zemlja, kreč, ugljeglje ili nešto drugo što se ne jede, pa će joj dete to jesti.⁶⁴⁹

⁶⁴⁴ M.Filipović, "Geofagija...", s. 103

⁶⁴⁵ B.Röemer, op cit. s. 282

⁶⁴⁶ M. Filipovič, "Geofagija...", s. 103

⁶⁴⁷ Ibid, s. 103

⁶⁴⁸ S. Mijatović, "Narodna medicina Srba seljaka u Levču i Temniću", SEZb XIII, II 7, Bgd 1909. s. 281; v. T.Bušetić, "Narodna medicina Srba seljaka u Levču", SEZb XVII, II 10, Bgd 1911. s. 540

⁶⁴⁹ M.Đ.Milićević, "Život Srba seljaka", SEZb I, II 1, Bgd 1894. s. 191

Pošto se jedenje zemlje smatra kao veoma nepoželjna odlika, u cilju prevencije, i sama trudnica se podvrgava tabu-u - ne sme ništa lepiti zemljom.

Kad imamo na umu ovaj relativno široko rasprostranjeni strah od jedenja zemlje, i kad vidimo da ta nepoželjna pojava da neko jede zemlju zavisi od ponašanja majke ili ponašanja okoline prema budućoj majci pre nego što je dete rođeno, onda se čini sasvim u suprotnosti s tim strahom, relativno dosta rasprostranjen običaj geofagije u trudnoći.

M. Filipović pominje više krajeva u kojima je ta pojava česta. "U Visočkoj nahiji u Bosni, trudna žena ili ona koja hoće da zatrudni jede belu zemlju, jer 'nešto joj srce išče'. Uzima se mala količina. To je, inače, zemlja koja se upotrebljava za pravljanje peći ... Jedna katolkinja iz sela Pirina (srez fojnički) kad god bi bila trudna, jela bi zemlju: otišla bi pod hambar, pa nabrala po punu šaku 'prpušaste' (suhe, koja ne kisne) zemlje i jela. Oko Tarčina (srez sarajevski) žene, naročito u drugom stanju, jedu suhu zemlju od čerpića ili ilovače. U okolini Dobruna u istočnoj Bosni, trudne (pravoslavne) žene jedu zemlju. U istočnoj Hercegovini žene u drugom stanju jedu pepeo, mlevenu kafu i 'prporastu' zemlju. Retki su, ali ima i u predelu Dubravama i bliže oko Stoca slučajeva da 'teške' žene jedu zemlju. ..Slušao sam samo - piše on - da i u Šumadiji ima slučajeva da trudne žene jedu neku zemlju."⁶⁵⁰ Savatije Grbić je zabeležio da u Boljevačkom kraju mnoge trudne žene "uzimaju zemlju sa raskrsnice, potope je u vodu i tu vodu piju, da bi se lako raskrstile".⁶⁵¹ I u okolini Kragujevca iz istog razloga porodilje otpiju tri puta pomalo vode u kojoj ima zemlje sa raskrsnice.⁶⁵²

Iz ovih navoda vidi se da je bilo žena koje su u vreme trudnoće postajale geofagi. One tom prilikom nisu jele ma koju zemlju, već su konzumirale: belu zemlju, prpušastu zemlju, suhu zemlju od čerpića ili ilovače. Dakle, koristile su tačno određenu vrstu zemlje. Međutim, ono što gotovo potpuno izostaje u ovim podacima, to je izvorno verbalno objašnjenje ovog postupka. Dva navedena objašnjenja, premda oba ovaj postupak svrstavaju u sferu magije, nekako i u toj magiji imaju različita polazišta. Možemo, na osnovu pretpostavljenog zaključka, koji Filipović iznosi u zagradama pri kraju svog članka, a koji glasi: "Geofagija za vreme trudnoće nesumnjivo je patološka pojava ili joj je uzrok neko verovanje"⁶⁵³, možemo konstatovati da on nije uspeo da dođe do verbalnih objašnjenja ovakvog ponašanja, što, pak, ukazuje da ih u nas, gotovo i nema.

⁶⁵⁰ M. Filipović, "Geofagija ..." s. 103

⁶⁵¹ S. Grbić, "Srpski narodni običaji iz sreza Boljevačkog", SEZb XIV, II 8, Bgd 1909. s. 105

⁶⁵² I. Radulović, "Narodna medicina u okolini Kragujevca", GEM 10, Bgd 1935. s. 86

⁶⁵³ M. Filipović, "Geofagija ...", s. 104

Tako, na osnovu raspoloživog materijala sa našeg područja, čini se, kao da trudnička geofagija nema nikakvu racionalnu osnovu. Ipak možemo uočiti da se geofagija javlja kad je žena u stanju graviditeta, i da se tada uglavnom koristi određena vrsta zemlje, pretežno glinasta zemlja.

Kada se neki postupak (u ovom slučaju geofagija) primenjuje u određenim stanjima (ovde graviditet) i kada se koristi određena supstanca, onda, čini nam se, nije isključeno govoriti, u ovom slučaju, kao široko shvaćenom medicinskom postupku, a o zemlji kao leku, bez obzira kom obliku medicine, odnosno etnomedicine pripada.

Osvrnucemo se, stoga ukratko, na sistematizaciju etnomedicine dr Milorada Dragića, lekara i etnologa, koji se celog svog dugog života bavio proučavanjem narodne medicine u nas.

On je razvoj i opstanak etnomedicinske misli svrstao u "četiri hronološka sloja".⁶⁵⁴

Prvi sloj bi, po Dragiću, predstavljao magičnu etnomedicinu. Ona se zasniva na čovekovom uverenju da on sam svojim rečima i činima može da utiče na tok bolesti i njeno izlečenje. Po tom shvatanju pomoću magičnih reči - basmi -, odgovarajućih rituala kao i određenog ponašanja može se postići izlečenje.

Drugi stupanj bi bio animistička etnomedicina. Ona se zasniva na shvatanju da postoje i neke druge sile koje mogu uticati na čoveka. "Te sile su anima, duhovi, svakako i duhovi predaka ..." ⁶⁵⁵ Anima, duhovi, mogu ući u telo i izazvati bolest. Lečenje se sastoji u tome da se oni isteraju (egzorcizam) ili da se privole da napuste telo. Samo lečenje uključuje i magijsku medicinu.

Treći stupanj razvoja bi bio, po Dragiću, "faza religiozne medicine". Ona se zasniva na verovanju da veću moć od čoveka i anima, duhova, imaju "neka još viša bića, bića božanskog karaktera, prema shvatanjima prvo politeističkih, a zatim i monoteističkih religija".⁶⁵⁶ Čovek je podređen svemogućem bogu, pa mu se u slučajevima narušenog zdravlja obraća molitvama, žrtvama i zavetima. Crkveni rituali koji se obavljaju u cilju ozdravljenja često imaju sličnosti sa prethodnim fazama.

Paralelno sa ovima (dakle ne kao hronološka faza) javlja se empirijska etnomedicina. Ona je često isprepletena sa magijskom i animističkom koncepcijom, ali empirijska medicina predstavlja "Prethodnicu naučne medicine"⁶⁵⁷

⁶⁵⁴ Dr M. Dragić, "Etnomedicina", Etnoantropološki problemi -monografije, knj. 16, sveska 1, Bgd 1991. s. 19

⁶⁵⁵ Ibid. s. 20

⁶⁵⁶ Ibid. s. 20

⁶⁵⁷ Ibid. s. 20

Na osnovu objašnjenja trudnih žena geofaga sa našeg područja ovaj običaj bismo mogli, prema Dragičevoj sistematizaciji, svrstati u oblast čisto magijske etnomedicine.

Naime, u Visočkoj Nahiji belu zemlju jedu ne samo trudnice, već i žene koje "hoće da zatrudne". To ukazuje na uverenje da zemlja može uticati na plodnost žene. U prethodnom delu ovog rada smo govorili da je plodnost zemlje i plodnost žene dovođena u vezu još u paleolitu, a da je ta ideja dobila na važnosti sa razvojem agrikulture. Od tada se zemlja smatra simbolom plodnosti, a manifestni vid te plodnosti je žito. Boginje Zemlje su, po pravilu, i boginje žita, ali i zaštitnice materinstva, te se stvara simbolički lanac zemlja-žito-žena. Takođe je prisutno verovanje o mogućnosti prenosa plodnosti zemlja-vegetacija-žena u oba smera.

Ritualno zahvaćena zemlja kroz poslednji snop služi kao lek. Rastopljena u vodi daje se kao lekoviti napitak ženama sa bolesnom matericom. Sasvim je jasno da se ovde radi o magijskoj medicini: dokazano plodnosna zemlja će lekovito uticati na obolelu matericu žene i preneti joj svoju plodotvornu moć.

Otuda je lako pretpostaviti da u osnovi pomenutog jedenja zemlje s ciljem da se zatrudni stoji uverenje u plodotvornu moć zemlje, ali ne samo što je zemlja plodna, već tu zemlju jedu i dokazano plodne žene - trudnice - pa je i na tom planu moguća transcendentnost plodnosti.

Pomenućemo ovde još jedan način lečenja ženske neplodnosti zemljom.

Kad žena posle smrti deteta ne može ponovo da zanese, treba ona sama, ili neka starija žena, da raskopa grob umrlog deteta, da pomeri dete na gore, da uzme malo zemlje i "paučine" (ostataka) iz groba i time se zapire.

U ovom primeru, istina, ne radi se o geofagiji, već se zemlja koristi eksterno. Međutim, ostavljajući po strani složenost ovog ritualnog postupka, kroz njega možemo sagledati svu dubinu i ukorenjenost uverenja o povezanosti plodnosti zemlje, smrti, ponovnog rođenja i mogućnosti uticaja svega toga na ženu pomoću kontaktne magije. Premda ovaj postupak nema nikakve racionalne osnove, on može imati psihološki učinak, i u slučaju koji smo ispitivali (1982. godine; postupak obavljen sredinom šezdesetih godina) njime je postignut željeni efekat, tj. žena je zatrudnela.⁶⁵⁸

Navedeni primer, kao i onaj prethodni, ukazuje na postojanje jednog sistema u tradicionalnoj medicini (i ne samo njoj), koji je proizašao iz sagledavanja plodnosne snage zemlje, zatim poistovećivanja zemljine i ženine sposobnosti rađanja i verovanja u mogućnost prenosa te moći, odnosno plodnosti. Trudnička geofagija se

⁶⁵⁸ L.Đapović, "Pokušaj objašnjenja jednog rituala" ,Etnološke sveske VI, Beograd-Svetozarevo 1985. s. 47-51

u potpunosti uklapa u taj postojeći sistem i predstavlja samo jedan njegov deo.

Raširenost trudničke geofagije navela je i školovane ljude da se pozabave ovim problemom, dajući različita tumačenja. Neki su smatrali da se time ublažava nadražaj na povraćanje i otklanjaju gasovi. Laš (Lash), 1898. godine, pretpostavlja suprotno: da se time izaziva povraćanje što kod poodmakle trudnoće "usled kontrakcije materice dovodi do porođaja".⁶⁵⁹ Otuda u raznim krajevima sveta - smatra on-geofagija važi kao sredstvo za pospešivanje trudova i olakšavanje porođaja. Poneki su tu praksu smatrali veoma štetnom i dovodili je u vezu sa litopedijom, patološkom pojavom okamenjenog ploda.

Erenberg (Ehrenberg) pominje da su Rimljani kod unutrašnjih bolesti pili "samijsku zemlju" koja je sadržavala aluminijske hidrosilikate i cimolit, a zatim "tvrdi da su hemijske analize pokazale da glina koja zasićuje, ne mora bezuslovno da sadrži aluminijum, nego i veće količine magnezijumskih soli. Ali razmatrajući problem trudničke geofagije on smatra da ona olakšava porođaj, jer je na taj način fetus slabije hranjen.⁶⁶⁰ Lekar i antropolog Plos (Ploss) se pitao "nema li ta pojava i neko terapeutsko dejstvo ... naročito kad je u pitanju magnezijumska zemlja?"⁶⁶¹ Štal (1932.) trudničku geofagiju dovodi u vezu sa modernom ginekologijom, jer se bremenitim ženama daje kalcijum."⁶⁶²

Da li na osnovu ovih pretpostavki, hemijskih analiza i proučavanja možemo zaključiti da u osnovi trudničke geofagije stoje i neka empirijska saznanja? U tom slučaju, ovaj oblik geofagije bi spadao, prema Dragičevoj sistematizaciji, ne samo u magijsku već i u empirijsku etnomedicinu.

Do veoma zanimljivih otkrića, koja idu u prilog takvom mišljenju, došao je rumunski lekar Ispasescu, (1968.), proučavajući geofagiju kod rumunskog stanovništva, naročito u severnim delovima zemlje.

Ispitao je 91 slučaj geofagije kod dece i odraslih. Primetio je da su sva deca geofagi "patila od crevnih glista i izbacivala ih posle jedenja zemlje kao da su uzimali medicinske preparate protiv glista".⁶⁶³

⁶⁵⁹ Lash R. "Über Geophagie", Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 1898. Bd XXIII, navedeno prema B. Römer, op. cit. s. 263

⁶⁶⁰ Ehreberg C.G., "Über die rothen Erden als Speise der Guinea Neger", Phys. Abhandlung d. königl. Akademie d. Wisseshaten zu Berlin 1868. Nr. 1, navedeno prema B.Römer, op. cit. s. 264

⁶⁶¹ Ploss H. "Das Weib in der Natur und Völkerkunde" Bd. I, Leiozig 1897. navedeno prema B. Römer, op. cit. s. 267, 268

⁶⁶² B. Römer, op. cit s. 270

⁶⁶³ Ispasescu A. "Presence de la geophagie en Roumanie", Deductions ethnoiatrigques sur la geophagie, Etnoiatria, Napoli 1968. Nr. 2, navedeno prema B.Römer s. 272

Zapazio je da se u tim krajevima "može naći na stolu u kuhinji kutija u kojoj se nalazi grnčarska glina. Članovi porodice tom glinom ublažavaju tegobe u varenju."⁶⁶⁴ Ispasesku je dokazao da aluminijski silikati apsorbuju i neutralizuju sonu kiselinu (pepsin) te se geofagija posle jela može uporediti sa upotrebom sode bikarbone.

Ispasesku konstatuje da žene, koje su i inače geofagi u trudnoći konzumiraju povećanu količinu zemlje, da bi se po porođaju vratile na prvobitnu dozu.

Kada znamo da je jedna od tegoba u trudnoći povećanje želučane kiseline koja može dovesti do povraćanja, a Ispasesku je dokazao da grnčarska glina to neutralizuje, onda možemo sa sigurnošću tvrditi da geofagija u vreme graviditeta ima terapeutsko svojstvo.

Bela Remer navodi još neke podatke u vezi sa ovim problemom. On citira Heraklita, koji pri spomenu trudničke geofagije kaže da gravidne žene jedu zemlju i ugalj. Lekovita i apsorpciona svojstva aktivnog uglja bila su poznata još u Heraklitovo vreme. Aktivni ugalj, obično prah drvenog uglja koristio se kao lek kod trovanja pečurkama, a koristi se i danas za lečenje crevnih oboljenja i probavnih smetnji (posebno "naduvenosti"). Dokazano je da slična svojstva poseduje i aktivna glina. Ona "se sastoji od sitnih čestica koje pomešane s vodom čine koloidni rastvor i poseduju veliku apsorpcionu moć"⁶⁶⁵ Istu moć ima i talkum i šljunkovita zemlja (silicijumska zemlja). Prema tome glinasta zemlja ne samo da neutrališe višak želudačne kiseline, već olakšava i stomačne tegobe nastale "nadimanjem". Ne smemo zaboraviti ni magnezijumsku zemlju na koju je ukazao Plos, jer se i danas u naučnoj medicini koriste magnezijumski preparati.

Sučeljavanje podataka, zatim postojećih pretpostavki i rezultata naučnih istraživanja o trudničkoj geofagiji dovodi do zaključka da je ta pojava ponikla iz empirijskih saznanja o terapeutskim svojstvima zemlje (gline).

Vraćajući se na zabeležene podatke o trudničkoj geofagiji sa našeg područja, videćemo da u njima nije moguće sagledati ni jedan element empirijske etnomedicine, ona je potpuno zapretna magijom, tako da bismo je lako, a u stvari pogrešno, mogli svrstati u čisto magijsku etnomedicinu.⁶⁶⁶

⁶⁶⁴ Ibid. s. 268

⁶⁶⁵ Ibid. s. 249

⁶⁶⁶ Sličan proces uočen je i sa nekim drugim empirijskim etnomedicinskim saznanjima. Istoričari medicine smatraju da "empirijske idu pre mađije, da je mađija, dakle, došla posle empirije". (s.77) Dr Dragić razmatrajući pitanje belog luka, čija su terapeutska svojstva naučno ispitana i dokazana, konstatuje da je beli luk, koji po narodnom verovanju štiti od veštica, uroka i svakog zla, dobar primer da se vidi kako je "mađija potpuno iskoristila, a ujedno i potpuno potisnula empirijsku vrednost luka .. te i pored .. empirije, psihološka magična komponenta može tako da prevlada, da dolazi do najdrastičnijeg izražaja".(s. 79) Odnosno, ukoliko empirija

Skrenimo pažnju da mađijsko-animistička medicina, za razliku od naučne, tretira čoveka kao celinu - psihosomatski.⁶⁶⁷ Mnogi rituali, obredi pa i postupci imaju za cilj da psihološko-sugestivnim putem utiču na čoveka, te, kako je često govorio Dragić, predstavljaju "ventil sigurnosti i stabilnosti duševnog zdravlja"⁶⁶⁸ i pomažu čovekovoj duhovnoj higijeni. Mađijsko-animistička medicina često sadrži psihoterapeutsku komponentu, koja je i u slučaju trudničke geofagije i uopšte zemlje kao leka za probleme materinstva veoma izražena.

Osvrnimo se sad na objašnjenje trudničke geofagije iz Boljevačkog kraja, naime da bremenita žena pije rastvor zemlje sa raskrsnice zato da bi se lakše "raskrstila" s bremenom. Ovo objašnjenje se ne zasniva direktno na magičnosti veze žena-zemlja, već u prvi plan stavlja magiju zasnovanu na etimologiji reči.

Nalazimo je i u drugim slučajevima geofagije kao terapijskog postupka. Bušetić je u Levču zabeležio postupak koji se primenjuje kao "lek od kakve god dugotrajne bolesti: Jedan od bolesnikove porodice ode u polje, nađe dugačak šipak (divlju ružu) iskopa, donese ga kući, izmeri ga, i odseče od njega onoliko koliki je bolesnik. Taj odsečeni šipak odnese i zakopa pod zemlju nekog groba iz familije, ali kradom da niko ne vidi. Zatim uzme u kašiku malo zemlje sa onog groba i ide pravo kući. Idući putem ne sme ni reči progovoriti - ni odvud ni otud. Tu kašiku sa zemljom donese do bolesnikove vretnice i preko vretnice preda je bolesniku, gde ga je ovaj i očekivao. Bolesnik ode na raskrsnicu i izruči zemlju u čašu s vinom, kašiku prelomi na pole preko glave, komate od kašike baci natrag iza sebe na raskrsnicu (opet preko glave), i onda bezobzirce (ne osvrćući se) bega kući. Zatim od onog vina pije svako jutro naštinu."⁶⁶⁹

Zemlja sa raskršća je delotvorna za bremenu ženu. Međutim, za dugotrajnog bolesnika zemlja sa rođaćkog groba će postati delotvorna tek posle rituala obavljenog na raskršću. Poznato je da je raskrsnica unekoliko kultno mesto na kome se, po verovanju, bolesnici mogu "raskrstiti" s bolešću. I religijski hrišćanski obredi, litije, pred koje su se iznosili bolesnici na raskrsnice (a one konotiraju i oblik krsta), priklonili su se tom prastarom shvatanju.

No, imajmo na umu, da je pridavanje terapijskog svojstva određenom mestu, odavnina prisutno u svim civilizacijama.

Ali ne samo zemlji sa raskrsnice, već i zemlji sa ognjišta, ponekad i praga, kulturnih mesta kuće, pripisuje se lekovito svojstvo, te se ona koristi za lečenje.

i "predstavlja primarni faktor - kaže Dragić - ona se gubi i biva potiskivana ... od mađije".(s. 81) M.Dragić, op. cit.

⁶⁶⁷ M.Dragić, op. cit. 35

⁶⁶⁸ Ibid. s. 120

⁶⁶⁹ T.Bušetić, Nar. medicina ..u Levču" s. 564

Protiv vrućice (velike bolesti, terleme, tifa) "iz sred ognjišta u kući treba izvaditi komadić zemlje, isitniti ga .. u sitan prah i taj prah sipati u kupusni raso, koji bolesnik treba da pije po dve čaše na dan".⁶⁷⁰

Za spravljanje melema protiv rusa - krasta na glavi ili licu - koristi se zemlja ispod ognjišta.⁶⁷⁰

A mesta na telu gde se osećaju probadi "valja pariti crepom ili "nanosom" tj. onom zemljom što se zbira pored kućnog praga.⁶⁷¹

I sa pojedinih hrišćanskih ili muslimanskih kulturnih mesta, grobova svetaca ili grobova šehova, zemlja se smatra lekovitom.

U selu Rajatu nalazi se jedna grobnica, pa iako je na njoj arapski natpis, pravoslavni veruju da je to prvobitno bio grob sv. Vasilija Ostroškog, i da je zemlja sa tog groba lekovita, te se ona "pomalo meće u hleb radi leka. Isto tako se uzima zemlja i sa groba sv. Vasilija pod Ostrogom".⁶⁷²

A u Ohridu Turci i Cigani "uzimaju zemlje sa groba mesne tekije ...Neki tu zemlju meću u vodu i piju da bi bili zaštićeni od uroka i sviju drugih bolesti, a žene da bi lakše rađale". Tu zemlju nose i kao hamajliju.⁶⁷³

Iz medicinskih rukopisa starih civilizacija vidi se "kako su stara farmakopeja i magija bile bliske ..." Iz njih proizilazi da se nije uvek smatralo da je lekovito svojstvo neke materije, napr. biljke, prirodna moć nje same; "svoja magička - lekovita - svojstva može ona zahvaljivati ... barem dijelom, mjestu gde je rasla ili vremenu kad je ubrana".⁶⁷⁴ Isti je slučaj, bar ponekad, i sa lekovitošću zemlje.

Da pomenemo još neke slučajeve u kojima se zemlja koristi kao lek

U đevđelijskom kraju u trenutku zemljotresa uzmu malo zemlje koju saspu pijancu u vino ili rakiju verujući da će se potom "otresti" pića.⁶⁷⁵ A u Levču i Temniću "grudvicu zemlje koja sama sa nečega u zemljotresu padne ... valja čuvati kao lek protiv padavice". Grudvica se potopi u vodu koju bolesnik pije.⁶⁷⁶

Miličević⁶⁷⁷ je zabeležio da u Užičkom kraju "neki zemlju ilovaču mešaju sa ljutom rakijom i to privijaju na ranu".⁶⁷⁸

670 S. Mijatović, "Nar. med. ... u Levču i Temniću" s. 367

671 Ibid. 333

672 M.Filipović, Geofagija... s. 102

673 Tih. Đorđević, "Zle oči u verovanju muslimana u Ohridu", GEM 9, Bgd 1934. s. 26

674 HČKNR I 2 s. 425

675 S.Tanović, "Srp. nar. običaji u Đevđelijskoj Kazi" s.432

676 S. Mijatović, "Nar. med. ...u Levču i Temniću" s.417

677 M.Đ. Miličević, "Život Srba seljaka" s. 267

678 Po Štumpfomovom mišljenju sitne čestice gline pokrivaju inficirano mesto, zaokružuju bakterije "odvajaju ih od materije kojom se hrane i na taj način .. sprečavaju funkcionisanje i umnožavanje izazivača bolesti". Sterilisana bela glina,

Po sećanjima iz dvadesetih godina ovog veka deca u Dalmaciji na povrede zadobijene u dečijim nestašlucima stavljala su zemlju. Nisu poznate negativne posledice. Međutim, sećanja iz Vojvodine govore o sasvim suprotnom iskustvu, jer su povrede nastale pri poljskim radovima, koje su bile u dodiru sa zemljom često završavale sepsom i tetanusom.

A u Vranjskoj kotlini "na ujed od pčele stavlja se vlažna zemlja".⁶⁷⁹

U više krajeva zemlja se koristi kao lek od ujeda zmije.

Zmija, ta čudna životinja, koja se kreće puzeći, iz zemlje izlazi i u njoj prezimljuje, na jednom, simboličkom, planu, smatra se htonskom životinjom, simbolom plodnosti i zaštitnikom kuće. Iz toga proizilazi jedan poseban odnos čovek-zmija. Ubijanje "kućne" zmije je tabuisano, a prekršaj tog tabua, po narodnom verovanju, povlači za sobom smrt domaćina ili nekog od ukućana. A ukoliko se naiđe na zmiju u polju, ona se može ubiti, ali je treba zakopati na istom mestu i "postaviti joj krst od drveta, da gazda od kuće ne bi umro". Istovremeno, smatra se da zmija koja je ujela čoveka biva kažnjena, postaje "nečista" i "nju zemlja ne prima"(tj. ne može prezimiti).⁶⁸⁰

Na drugom, realnom planu, zmija je opasna životinja na koju se može neočekivano nabasati, a čiji ujed može biti smrtonosan kako za čoveka tako i za stoku.

Otuda u narodnoj medicini nailazimo ne samo na više načina lečenja od ujeda zmije nego i na kompleksan sistem postupaka u lečenju. Lečenje, po pravilu, obuhvata: obradu mesta ujeda, ritualne pokrete, i izgovaranje magijskih reči i basmi. Postoji veliki broj basmi

bolus alba, se proizvodila u farmaceutskoj industriji, i u početku koristila samo za lečenje rana.

Štumpfa je etnografska literatura navela da počne da koristi bolus alba i interno. Uspesi su bili ohrabrujući. Kasnije je otkrio da su i antički lekari koristili glinu u terapijske svrhe.

Zanimljivo je da je ovim metodom dr Štumpfa (pijenje rastvora 100 gr. bolus alba u 200 gr. vode, jednom dnevno) lečena kolera u Srbiji 1913. godine. Lečeni su i brojni slučajevi dijareje, izazvane verovatno dizenterijom. Terapiju su primenjivali jedan ruski i jedan nemački vojni lekar. Oni su tu bolus alba preporučivali i kao profilaktičko sredstvo.

Pronalazak i masovna proizvodnja antibiotika potpuno je potisnula upotrebu gline u naučnoj medicini. (Stumpf J. "Über ein zuverlässige Heilverfahren bei der asiatischen Cholera sowie bei schweren infektiösen Brechdurchfällen" Würzburg 1906. i "Bolus für medizinische Anwendung" E.Merek's Medizinische Spezialpräparate, Handbuch für ihre Verordnung, Darmstadt 1916, navedeno prema B.Römer, op. cit. s. 285-290)

⁶⁷⁹ J. Trifunoski, "Etnološke beleške iz Vranjske Kotline" GEM 19, Bgd 1956. s. 166; isto i kod Pelagića stoji da ujedeno mesto treba "istrljati hladnom sitnom zemljom".("Narodni učitelj", Bgd 1940. s. 200.)

⁶⁸⁰ Lj. Radenković, "Narodne basme i bajanje", s. 385

za lečenje od ujeda zmije. Neke su veoma arhaične i teško je odginetnuti njihov tekstualni smisao. Ali ono što pada u oči je da se u mnogima od njih pominje zemlja i to u čestom stihu "zemlja zemlju poljubila".

U tim basmama je pomoću jezika sproveden magijski postupak: zmija je na osnovu svoje faktičke i simbolične povezanosti sa zemljom s njom poistovećena. Za čoveka se smatra da je od zemlje nastao, pa se i on s njom poistovećuje (o čemu ćemo nešto više govoriti kasnije). Time se čovek i zmija svode na isto -zemlju. Magijsko dejstvo basme se zasniva na shvatanju da se zlo delovanje u okviru iste vrste isključuje. Tome je još dodat eufemizam "poljubila"; postupak čest pri spominjanju bolesti, kojim se zlo prikazuje kao dobro i time pokušava odobrovoljiti ili neutralizovati.

Ali zemlja se ne spominje samo u basmama. Konkretna zemlja se, u više krajeva, koristi kao lek. Navešćemo nekoliko primera.

Posle izgovorene basme - Lobar večera, pogovor postelja; što si ga, kurvo, ujela, devet puta ljućeg od sebe? - bajač uzme za desnu ruku ujedeno ga, okrene ga oko sebe u susret suncu, hukne mu u usta i kaže: "živi!". Zatim uzme desnom rukom ispod svoje leve noge malo zemlje i protrlja ranu ujedeno ga. Sve se ponavlja tri puta.⁶⁸¹

"U nekim delovima Hrvatske deo tela gde se nalzi ujed zmije zakopavaju u zemlju na 24 sata".⁶⁸²

U Bačkoj "kad nekoga zmija ujede za nogu, zakopavaju njegovu nogu u žutu zemlju i oko njega igraju, sviraju i čupkaju ga da ne zaspi".⁶⁸³

Ponegde se ujedenoj životinji, uz tri okretanja i izgovaranja basme - zemlja zemlju poljubila / ništa nije radila - daje da pojede malo zemlje ispod desne prednje noge.⁶⁸⁴

U podnožju Prokletija čobanin čim primeti da je goveče ili ovcu ujela zmija "izbode ujedeno mesto glogovim trnom, zatim ga ispere svojom mokraćom i dobro istrlja čistom zemljom. Najposle se čobanin okrene istoku držeći životinju s desne strane, i okrene je oko sebe tri puta, i pri svakom sastavu kruga duhne mu u uho izgovarajući tri puta tihim i nečujnim šapatom brojanicu:..."Zemlja zemlju takala i pokrovac pokrivač i kolač rženjač" ili "Rak-mak zemlja zemlju poljubila, rogom ruča, rogom večera da ne čuju zle žene no da čuju dobri ljudi".⁶⁸⁵

681 Ibid. s. 34, 389

682 Ibid. s. 389

683 Lj.B. Kordunaš, "Narodne praznoverice iz Deronja u Bačkoj", GEM 7, Bgd 1932. s. 86

684 v. Lj. Radenković, op. cit. s. 30, 388

685 Milisav Lutovac, "Nekoliko stočarskih običaja u podnožju Prokletija", GEM 5, Bgd 1930. s. 109

U okolini Kragujevca "kad zmija ujede kozu ili ovcu treba uzeti pomalo zemlje sa devet krtičnjaka i priviti je na ujedeno mesto".⁶⁸⁶

Ceo postupak lečenja od ujeda zmije ima magijski karakter koji počiva na poimanju zmije kao životinje vezane za zemlju i podzemlje. Okretanje ujedene osobe (životinje) "prema suncu" ili njeno postavljanje na početku kruženja s desne strane ima za cilj da se ona "otme" od dejstva zmije, htorskog i smrti i vrati suncu, odnosno životu.⁶⁸⁷ Glogov trn, kojim se sprečava povampirenje umrlog, koristi se i za teranje zmija⁶⁸⁸, verovatno zbog toga što su htorske životinje. A ujedeno mesto se bode glogovim trnom, dakle, sredstvom protiv dejstva zlih bića podzemlja. Ukopavanje ujednog dela tela u zemlju ili trljanje mesta ujeda zemljom možemo tumačiti kao konkretnu primenu magijskog delovanja koje je u bajalicama sprovedeno na jezičkom planu. Uz to, zemlja se, u narodnom shvatanju, ne retko, poima kao neutralizator, najčešće, zlih uticaja i sila.

No i pored toga što celokupni postupak ovo lečenje svrstava u magijsku medicinu, neki elementi mogu ukazivati na njegovu empirijsku podlogu. Bodenje ujednog mesta omogućava izlazak otrova. Sam ujed se "dezinfikuje" mokraćom. Ujedenom se ne da da zaspi. Takvi postupci, u principu su poznati i u naučnoj medicini.

Pitanje je da li zemlja, kojom se pokušava izvući ili neutralisati zmijski otrov, stvarno ima takvo dejstvo?

Kod Vase Pelagića, između ostalih saveta kako se spasiti od zmijskog ujeda, nailazimo na sledeće: "Neka se neodložno ujedeni ud u zemlju ukopa i obloži da jedan sat postoji tako, obavivši sa dve strane ud tako tvrdo, da otrov dalje krv ne truje. Oprobano je to."⁶⁸⁹

Odgovor na postavljeno pitanje možemo naći i kod Galena (131-201 god.), velikana antičke medicine, čiji su spisi bili poznati i cenjeni i u srednjem veku hrišćanskog i arapskog sveta. On opisuje da je za lečenje svežih rana i ujeda zmije koristio zemlju (glinu).⁶⁹⁰

Na osnovu rečenog možemo primetiti da je u lečenju od ujeda zmije, kao i u slučajevima trudničke geofagije, ustvari, empirijsko saznanje u potpunosti potisnuto magijom.

686 Ilija Radulović, op. cit. s. 88

687 v. SMR - desna i leva strana: RS - desno (lijevo)

688 v. V. Čajkanović, "Rečnik ...o biljkama" pod glog, posebno s. 77

689 V. Pelagić, "Narodni učitelj", Bgd 1940. s. 199

690 B. Römer, op. cit. s. 287

ZAMENA ČOVKA ZEMLJOM

Promatrajući svet oko sebe i sebe u tom svetu, čovek, istina, zapaža sličnosti s njim, ali mnogo više uočava razlike koje ga čine posebnim i jedinstvenim. On sebe opaža kao najsavršenije biće (u poređenju s ostalima) što ga navodi da se smatra vrhuncem kreacije. Time sebe stavlja u centar Sveta, verujući da je on biće u kome je ostvareno jedinstvo Univerzuma, odnosno sebe poima kao mikrokosmos.⁶⁹¹

Zato čovek o postanku svoje vrste razmišlja kao o posebnom događaju u stvaranju Sveta.

Zagonetku tog događaja, svog postanka, čovek od davnina pokušava da razreši kroz svoje mitove i religije na razne načine.⁶⁹² Predanje da je prvi čovek napravljen od gline u koju je udahnut život potiče iz daleke prošlosti sumerske istorije.⁶⁹³ Zamisao je prihvaćena u Starom Zavetu, u kom stoji:

"A stvori gospod Bog čovjeka od praha zemaljskoga, i duhnu mu u nos duh životni: i posta čovjek duša živa."

I, 2 / 7

"Kad Bog stvori čovjeka, po obličju svojem stvori ga."

I, 5 / 1

Preko Starog Zaveta ta ideja je opstala u celom hrišćanskom svetu, pa je ona prisutna i u nas.

"Skoro svaki čovek - priča se u nas - ima na pupku poneko crno zrnice koje kao da je od zemlje. Narod veruje, da je Bog stvorio čoveka

⁶⁹¹ v. RS - čovek; IETS - čovek

⁶⁹² Kod Elijadea nailazimo na sledeće: "Postoje najmanje četiri (sumerske) priče koje objašnjavaju nastanak čoveka. One su toliko različite da moramo prihvatiti postojanje pluralizma tradicija. Jedan mit govori da su prva ljudska bića iznikla iz tla kao biljke. Prema drugoj verziji, čoveka je od gline oblikovao božanski umetnik; zatim mu je boginja Namu oblikovala srce, a Enki mu je dao život. Drugi tekstovi označavaju boginju Aruru kao stvoriteljku ljudskih bića. Najzad, po četvrtoj verziji, čovek je stvoren od krvi dva boga Lagma koji su radi toga bili žrtvovani." ("Relig. Ideas" s. 59)

⁶⁹³ Sumerani "bijehu čvrsto uvjereni da je čovjek načinjen od gline..." S.N. Kramer, "Historija počinje u Sumeru", Zgb 1966. s. 117

od zemlje i da su ta zrna u pupku tragovi one zemlje, od koje je prvi čovek stvoren."⁶⁹⁴

Tako, čovek našeg tradicionalnog društva, iako od krvi i mesa, iako rođen od žene, negde u dubini svoje svesti sebe povezuje sa materijom svog zamišljenog prapočetka - sa zemljom. Prema toj zamisli, potekao iz zemlje, on je imenuje majkom. I dok postanje svoje vrste, sačinjene od zemlje, smešta gotovo na početak vremena, svoj individualni kraj, prestanak svakog svog pojedinačnog života, čovek posmatra kao povratak majci Zemlji, povratak u materiju svog postanka, pretvaranje u prah. Takvo poimanje svog nastanka i takvo sagledavanje, sudbinski neminovnog, svog individualnog, makar i fizičkog kraja, dovodi do toga da se čovek, ponekad, poistovećuje sa zemljom, kao na primer u izreci "Zemlja po zemlji hodi". To, pak, omogućuje (svakako fiktivno) konkretno zamenjivanje određenog čoveka zemljom, po pravilu, zemljom s kojom je on bio u nekom kontaktu.

Uopšteno poistovećivanje čoveka zemljom javlja se na verbalnom planu u tvorevinama tradicionalne književnosti. Na konkretnu zamenu određenog čoveka zemljom koja je s njim bila u dodiru nailazimo u ritualima i vradžbinama.

Na tome se zasniva šaljivost narodne priče "Orač, car i doglavnici":

Šetajući sa svoja tri doglavnika car naiđe na orača pa mu reče:

"Pomozi Bog, zemlja zemlju ore!"

"Bog ti pomogao, zemlja zemlji gospodare!"

(Pošto je još malo razgovarao na isti način, car upita doglavnike da li su razumeli. Kad oni reknu da nisu, on im naredi da ga za dan moraju rastumačiti ili će ih pogubiti. Nato oni pohitaju seljaku i plate da im razgovor rastumači.) Te im on kaže:

"Zemlja zemlju ore - čovek je od zemlje i zemlju ore. Zemlja zemlji gospodar - car je od zemlje i zemlji gospodar."

(I dalje im rastumači razgovor do kraja.)⁶⁹⁵

⁶⁹⁴ S. Mijatović, "Nar. medicina .. u Levču i Temniću" s. 450; isti: "Etnografske zabeleške iz Levča, Temniča, Belice i Resave", GEM 19, Bgd 1956. s. 178

Već smo videli da se i u nekim basmama javlja poistovećivanje čoveka sa zemljom. Navešćemo još jedan primer:

Od koštaka (kostobolje)

Koštak noćom došo,
Noćom ot' šo,
U morske dubine
Gde majka pečku hleba mesi,
Kolača i lepinja ne mesi,
Gde zvono ne zvoni,
Gde peto ne poji,
Gde vaška ne laje,
Gde mačka ne mauče,
Gde devojka kosu ne plete.
Stan glog i crna zemlja.
Zemlja zemlju tre,
Zemlja zemlji lek daje.

Možemo pretpostaviti da ova basma prati primetanje ugrejanog crepa ili zemlje na mesta gde kosti bole "sevaju". U ovoj basmi s jedne strane imamo čoveka koji se poistovećuje sa zemljom, a s druge strane zemlju koja treba da leči, koja je lek. Po principu "ruka ruku mije", magijskim putem, želi se izazvati i postići pozitivno dejstvo.⁶⁹⁶

Zanimljivo je da se, ipak, pre prizivanja dobrog, neutrališu, magijom gloga, potencijalna zla dejstva crne (zle) zemlje ili opakih demona čije je ona boravište.

U mnogim krajevima je poznat običaj koji se naziva "otvaranje" ili "otkupljivanje". U okviru njegovog rituala čovek se konkretno zamnjuje zemljom.

Običaj se, po pravilu, obavlja na groblju i sastoji se od magijskih radnji i ritualnog bratimljenja (sestrimljenja) s ciljem da se ugrožena osoba oslobodi privlačne snage umrlog.

Primenjuje se u dva slučaja.

⁶⁹⁵ S. Mijatović - T. Bušetić, "Tehnički poslovi Srba seljaka u Levču i Temniću" SEZb XXXII, II 14, Bgd 1925, s. 116-117

⁶⁹⁶ Obratimo pažnju na jednu suštinsku razliku.

U basmama od ujeda zmije dva neprijateljska entiteta, radi neutralisanja zla, se svode na istu vrstu - zemlju.

U basmi od koštaka, čovek se poistovećuje, radi neutralisanja bola, sa prijateljskim elementom - zemljom.

Kad u kući postoje jednomesečici, (deca rođena istog meseca), pa jedno od njih umre, veruje se "da će i drugo umreti. Da se to ne bi dogodilo treba živo dete 'otkupiti od umrlog'". Pre spuštanja u raku u jednu kariku konjske bukagije se stavi noga umrlog, a u drugu živog deteta i zaklopi. Otkupljivač, prihvatajući bratimstvo, otvara bukagije i na taj način "otvara roba od groba".

"Otkupljivanje" se obavlja i kad neko poduže boluje, jer se veruje da ga neki pokojnik "mami". "Bolesnik pozove budućeg pobratima, ponesu čarapu, žezlo (bukagije) ...i odu na groblje. Čarapu napune zemljom sa groba onog pokojnika za koga se misli da 'mami' bolesnika, ili na neznanom grobu⁶⁹⁷ ako se ne misli na nekog određenog. Čarapu ... zaklope u žezlo, pa tako učine i sa nogom bolesnikovom. Tada bolesnik pozove budućeg pobratima tri puta: "Primaš li Boga i sv. Jovana?!", a pobratim odgovara: "Primam Boga i sv. Jovana! "Pobratim:" Otkupljujem roba od groba!" zatim pobratim otvori žezlo ... i prospe zemlju iz čarape na grob ..."⁶⁹⁸

Sastavni deo rituala običaja "otkupljivanja" je, kao što vidimo, konkretno zamenjivanje čoveka, u ovom slučaju znanog ili neznanog pokojnika, zemljom. Po završenom obredu zemlja se prosipa na grob, odnosno pokojnik se "vraća" svom miru.

U našem narodu postoji verovanje u vampire, kao i strah od njih, jer su oni gotovo uvek neprijateljski nastrojeni prema ljudima, s kojima su živeli, rođacima i svojim seljanima. Ne ulazeći u složenost ovog verovanja, istaćićemo samo načine zaštite: sprečavanje povampirenja, ograničavanje kretanja povampirenog pokojnika i uništavanje (oštećivanje) posmrtnih ostataka umrlog.

Slobodan Zečević je pišući o vampirima zabeležio i sledeće: "Do 40 dana izliva se voda na grob da pokojnik ne bi oskudevao u vodi i da ne bi izlazio da je traži. Posle sahrane u pokojnikovu čarapu stavljala se zemlja sa groba i bacala u potok ili reku. Onaj ko nosi čarapu ne bi smeo da se osvrće".⁶⁹⁹

U kontekstu u kom je ovaj podatak iznesen, čini se da se ovim postupkom (bacanjem u vodu čarape sa zemljom) želi sprečiti povampirenje pokojnika, odnosno izlazak iz groba povampirenog pokojnika, jer je zadovoljena njegova potreba za vodom.

Međutim, poznato je, da se pokojnik vampiri, prema verovanju, bilo zato što njegova duša ne može da se odvoji od tela, bilo zato što u telo umrlog uđe neki zao duh. Zemlja sa groba pokojnika stavljena u njegovu čarapu neosporno zamenjuje umrlog, ili bar njegovo telo. D. Bandić je u svojoj studiji dokazao da je vampir zamišljan u izvesnom

⁶⁹⁷ S. Grbić, op. cit. s. 128

⁶⁹⁸ Milorad Milošević, "Narodne praznoverice u kopaoničkim selima u Ibru", GEM 11, Bgd 1936. s. 51

⁶⁹⁹ S. Zečević, "Mitska bića srpskih predanja", Bgd 1981. s. 132

obliku telesnosti zato da bi mogao da bude ubijen.⁷⁰⁰ Da se ovde ne radi samo o "napajanju" pokojnika ukazuje i to što onaj koji nosi čarapu, tj. simbolično telo umrlog, ne sme da se okreće. Zabrana okretanja ili vraćanja istim putem ima za cilj da se onemogući povrtak zlim demonima.

Stoga smatramo da bacanje čarape sa zemljom u tekuću vodu predstavlja simbolično udaljavanje tela pokojnika, a samim tim i potencijalnog vampira, od ljudi kojima bi mogao da naudi. To ublaženo i simbolično "ubijanje" vampira obavlja se pomoću zamene čoveka (pokojnika) zemljom, a iskazuje se kao pažnja i brižnost da pokojnik ne pati od žeđi.

Ali u narodnim verovanjima ne javlja se zamena zemljom samo pokojnika već i živog čoveka. Najčešće je nalzimo u ljubavnim vradžbinama.

"Kad se zemlja prevrne gde je neko stopalom stao, veruje se, (u narodnim činima) da će mu se posle i pamet prevrnuti. (Ovo vračaju devojke momcima koje vole.)"⁷⁰¹ Ili:

Devojka koja želi da je momak zavoli i oženi iskopa malo zemlje gde joj je dragan desnom nogom stao "pa tu zemlju zakopa pod svoj prag".⁷⁰²

Tako, pomoću zamene zemljom, magijskim putem devojka usmerava ka sebi bilo samog voljenog bilo njegovu ljubav.

Možemo zaključiti da i verbalno poistovećivanje i konkretna ritualno-magijska zamena čoveka zemljom počivaju na čovekovom poimanju samog sebe, tj. da je on, bivajući stvoren od zemlje, i sam, na neki način, zemlja.

⁷⁰⁰ v. D.Bandić, "Vampir u religijskim shvatanjima jugoslovenskih naroda", "Kultura" 50, Bgd 1980. s. 81-103; isto u "Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko", bibl. XX vek, Bgd 1990.

⁷⁰¹ S. Mijatović, "Etnografske zabeleške ...", GEM 20, Bgd 1957. s. 17

⁷⁰² S. Mijatović, "Nar. medicina ...iz Levča i Temnića" s.

ZEMLJA - NEUTRALIZATOR

Zemlja upija kišu, zemlja neutrališe zastaršujuću razornost nebeske vatre - munje i groma.

Gromom pogođen "izleči se kad se uput (odmah) iskopa tolika jama u zemlji kako bi celo telo stati moglo u nju, osim glave, do vrata. Telo treba obasuti zemljom i neka stoji tako dok oživi, a to će biti za dvadeset minuta, samo ako je uput ukopana poražena osoba".⁷⁰³

Da li je ovo zapažanje da zemlja izvlači elektricitet groma učinilo da se, po analogiji, zemlja počne smatrati neutralizatorom najčešće zlih uticaja i delovanja zlih demona, ili je na to uticalo poimanje zemlje kao majke koja zaštićuje svoju decu od svih neprijateljskih sila, možemo samo nagađati. No ma šta da je uzrok, činjenica je da se zemlja shvata i koristi kao moćan neutralizator.

Zemlja se stavlja u amajlije i nosi kao zaštita od uroka, zlih očiju, i svih bolesti. U Levču i Temniću, pored mnogih drugih stvari stavlja se i "parče zemlje koja se sama odronila".⁷⁰⁴ U Ohridu muslimansko stanovništvo nosi ušivenu u krpice zemlju (pesak) sa grobova svetih ljudi kao hamajliju. U tu svrhu koriste i zemlju sa grobova šehova sa ohridskog groblja.⁷⁰⁵ "Isto se tako smatra kao dobra zaštita protiv zlih očiju ljaden, nekakva crna zemlja ili smola koja se od nekud donosi i prodaje u trgovinama (ohridskim) za hamajlije. Izglada da je ljaden asfalt, možda nešto prepariran, koji su istočni narodi mnogo upotrebljavali u medicini."⁷⁰⁶

U jednoj priči iz Ohrida govori se o zemlji kao sredstvu koje može da zadovolji zavidnost i time zaustavi, spreči, urokljivost zlog oka.

Neki bogataš, Ibrahim paša, izabere jednog dobrog ovna iz svog stada za kurban (žrtvu). Međutim, ovan lipše. Kad paša to ču odmah pomisli da je on sam ovna urekao time što je na njega skrenuo pažnju. Prevezujući sebi desno pa levo oko pri biranju ovnova za kurban paša utvrdi da mu levo oko uriče ovnove, te ga sopstvenom rukom izvadi i baci psima, ali ga nijedan pas ne htede pojesti. "Videvši da ga ni psi neće, paša uzme oko i odnese ga kući, pa dohvati jedne terazije i u jedan tas stavi oko, a u drugi zlato, ali se tas sa okom ne pomače. On

⁷⁰³ V. Pelagić, op. cit. s. 202

⁷⁰⁴ S. Mijatović, "Običaji srpskog naroda iz Levča i Temnića", SEZb VII, II 4, Bgd 1907. s. 161

⁷⁰⁵ Tih. Đorđević, "Zle oči u verovanju muslimana u Ohridu", GEM 9, Bgd 1934. s. 26

⁷⁰⁶ Ibid. s. 16

metne još zlata u drugi tas, ali se tas sa okom opet ne pomače. Vide to njegova žena, pa ga upita šta radi. On joj ispriča kako mu je to oko lakomo i kako proba koliko mu treba da se zasiti. 'Kolko god da metneš zlata loše oko ne može da se zasiti, nego mesto zlata metni u tas malo zemlje, pa ćeš videti da će se zasititi'. Paša poslušna ženu i tas sa okom se podiže."⁷⁰⁷

Zemlja kao zaštita i neutralizator uroka koristi se i na sledeći način: U Loboru "pri okapanju koruze se veli 'Bog pomagaj', a gospodar preko ramena tri puta baci malo zemlje da niko ne ureče lijepe setve".⁷⁰⁸

To verovanje u moć zemlje da za sebe veže negativno delovanje vidljivo je i u magijsko-animističkim oblicima lečenja, pa i prevencije. Nalazimo ga kako u basmama tako i u magijsko-ritualnim radnjama koje prate lečenje.

Bajalicama se anima, demon bolesti, najčešće šalje negde daleko, gde nema znakova koji čine život - gde petao ne poje, mačka ne mjauče, devojka kosu ne plete, itd. Ali postoje i one basme kojima se nastoji isterati zli demon iz bolesnikovog tela na taj način što će se saterati i vezati za zemlju.

Ilustrovaćemo to sa nekoliko primera:

Od retlova sa pristevi
S pristevi s rozglava
Ti idi u zemlju
A gde stao tu ne ostao,
S kočem se opasio
Sa stranjom poštapao,
U zemlji ostao,
Nikog ne našao,
Glogov umak
Bio ti konak.

Ili:

Od dobraca (glavobolje)
U dobraca devet braće,
Svih devet odoše na vojsku,
Od devet osta osam

Od dva jedan
Od ... jedan
Ustak u zemlju!⁷¹⁰

⁷⁰⁷ Ibid. s. 3-4

⁷⁰⁸ J. Kotarski, "Lobor", ZNŽOJS XXI, Zgb 1917. s. 23

Od suđenica

Sagradi se bela crkva
gore zelene.
a pred crkvom selo jedno đače
strela iz oblaka

i ubi đače u glavu:
iz glave u plečku,

iz plečke u grbinu,

iz grbine u grudi,

iz grudi u srce,

iz srca u krsta,

iz krsta u kukove,

iz kukova u kolena,

iz kolena u petu,

iz pete u prste,

iz prste u nokte,

iz nokte u zemlju.

Da se rasturi boles' !⁷⁰⁹

Ili:

Od rotlova sa prištevi

S prištevi s rozglavu

Ti idi u zemlju

A gde stao tu ne ostao.

S kocem se opasao

Sa štranjkom poštapao,

U zemlji ostao,

Nikog ne našao,

Glogov trnak

Bio ti konak.

Ili:

Od dobraca (glavobolje)

U dobraca devet braće,

Svih devet odoše na vojsku.

Od devet osta osam

.....
Od dva jedan

Od jedan nijedan.

Ustuk u zemlju!⁷¹⁰

710 Vuk Karadžić, "Vukova gramatika", IV, Bgd 1934, s. 37-38

711 P. Matković, "Bajanje", GEM II, Bgd 1936, s. 67

712 Ibid., s. 65

713 v. lat. "Dajanje u mlenu"

714 M.D. Milčević, "Život S"

715 Ibid., s. 301

716 Ibid., s. 291

709 Lj. Radenković, op. cit. s. 247

I kroz ritualne radnje lečenja zapaža se isto shvatanje da je zemlja neutralizator bolesti. U jagodinskom kraju pri lečenju "žive strave" koriste nož crnokorac kojim prevlače preko glave, srca, kolena i peta izgovarajući:

Pošla strava i povelala straviće,
Da istera živu staravu (ime) iz
glave;
Iz glave u srce; iz srca u kolena;
Iz kolena u pete; iz peta napolje!

"Nožem se zatim ubode u zemlju. Tako se ponavlja sve dok se 'strava' ne istera iz čoveka."⁷¹¹

I pri lečenju od "probada" vrh noža se ubada u zemlju. "Po svršenom bajanju ostavi se nož poboden u zemlju."⁷¹² Negde se pri lečenju od "sekovine" (bolovi u glavi) vrh sekire zabada u zemlju.⁷¹³

Milićević je zabeležio da pri lečenju "micine" (zagađen čir ili rana) u okolini Aleksinca i Šumadiji, bajalica dotiče bolno mesto brusom pa onda stavlja u zemlju.⁷¹⁴

U Timočkoj Krajini leče od uroka gašenjem ugljevlja u vodi kojom urečenog potom zapajaju. "Ostatak te vode polivaju mu na ruke da se umije po obrazu, ali vodu s obraza ne sme dočekivati na ruke, nego pravo s obraza pada na zemlju".⁷¹⁵ Očigledno veruju da će voda sprati bolest koja će otići u zemlju.

"Neki uzmu glogov kolac, udare malko po čelu bolesnika (od padajuće bolesti) pa onda idu od njega dohvatajući kocem do zemlje i brojeći redom od 1 do 70 ili 80, pa pobiju kolac u zemlju da se ni malo ne vidi iz zemlje. Ovo odbroje zato da se 70 ili 80 godina ne pojavi bolest."⁷¹⁶

Sličan postupak se primenjuje i kad se pojavi neka epidemija. "Kad se čuje - u Tamnavi - da je zaredila kakva bolest, svi ukućani daju sa sebe po tkanicu jednoj ženi, te ona naveže jednu na drugu, pa kraj od prve prištine kutnjim vratima i onda ih sve otegne. Dokle poslednji pojas dosegne tu pobije sekirom u zemlju glogov kolac, pa okrenuvši se zapadu rekne: 'Do koca došla (bolesti), a kolac ne prešla, niti mojoj kući dospela!' Zatim razda svakom svoj pojas."⁷¹⁷

710 Vuk Karadžić, "Vukova građa", SEZb L, IV 1, Bgd 1934. s.37-38

711 P. Momirović, "Bajanje u Jagodini i okolini", GEM 11, Bgd 1936. s. 67

712 Ibid. s. 65

713 v. isti: "Bajanje u našem narodu", GEM 13, Bgd 1938. s. 77

714 M.Đ. Milićević, "Život Srba sejlaka" s. 265

715 Ibid. s. 301

716 Ibid. s. 391

717 Ibid. s. 309

Svakako se ovaj ritual sastoji iz složene simbolike. Pojas zamenjuje sopstvenika, ali konotira i krug; glogov kolac predstavlja odbranu od zlih sila (ovde bolesti); a zabijanje koca u zemlju treba da onemogući dalje kretanje bolesti. Pa ipak, pošto nije sprovedeno okruživanje, možemo pretpostaviti - a na osnovu ranijih primera - da se veruje da će glogov kolac zaustaviti bolest, a zemlja je neutralisati.

Sličnu složenost željenog simboličkog delovanja nalazimo i u običaju "volovska bogomolja" kada se, radi zaštite od bolesti, stoka proteruje kroz prokop u zemlji i između dve žive vatre (koje, ponegde, isključivo gase zemljom). Po naučnom tumačenju time se kroz pročišćenje i simbolično ponovno rođenje želi postići zaštita od bolesti. Ali proterivanje stoke kroz prokop možemo posmatrati i kao prolazak kroz zemlju za koju se veruje da ima moć da za sebe veže ili neutrališe dejstva natprirodnih sila, odnosno demone bolesti.

U ponekim situacijama kada se pretpostavlja prisustvo, potencijalno opasnih demona, onda se izbegava davanje predmeta iz ruke u ruku. Predmet koji se dodaje ili daje drugoj osobi spušta se na zemlju i ona je sa zemlje uzima.

Na taj način dodaje lopatu jedan kopač groba drugom kopaču. Žetelac predaje srp drugom žeteocu spuštajući ga na zemlju. Naknada vračari za lečenje se ne predaje njoj u ruku, već se spušta na zemlju.⁷¹⁸

Veruje se da postoji mogućnost da se preko predmeta koji se daje prenese na drugu osobu negativno dejstvo pod kojim je, ili pod koje je davalac možda potpao. Spuštanjem na zemlju zli uticaji, kako se smatra, bivaju neutralisani, a time je i njihov prenos onemogućen.

U navedenim slučajevima zaštićuje se primalac. Međutim, isti postupak se primenjuje i kao zaštita davaoca.

Tako kad prodavac prodatu kravu predaje kupcu "porože" kojim vodi kravu ne predaje iz ruke u ruku, već ga pusti, te ga kupac sam dohvati sa zemlje. Ovo prodavac čini da ne bi "predao napredak ostale stoke" nego da "i za njegovom rukom" ostane napredak.⁷¹⁹

U Gruži se verovanje u neutrališuću moć zemlje ogleda na jedan specifičan način. "Opšte je narodno verovanje da je mrtvac znatno teži nego dok je bio živ. Zato, kada se mrtvac vozi noću treba za kola vezati

⁷¹⁸ P. Z. Petrović, "Gruža", SEZb LVIII, II 26, Bgd 1948, s. 326

⁷¹⁹ v. A. Petrović, "Nar. život i običaji iz Slopske Gme Gme", SEZb VII, II 1

⁷¹⁸ Prema usmenom kazivanju Lj. Radenkovića. Primanjem naknade sa zemlje vračara se zaštićuje, jer se time neutrališe opasno dejstvo demona bolesti. Smatra se da vračarica nije uvek imuna na bolest. Napr. "bajanje na svetak (praznik) ne samo da ne pomaže, već bolest, kako veruju, odmah prelazi na vračaru". (v. Momirović, "Bajanje u našem narodu", s. 84)

⁷¹⁹ Lj. Protić, "Neki običaji oko kupovine, prodaje i trampe", GEM 11, Bgd 1936. s. 20

konopac da se vuče po zemlji da bi stoka mogla lakše da vuče mrvaca."⁷²⁰

Možda analogijom, a možda i pod uticajem poimanja zemlje kao majke, verovanje u neutralizatorsku moć zemlje proteže se i na moralno-etičku sferu. I zemlja, kao i majka, poima se kao strogi ali milosrdni sudija ljudskih postupaka. Ona, nakon neke vrste priznanja o učinjenom prestupu, oprašta (neutralizuje) greh, počinioca oslobađa krivice, pa samim tim on više ne podleže kazni zamišljenoj ili stvarnoj.

Rasprostranjeno je verovanje u našem narodu da će se ako trudna žena nešto ukrade poznati na detetu, jer će imati beleg na mestu gde se majka prvo dohvatila.⁷²¹ Da bi se to izbeglo trudnica, pošto je napr. ukrala vočku, treba prvo da dotakne zemlju, pa dete neće imati beleg.

Dakle, dodiranjem zemlje trudnica izbegava zamišljenu kaznu, odnosno istovremeno priznaje i neutrališe počinjeni prestup.

"U okolini Aleksinca žene koje se krivo kunu - svesne svog greha - spuste od pojasa do zemlje crni konac da po njemu krivokletstvo otidne u zemlju."⁷²²

Krivokletstvo se u narodu smatra za veliki greh koji za sobom povlači kaznu ma i u devetom kolenu. Ali ukoliko greh ode u zemlju ona će ga neutralisati, pa će kazna, veruju, izostati.

Kad neki čovek dugo boluje, kaže se da grešan i da zato ne može umreti. Veruju da ga zemlja neće. Zato samrtnika spuštaju neposredno na zemlju⁷²³ (premeđašu stavljaju zemlju na grudi), da bi se oprostio greha i lakše umro.

Zemlji se u ovom slučaju pripisuje uloga vrhovnog sudije čovekove ispravnosti u toku života; sudije, ipak spremnog, da po priznanju (spuštanje na zemlju) grehe oprost.

Međutim, napomenimo da ovde zemlju možemo posmatrati ne samo kao neutralizatora moralno-etičkih prestupa, već i kao neutralizatora života. U slučaju samrtnika prekid života znači prekraćivanje njegovih muka, pa je "neutralizacija" života poželjna.⁷²⁴

Uobičajeno je bilo i ispovedanje zemlji. Smatralo se da žena-veštica pošto se pokaje i ispovedi zemlji (svešteniku) prestaje biti "zla druga". Na zelenoj padini se iskopa mala rupa i, nagnuvši se nad nju, tri puta se kaže: "Ispovedam ti se, crna zemljo i zelena travo!" .Potom

⁷²⁰ P.Ž. Petrović, "Gruža", SEZb LVIII, II 26, Bgd 1948. s. 326

⁷²¹ v. A. Petrović, "Nar. život i običaji iz Skopske Crne Gore", SEZb VII, II 4, Bgd 1907. s. 351

⁷²² Tih. Đorđević, "Krivične praznoverice", Glasnik skopskog naučnog naučnog društva, knj.XII - 6, Skoplje 1933. s. 305

⁷²³ v. SMR - smrt

⁷²⁴ Verovanje u moć zemlje da skрати muke "uzimanjem" ("neutralizacijom") života ogleda se u, i danas prisutnom, običaju da se nož kojim se kolje pile zabode u zemlju da bi ono što brže izdahnuo. (Zabeleženo kod Milićevića, Radulovića, Mijatovića i prema ličnim ispitivanjima.)

se rupa zatrpa. Motiv ispovedanja zemlji, šaljivo obrađen, nalazimo u priči "U cara Trojana kozije uši".

Međutim, prema zapisu S. Trojanovića, narod veruje da je ispoved zemlji "od Boga primljena kao pred sveštenikom svršena", vidimo da je običaj hristijanizovan. Po hrišćanskom učenju vrhovni prosuditelj čovekovih postupaka je Bog i jedino on može oprostiti grehe. U ovom slučaju, hristijanizacijom se istiskuje verovanje u moć zemlje da neutralizuje grehe, a zemlja se svodi samo na ulogu posrednika.

Zemlja se najčešće javlja kao neutralizator po čoveka nepoželjnih uticaja i sila i tada je možemo posmatrati kao pozitivnog neutralizatora. Međutim, ona isto tako može neutralisati nešto pozitivno i poželjno, ili može, na neki način, biti saučesnik u nemoralnom i krivičnom delu. U tim slučajevima zemlja dobija odlike negativnog neutralizatora.

U slučajevima kada postoji potencijalna mogućnost nepoželjnog neutralizatorskog delovanja zemlje ono se pokušava sprečiti ili izbeći. Ilustrujmo to s nekoliko primera:

U principu se smatralo da "prvi detinji dodir treba da bude sa zemljom stoga što ga ona hrani".⁷²⁵ Međutim, kad se nekome ne drže (umiru) deca, onda se, s obzirom na zamišljenu moć zemlje da "neutralizuje" život, dodir novorođenčeta sa zemljom smatra opasnim. Stoga na mestu gde je dete pri rođenju udarilo glavom iskopaju rupu. U nju stave glavu prednjeg vratila na razboju, srebrnu paru, parčence zlata, podlogu (zalogu) od opanaka (nađenu na putu) i jednu čiodu govoreći: "Zemljo bogomajko! Dadoh glavu za glavu; dadoh telo za telo; dadoh zlato za zlato; dadoh paru te otkupih roba od groba, a podlogu u zalogu."⁷²⁶ Zatim rupu zakopaju.

I kada se ide, po rođenju deteta, svešteniku, sud sa molitvenom vodom nikako se ne spušta na zemlju, već se daje iz ruke u ruku "da zemlja ne bi primila dete pre vremena".⁷²⁷

Napomenimo još i ovo: Majka doilja pazi da joj mleko iz sisa ne kane na zemlju (ili vatru), jer će joj, kako veruju, nestati mleko.⁷²⁸

A u Galičniku pridržavaju ubrus pri brijanju mladoženje da dlake s brade ne bi pale na zemlju. Peškir sa dlakama, bosikom, kupusnim rasadom i bonbonama razvije mladoženja kad ga svedu s mladom.⁷²⁹ S obzirom da brada simboliše muškost, možemo pretpostaviti, da oni, iz

⁷²⁵ D. Milojević-Radović, "Običaji o rođenju i odgoju dece u Poreču", GEM 21, Bgd 1958. s. 244

⁷²⁶ S. Mijatović, "Nar. med. ... u Levču i Temniću", s. 289

⁷²⁷ D. Debeljković, "Obič. srp. naroda na Kosovu polju", SEZb VII, II 4, Bgd 1907. s. 176

⁷²⁸ S. Mijatović, "Nar. med. ...U Levču i Temniću", s. 396

⁷²⁹ P.Ž. Petrović, "Svadbeni običaji u Galičniku", GEM 6, Bgd 1931. s. 94

straha da bi zemlja mogla neutralisati potenciju, sprečavaju dodir dlaka brade sa zemljom.

Ponekad se neutralizirajuća moć zemlje koristi kao sredstvo kojim će biti olakšano počinjenje prestupa.

Tako preljubnici veruju da će zemlja sa neznanog groba neutralisati budnost pasa.⁷³⁰ A lopovi misle "da ih ukućani neće ni osetiti" dok krađu, ako pospu po kući zemlje sa neznanog groba.⁷³¹

Iz svih navedenih primera možemo primetiti da se zemlja u većem broju slučajeva posmatra kao elemenat koji ima sposobnost neutralizacije određenih uticaja i sila, pa i samog života. Posmatrana kao materija, ona može biti korisna ili štetna, odnosno može neutralisati nepoželjne ali i poželjne uticaje. Na osnovu toga zemlju možemo označiti kao pozitivnog ili negativnog neutralizatora.

Ali kao prosuditelj i neutralizator na moralno-etičkom planu (moralno-etičkih kategorija) zemlja prestaje biti samo moćni elemenat, već dobija i neke karakteristike božanstva, slične onima koje poseduje pagansko božanstvo, koje može biti i dobro i zlo istovremeno, u zavisnosti od naklonosti ili situacije.

730 S. Mijatović, "Običaji u Bosni", GEM 3, Beđ 1928, s. 33

731 S. Mijatović, "Etnografska zabeležka..." s. 175

730 M. Milošević, "Nar. prazn. u kopaoničkim selima na Ibru", s. 52

731 Ibid. s. 52; M. Filipović, "Beleške o nar. živ. i obiç. na Glasincu", GZM X NS, Sarajevo 1955. s. 134

ZEMLJA -POSREDNIK

U ponekim prilikama, premda se zemlja-elemenat koristi kao neutralizator ili zamena, u prvi plan izbija njena uloga pasivnog ili aktivnog posrednika.

Grudvica zemlje bačena uvis će svojim padom na glavu neke od devojaka odrediti lazarku, glavni ženski lik devojačkih obrednih povorki o sv. Lazaru.⁷³² Zemlja se tu javlja kao posrednik između viših sila i ljudi.

A posredstvom grumena zemlje koji baca svaki pojedinac pri sahrani, ponegde veruju, bar kako navodi Mijatović, oprostiće se gresi i uvrede: pokojnik drugima i drugi njemu.⁷³³

Kao aktivnog posrednika zemlju često prizivaju devojke u svojim vradžbinama.

Zaljubljena devojka sedne na zemlju i kazuje: "Ne sidim na zemlji, već na pameti lika moga suđenika, da ga zemlja okrene, da dođe do mene, svoje suđene. Ošo i opet došo. Nek zamnom trune i vene, nek je njegova pamet kod mene. Crna zemljice, zelena travice, po Bogu sestrice, travo okretna, okreni ga k meni, da budem sritna!"⁷³⁴

A nevoljena devojka tresući šljivu obema rukama govori:

⁷³² S. Mijatović, "Običaji u Resavi", GEM 3, Bgd 1928. s. 33

⁷³³ S. Mijatović, "Etnografske zabeleške..." s. 175

Videli smo da je zemlja shvatana kao neutralizator greha, ali uopšteno - prestupa počinjenih u toku života koji drugima mogu biti znani ili neznani. Međutim, pored želje da pokojniku bude laka zemlja, ovaj navod Mijatovića, kao da upućuje još na nešto. Moglo bi se, možda, tumačiti da bacanjem grudvice u raku svaki prisutni, živi čovek pojedinac "izravnava račune" sa pokojnikom i to one sporove nastale dok je on bio živ. Razrešavaju se konflikti života, te stoga to nije komunikacija živih sa umrlim u pravom smislu te reči - već, na neki način, komunikacija između živih koja je smrću prekinuta, a preko posredovanja zemlje trenutno omogućena.

⁷³⁴ J. Lovretić, "Otok", ZNŽOJS VI, Zgb 1902, s. 188

Ja tresem šljivu,
 šljiva trese zemlju,
 Zemlja trese devedeset i devet
 đavola.
 Devet da dođu,
 A devedeset nek ostanu;
 I da povedu vola,
 Sa šest roga
 Pa da idu kod dragog
 Da ga dovedu kod mene
 Da mu se prevrne pamet na
 rog
 Te da nema mira da stane
 Ni da spava
 ni da odmori.⁷³⁵

U ovoj basmi devojka tresući šljivu želi da natera zemlju na aktivno posredovanje, tj. da učini da se voljeni momak (bezrezervno) zaljubi u nju.

Ali ona priziva i sve sile neba, zemlje i podzemlja, i to posredno, preko slike sveta (o kojoj je bilo reči u prvom delu ovog rada, posebno u odeljku "Model Svemira"). Postavljajući se u centar Sveta stupa u kontakt (spaja se, dolazi u dodir) sa drvetom života (šljiva) i osom sveta (axis mundi), koja povezuje sva tri nivoa: nebeski, zemljaski i podzemni, koji umnogome, kako se smatra, i omogućuje nastanak i opstanak života na zemlji. Aktivira se (trešenjem) zemlja, vrhunski plodonosni ženski princip. A radi ostvarenja željenog cilja, združuju se obe varijacije podzemnog dela sveta: statička sa volom (govečetom) kao muškim generativnim principom i dinamička sa đavolom, ovde kao simbolom dinamičnosti (modela) Sveta. Aktivne (dinamične) sile će dovesti momka devojci i učiniti da mu se "prevrne pamet na rog" (falusni simbol), te mu strast prema njoj neće dati ni mira ni spokoja.

I tako kroz poetski izraz magije - devojačku basmu - neočekivano izranja isprepletenost i sva složenost verovanja i rituala vezanih za zemlju.

⁷³⁵ Lj. Radenković, op. cit. s. 354-355 br.570

ZAKLJUČAK

Na početku proučavanja verovanja i rituala vezanih za zemlju želja je bila da se obuhvate sva, odnosno svi vidovi, verovanja koja se odnose na zemlju u nas, i to tako da svako od njih ima svoje mesto i bude sastavni deo jedne celine.

Činilo se da je dobar put da se to ostvari ako se pođe od same reči zemlja i svega što ta reč konotira. Reč zemlja označava nebesko telo. Zemlja je zemljište, odnosno prostor po kome se čovek kreće i na kome obitava. Iz zemlje rastu biljke kojima se hrane životinje - a čovek i biljke i životinje koristi za svoju ishranu, pa je tako zemlja izvor hrane; štaviše, tokom vremena čovek je pomoću svog iskustva i rada postigao da zemlja rađa one biljke koje njemu odgovaraju - tako je zemlja i njiva. Zemlja je, uslovno rečeno, i elemenat, materija koju čovek može da uzme u ruku, prenosi i oblikuje.

Na osnovu svih tih značenja koja u sebi sadrži reč zemlja izvršeno je grupisanje verovanja i rituala, te su oni svrstani u četiri dela ovog rada:

- I Zemlja - planeta
- II Zemlja - stanište
- III Zemlja - hraniteljica
- IV Zemlja - elemenat, materija

U prvom delu proučene su narodne predstave o položaju Zemlje u Kosmosu.

Po tim predstavama Zemlja, kružna ili četvorougona, kvadratna, ploča zauzima centralno mesto u Svemiru. Pravilni oblici određuju Svet kao nešto lepo, kao red. Red podrazumeva diferencijaciju i orijentaciju. Kako je Zemlja-ploča u sredini ispod nje postoje prostori. To omogućava orijentaciju i predstavlja diferencijaciju, koja pak dovodi do definisanja prostora iznad i ispod Zemlje. Bitno je da na dnu Sveta, tj. te slike Sveta kao reda, opstaje Haos koji je suprotnost reda. Njegova prisutnost, premda opasna, smatra se nužnom, jer se Haos poima kao svesadržavajuća i omnipotentna pokretačaka snaga.

Stavljajući Zemlju u centar Univerzuma čovek, posredno, i sebe stavlja u središte Sveta. Diferenciranjem sveokružujućeg prostora na Svet-red i Haos-nered, on uređujući - bilo prostor, bilo pravila svog življenja - savlađuje Haos, i samim tim ima aktivnu ulogu u Svetu.

Tako vidimo kako je čovek na ovim prostorima kroz verovanja o Zemlji-planeti, razrešio, ne samo pitanje svog položaja u Univerzumu,

već i kako je osmislio svoju ulogu u njemu, odnosno smisao svog postojanja.

U drugom delu rada Zemlja- stanište grupisana su verovanja i rituali kojima čovek određuje i obezbeđuje svoje mesto u konkretnom prostoru.

Postavljajući u konkretnom, spoznajno mogućem, prostoru tačke orijentacije čovek ostvaruje svoj Svet. Ali uočavajući neke neobjašnjive pojave, on je uveren da je taj konkretni prostor prožet raznim silama i nastanjen nevidljivim, ali prisutnim bićima. Stoga čovek ritualima pokušava da izbegne nepovoljne sile i neprijateljska bića ili da stupi u komunikaciju s njima i pridobije ih, te da tako omogući sebi i svojoj porodici bezbedan prostor za življenje.

Kroz verovanja i pomoću rituala čovek "tradicionalnih društava" na konkretnom prostoru tako stvara svoj Svet.

Zemlja je oduvek bila hraniteljica čoveka. Međutim, čovek je počevši da se bavi zemljoradnjom učinio da zemlja postane njegovo osnovno izvorište hrane.

Njegov rad i zainteresovano posmatranje biljaka koje rastu, zriju i venu navelo ga je da svoj život upoređuje sa životom vegetacije. Možda je uočavanje činjenice da seme bačeno u zemlju ponovo niče omogućilo čoveku, jedinom biću koje je svesno neizbežnosti smrti, da bar donekle ublaži tu neminovnost i na neki način je prevaziđe verovanjem u nekonačnost smrti, verovanjem u neki život i posle smrti ili verujući u mogućnost obnovljenog života.

Zemlja koja rađa i hrani poistovećuje se sa ženom-majkom, i biva na jedan specifičan način smatrana božanstvom, odnosno natprirodnim bićem. Verovanja i rituali koji prate proizvodnju hrane umnogome se oslanjaju na takvo poimanje zemlje.

Posmatranje celog tog procesa, uzgajanja i rasta biljaka, uključujući i sve njegove činioce, pomaže čoveku da sagleda i odgoneta neka suštinska pitanja svog sopstvenog života i nastanka svoje vrste, pa i problem svoje smrti, s kojom se ne miri, već pokušava da je premosti verovanjem u nastavak nekog života i posle nje. Sve to utiče na čovekov duševni i duhovni razvoj potstičući i njegova stremljenja ka transcendentnom i apstraktnom mišljenju.

Čovek je svoj nastanak povezao sa zemljom, jednim od četiri osnovna elementa sveta. To verovanje da je čovek sačinjen od gline u koju je udahnut život potiče iz Sumera, a preko judeo-hrišćanstva je opstalo do danas.

Otuda je u našoj tradicionalnoj književnosti, kao i u nekim ritualima prisutno zamenjivanje čoveka zemljom.

Zemlja se ponekad jede, koristi kao lek, ili smatra neutralizatorom, najčešće, zla. Kroz verovanja i rituale vezane za

zemlju-elemenat, materiju, ukrštaju se mnoge, već pomenute predstave i shvatanja o zemlji.

A zemlja sveokružujuća, sveprisutna, apstraktna u svojoj ogromnosti i konkretna u svojoj materijalnosti nametnula se i u poimanju našeg naroda kao nešto kompleksno.

Ona je ponekad shvatana kao neživa, ali mnogo češće kao živa. Ona je oduhovljena, animizovana materija i energija, ali je istovremeno materijalno apstraktno antropomorfizovano žensko božanstvo, odnosno natprirodno biće. Zemlja nije boginja sa imenom i likom, ali je prisutna kao žensko božanstvo zvano Majka Zemlja, kamenovi su njene kosti a trava je njena kosa. Ona u nas nema vremenski ili prosotno precizirani kult, ali se štuje, prinose joj se žrtve i posvećuju rituali.

Zemlja poseduje svetost i to kako ona kao energija (najčešće plodotvorna) tako i materijalna zemlja na kojoj i od koje se živi i u kojoj se boravi posle života. Iako postoji svest o njenoj tamnoj strani, najčešće vezana za smrt, ona u nas različito od većine drugih naroda, gotovo nikad sama po sebi ne konotira zlo, to jest sama Zemlja nije poimana kao zla.

Tako možemo reći da je zemlja u nas poimana kao nešto sveto, kao oživotvorena materija, kao oduhovljena energija, kao čovečija i sveopšta majka.

Ovako izloženi svi rituali i verovanja vezani za zemlju odjednom prestaju da budu samo to. Jer njima je čovek razrešavao suštinske probleme i pitanja svog nastanka, postojanja i uloge u Svemiru; svog položaja i opstanka u prostoru; svog sopstvenog života zavisnog umnogome od sopstvenog rada, ali prirodnim zakonitostima i vremenski veoma ograničenim, i prevazilaženjem te ograničenosti, otvarao put transcendentnom i apstraktnom mišljenju.

Oni nam pružaju sliku kakvu je čovek tradicionalnog društva imao o sebi, osnovne probleme koji su ga mučili i puteve kako ih je razrešavao.

LITERATURA po azbučnom redu

- Antonijević Dragana, "Srpski etnološki rečnik" - rukopis, pod Most
 Antonijević Dragoslav, "Aleksinačko Pomoravlje" SEZb LXXXIII, II/35, Bgd 1971
 Ardalić Vladimir, "Bukovica", ZNZOJS VI, Zgb 1901. (lat)
- Bandić Dušan, "Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba", bibl. "XX vek" BIGZ, Bgd 1980. (lat)
 Bandić Dušan, "Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko", "Vampir u religijskim shvatanjima jugoslovenskih naroda", bibl. "XX vek" Bgd 1990. s. 61-93 (lat)
- Barjaktarović Mirko, "O zemljišnim međama u Srba", pos. izd. EI SANU knj. 4, Bgd 1952. (lat)
- Begović Nikola, "Život i običaji Srba graničara", Zgb 1887. (cir)
 Blagojević Slobodan, "Rečnik holografije", "Delo" XXXIII 8-9, Bgd 1987. s. 69-85 (lat)
 Blagojević Slobodan, "Holografška paradigma", "Delo" XXXIII 8-9, Bgd 1987. s. 3-6 (lat)
- Bohm David, "Da li je moguć dijalog između fizičara i mistika?" razgovor sa Rene Weber, "Delo" XXXIII, 8-9, Bgd 1987. s. 7-40, (lat)
- Bošković Dušan "Težačka svijeća", GEM 7, Bgd 1932. s. 113-115, (cir)
 Bratić Dobrila, "Pevanje petlova" Gl.EI SANU XXXIV, Bgd 1985. s.87-96 (cir)
 Bratić Dobrila, "Promene u agrarnim obredima", Zbornik EI SANU knj. 17-18, Bgd 1985. s. 97-168 (cir)
 Bratić Dobrila, "Utemeljenost društvenog prostora" Gl.EI SANU XXXV, Bgd 1986. s. 21-32 (cir)
- Bubalo-Kordunaš Manojlo, "Narodne praznoverice iz Deronja u Bačkoj" GEM 7, Bgd 1932. s. 82-89 (cir)
 Bulat Petar, "Mati Zemlja", Zgb 1930. (lat)
 Bušetić Todor, "Narodna Medicina Srba seljaka u Levču" SEZ6 XVII, II/10 Bgd 1911 (cir)
- Veber Alfred, "Tragično i istorija", "Književna zajednica Novi Sad", Novi Sad 1987. (lat)
- Vezel Uve, "Mit o matrijarhatu", "Prosveta", Bgd 1983. (lat)
 Veljačić Čedomir, "Razmeđa Azijskih filozofija", Zgb 1978. (lat)
 Vesnić R. Mil., "Praznoverice i zločini - s naročitim pogledom na praznovericu o zakopanom blagu", GNC XIV, Bgd 1894. s. 146-209 (cir)
 Vlajinac Milan, "Moba i pozajmica", SEZb XLIV, II/18, Bgd 1929. (cir)
 Vukanović Tatomir, "Narodne tužbalice", Vranje 1972. (cir)
 Vukanović Tatomir, "Selo kao socijalna zajednica kod Srba s naročitim osvrtom na Srećku župu", Gl. Muzeja Kosova i Metohije knj. IX, Priština 1964.
- Vuletić Vukasović Vid, "Vještice u južnih Slavena", "Karadžić" 3 za oktobar, Aleksinac 1901. (cir)
- Gaspari Marko, "Stara znanja i nove paradigme", Kulture Istoka 12 april-juni, Bgd 1989. s.4 (lat)
 Giro Pjer, "Semiologija", bibl. "XX vek", Bgd 1975.
 Gleick James, "Zagonetka haosa", (Iz časopisa "The New York Times Magazine"), "Pregled" br. 231, Bgd 1985. s. 56-63 (lat)
 Grasi Ernesto, "Teorija o lepom u antici", Bgd 1974. (lat)

- Grbić Savatije, "Srpski narodni običaji iz sreza Boljevačkog", SEZb XIV, II/8, Bgd 1909. (ćir)
- Grevs Robert, "Grčki mitovi", "Nolit" Bgd 1969. (lat)
- Debeljković Dena, "Običaji srpskog naroda na Kosovu Polju" SEZb VII, II/4 Bgd 1907. (ćir)
- Dis, "Tamnica"
- Dragić dr. Milorad, "Etnomedicina", Etnoantropološki problemi - monografije, sv. 1, Bgd 1991 (lat)
- Dragičević Tomo, "Narodne praznoverice", GZM XIX, Sarajevo 1907.
- Drobnjaković Borivoje, "Nekoliko podataka o prilaganju sveća crkvama na Veliki četvrtak", GEM VII, Bgd 1932. s. 115-118 (ćir)
- Djapović Lasta, "Zakletva na tlu Jugoslavije", pos. izd. EI SANU knj. 16, Bgd 1977. (ćir)
- Djapović Lasta, "Zemlja u basmama", "Makedonski folklor" 33, Skoplje 1984. s.153-159 (lat)
- Djapović Lasta, "Pokušaj objašnjenja jednog rituala" Etnološke sveske VI, Bgd.-Svetozarevo 1985, s. 47-51
- Djordjević Tihomir, "Veštica i vila u našem narodnom verovanju i predanju", SEZb LXVI, II/30, Bgd 1953. (ćir)
- Djordjević Tihomir, "Zle oči u verovanju Muslimana u Ohridu" Tem 9, Bgd, 1934 s. 1-34 (ćir)
- Djordjević Tihomir, "Krivične praznoverice" Gl. Skopskog naučnog društva, knj. XII-6, Skoplje 1933 (ćir)
- Djordjević Tihomir, "Priroda u verovanju i predanju našega naroda" SEZb LXXI i LXXII, II/32 i II/33, Bgd 1958. (ćir)
- Djurić M. Vojislav, "Tužbalica u svetskoj književnosti" Bgd 1940. (ćir)
- Eliade Mircea, "A History of Religious Ideas", Vol. I, "Collins", London 1979. (prevod citata L.Dj.)/U medjuvremenu je izašao prevod u bibl. "Karijatide", "Prosveta" Bgd 1991./
- Eliade Mircea, "Kovači i alhemičari", bibl. "Zora", Zgb 1983. (lat)
- Eliade Mircea, "Okultizam, magija i pomodne kulture", bibl. "Zora", Zgb 1983. (lat)
- Eliade Mircea, "Sveto i profano", "Zamak kulture", Vrnjačka banja 1980. separat br. 25 (lat)
- Enciklopedijski leksikon "Mozaik znanja" IO, "Filozofija", Bgd 1973. pod Tal i Heraklit (lat)
- "Encyclopedia of Magic and Superstition", London 1974. pod blood i snake
- "Etnološki atlas Jugoslavije" - ATLAS, Građa, tema br. 148. "Običaji prilikom gradjenja kuće". Tema sadrži IO pitanja. Pregledano je 1219 upitnika. U III je bilo podataka. Obradeno je i korišćeno oko 10 000 podataka.
- Erenberg C.G. "Ueber die rothen Erden als Speise der Guinea Neger, Phys Abhandlung d. Koenigl. Akademie d. Wissenschaften zu Berlin Nr. 1, Berlin 1868, navedeno prema B.Roemer,
- Žbikovski Tadeuš, "Religiozni obredi, običaji i simboli", "Radnička štampa", Bgd 1980. (lat)
- Zvonko Ivan, "Vjerovanja iz Herceg-Bosne", ZNŽOJS IV, Zgb 1899. (lat)
- Zečević Slobodan, "Mitska bića srpskih predanja", Bgd 1981. (ćir)
- Zečević Slobodan, "Talasoni - mitska bića zaštitnici građevina i zakopanog blaga", GEM 28-29 Bgd 1981. (ćir)
- Zečević Slobodan, rukopisna zaostavština "I. Zemlja" s. 1-5
- Ions Veronika, "Indian Mythology", London, N.York, Sydney, Toronto 1975.

- James E.O., "The Cult of the Mother Goddess", "Thames and Hudson", London 1959.
- Janićijević Janko, "U znaku Moloha", Bgd 1986. (lat)
- Janković Nenad, "Astronomija u predanjima Srba", SEZb LXIII II/28, Bgd 1951.
- Jančarova Kata, "Trebarjevo", ZNŽOJS VI, Zgb 1901. (lat)
- Jeftić Atanasije, "Patrologija" 2, Bgd 1984. (ćir)
- Jovanović Aleksandar, "O vodenom biku" Gl. Srpskog arheološkog društva, br. 3, Bgd. 1986, s. 44-50 (ćir)
- Jovanović Lj. "Mlava", SEZb I/1, Bgd 1903. (ćir)
- Jung K.G., "Psihološke rasprave", "Dogma i prirodni simboli", MS Novi Sad 1984. s. 118-152 (lat)
- Jung K.G. "Psihološke rasprave", "O arhetipovima kolektivno nesvesnog", Novi Sad 1984. s. 343-389 (lat)
- Jung K.G. "Čovjek i njegovi simboli", M.L.von Franz, "Proces individuacije", Zgb 1974. (lat) Vs.158-229
- Jurdana Štanko, "Rašlje i visak zivota", GZH, Zgb 1979. (lat)
- Kaneti Elijas, "Masa i moć", Zgb 1984. (lat)
- Karadžić Stefanović Vuk, "Vukova Grada" SEY6 L, IV/1 Bgd. 1934 (ćir)
- Karadžić Stefanović Vuk, "Srpske narodne pesme" knj. II, pesme 1,2,4,48,63
- Karadžić Stefanović Vuk, "Srpske narodne pesme" knj. VI, pesma 1,
- Karadžić Stefanović Vuk, "Etnografski spisi. O Crnoj Gori", Bgd.1969. (ćir)
- Karadžić Stefanović Vuk, "Poslovice", Bgd 1969. (ćir)
- Karadžić Stefanović Vuk, "Srpski rječnik" pod vještica, vila, zmajgorčev oganj, Dukljan
- Kasirer Ernst, "Filozofija simboličkih oblika", II deo "Mitsko mišljenje", "Knjiž. zajednica N.Sad", Novi Sad 1985. (lat)
- Klarić Ivan, "Kralje" ZNŽOJS VI, Zgb 1901. (lat)
- Knežević Srebrica, "Lik zmije u narodnoj umetnosti i tradiciji Jugoslovena" GEM 22-23, Bgd 1960. (ćir)
- Kovačević Ivan, "Semiologija rituala", bibl. "XX vek", Bgd 1985. (lat)
- Kovačević Ivan, "Сборникъ за българска астрология и метеорологија, Сборникъ на народни умотворения и народопис, кн. XXX, Българска академия на науките, София 1914 1-85"
- Kotarski Josip, "Lobor" ZNŽOJS XXI, Zgb 1917. (lat)
- Kramer S.N. "Historija počinje u Sumeru" Zgb.1966, lat.
- Krmpotić Ivan, "Vjerovanja (osička općina u Lici), ZNŽOJS XVIII, Zgb 1913. (lat)
- Kulišić Špiro, "Božićna pečenica", GEM 15, Bgd 1940. s. 19-33 (ćir)
- Kulišić Špiro, "Iz stare srpske religije", SKZ, Bgd 1970. (ćir)
- Kulišić Špiro, "O svetkovanju četvrtka", GEM 14, Bgd 1939. s.93-96 (ćir)
- Kulišić Špiro, Petrović Z. Petar, Pantelić Nikola, "Srpski mitološki rečnik" - SMR - izd. SKZ, Bgd 1970. (ćir)
- Kuper Dz.K. "Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola" - - IETS - "Prosveta - Nolit", Bgd 1986. (lat)
- Lang Milan, "Samobor", ZNŽOJS XVI, Zgb 1911. (lat)
- Lang Milan, "Samobor", ZNŽOJS XIX, Zgb 1914. (lat)
- Lash R., "Ueber Geophagie", Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien Bd. XXXIII, Wien 1898, navedeno prema B.Roemer
- Leach Edmund i Aycock Alan, "Strukturalističke interpretacije Biblijskog mita", "A.Cesarec", Zgb 1988. (lat)
- Lič Edmund, "Kultura i komunikacija" bibl. XX vek" Bgd 1983. (lat)
- Lionel Frederik, "Sakralna astrologija", Bgd 1984. (lat)
- Lips Eva, "Knjiga o indijancima", "Naprijed" Zgb 1959. (lat)
- Lovretić J. i Jurić Bartol, "Otok"(selo u vinkovačkoj Slavoniji), ZNŽOJS II, Zgb 1897. (lat)
- Luhan Mc T.C. "Touch the Earth", New York 1971.

- Lutovac Milisav, "Nekoliko stočarskih običaja u podnožju Prokletija" GEM5, Bgd 1930, s. 107-113 (ćir)
- Maja La Žak, "Medicina stanovanja", Bgd 1986. (lat)
- Maslovarić Dušan, "Običaj 'božja brada' i njegova transformacija u Negotinskoj Krajini", "Razvitak" 6 novembar-decembar, Zaječar 1973. (ćir)
- Mijatović S.-Busečić T., "Tehnički radovi Srba seljaka u Levču i Temniću", SEZb XXXII, II/14, Bgd 1925. (ćir)
- Mijatović Stanoje, "Etnografske zabeleške iz Levča, Temnića, Belice i Resave GEM 19, Bgd 1956 (ćir)
- Mijatović Stanoje, "Etnografske zabeleške iz Levča, Temnića, Belice i Resave GEM 20, Bgd 1957 (ćir)
- Mijatović Stanoje, "Narodna medicina Srba seljaka u Levču i Temniću, SEZ6 XIII, II/7, Bgd 1909 (ćir)
- Mijatović Stanoje, "Običaji srpskog naroda iz Levča i Temnića" SEZ VII, II/4, Bgd 1907 (ćir)
- Mijatović Stanoje, "Običaji u Resavi" GEM3, Bgd. 1928, s. 26-39 (ćir)
- Milosavljević Sava, "Običaji srpskog naroda iz sreza Homoljskog", SEZb XIX, II/3, Bgd 1913. (ćir)
- Milojević-Radović D., "Običaji o rodjenju i odgoju dece u Poreču" GEM21, Bgd. 1958, st. 241-253 (ćir)
- Milošević A., Cermanović A., "Petao u htonskom kultu kod antičkih Grka i u srpskom narodu", GEM 18, Bgd 1954. s. 106-113 (ćir)
- Milošević Milorad, "Narodne praznoverice u kopaoničkim selima u Ibru" GEM 11, Bgd. 1936, s.46
- Momirović Petar, "Bajanje u Jagodini i okolini" GEM 11, Bgd. 1936, s.64-69 (ćir)
- Momirović Petar, "Bajanje u našem narodu" GEM 11 3, Bgd. 1938, s.76-86 (ćir)
- Michel John, "The Earth Spirit - its Ways, Shrines and Mysteries", "Thames and Hudson", London 1975.
- Neuman Erich, "The Great Mother-The Analysis of the Archetype", "Princeton" 1974.
- Niderle, Zivot staryh Slovanu"
- Nikolić Vl., "Etnološka gradja i rasprave iz Lužnice i Nišave" SEZb XVI, II/9 Bgd 1910. (ćir)
- Nikolić Rista, "Okolina Beograda", SEZb I/2, Bgd 1903. (ćir)
- Nikolić-Stojančević Vidosava, "Vranjsko Pomoravlje", SEZb LXXXVI, II/36, Bgd 1974. (ćir)
- Nodilo Nadko, "Religija Srba i Hrvata na glavnoj osnovi pjesama, priča i govora narodnog", "Rad" JAZU LXXVII, Zgb 1885. (lat)
- "Opšta enciklopedija Larus u tri toma" tom I, "Vuk Karadzic", Bgd 1971. filozofija (lat)
- Otto F. Walter, "The Meaning of the Eleusian Mysteries" (1939), "The Mysteries", Bolingen Series XXX 3/2, 2/Princeton/ Bolingen 1979.
- Pareti Luigi, Paolo Brezzi, Luciano Petech, "Stari svijet" "Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj" - HCKNR - svezak drugi I, period 1200-500 pre n.e., "Naprijed" Zgb 1967. (lat)
- Pelagić Vasa, "Narodni učitelj" Bgd. 1940 (ćir)
- Petrović Atanasije, "Narodni život i običaji u Skopskoj Crnoj Gori", SEZb VII, II/ Bgd 1907. (ćir)
- Petrović D. Mihajlo, "Božanstva i demoni crne boje kod starih naroda", Bgd 1940. (ćir)

- Petrović Aleksandar, "Haos - svet iza ogledala", "Galaksija" br. 193 maj, Bgd 1988. s.8-14 (lat)
- Petrović Z. Petar, "Život i običaji narodni u Gruži", SEZb LVIII, II/26, Bgd 1948. (ćir)
- Petrović Z. Petar, "Svadbene običaji u Galičniku" GEM 6, Bgd. 1931 s. 90-100 (ćir)
- Pećo Ljub., "Običaji i verovanja iz Bosne", SEZb XXXII, II/14, Bgd 1925. (ćir)
- Pjes A.S., "Gnoza i hrišćanstvo", "Kulture Istoka" 15 januar-mart, Bgd 1988. s.36-37 (lat)
- Ploss H., "Das Weiss in der Natur und Voelkerkunde" Bd.I, Leipzig 1897, navedeno prema B.Roemer
- Pribram Karl, "Hologram kao nova paradigma stvarnosti", Kulture Istoka 12 april-juni, Bgd 1987. s. 8-11 (lat)
- Protić Ljubiša, "Neki običaji oko kupovine, prodaje i trampe" GEM 11, Bgd. 1936, s. 17-31 (ćir)
- Radenković Ljubinko, "Narodne basme i bajanja", Niš, Priština, Kragujevac 1982. (ćir)
- Radović Bosiljka, "Gajenje i obrada lana i konoplje u našem narodu", GEM 19, Bgd 1956. s.27-100 (ćir)
- Radulović Ilija, "Narodna verovanja u Zeti", GEM 11, Bgd 1936. 54-63 (ćir)
- Radulović Ilija, "Narodna medicina u okolini Kragujevca" GEM 10, Bgd. 1935, s. 85-93 (ćir)
- Roemer Bela, "Geophagie - Ein Jahrhundertaltes Problem der Volkerkunde" ("Geofagija - vekovni problem etnologije"), Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae, Tomus 24 (3-4) pp. 247-293, Budapest 1975. (Prevod Z.Brkić)
- Speck F., L. Broom, W.W. Long, "Cherokee Dance and Drama", Univ. of California Press, Berkley and Los Angeles 1951.
- Srejić D., Cermanović A., "Rečnik grčke i rimske mitologije", Bgd 1979. (ćir)
- Stari Zavjet, knj. po Jovu 9,6
- Stahl G., "Die Gophagie" Zeitschrift fuer Ethnologie" LXIII Berlin 1932, navedeno po B.Roemer
- Stumpf J., "Bolus fuer medicinishe Anwendung" E.Merck's Medicinishe Spezialpraeparate, Handbuch fuer ihre Verordnung, Darmstadt 1916, navedeno po B.Roemer
- Stumpf J., "Ueber ein zuverlaessiges Heilverfahren bei der asiatischen cholera sowie bei schweren infektiösen Brechdurchfaellen,, Wurzburg 1906, navedeno po B.Roemer
- Tanović Stevan, "Srpski narodni običaji u Djevdjelijskoj Kazi" SEZb XL, II/16, Bgd 1927. (ćir)
- Tomić Persida, "Bojenje i šaranje jaja", GEM 20, Bgd 1957. s. 5-70 (ćir)
- Trifunovski Jovan, "Etnološke beleške iz Vranjske kotline" GEM 19, Bgd. 1956, s. 158-173 (ćir)
- Trojanović Sima, "Vatra u običajima i životu srpskog naroda" SEZb XLV, II/19 Bgd 1930. (ćir)
- Trojanović Sima, "Glavni srpski žrtveni običaji", SEZb XVII, II/10, Bgd 1911. (ćir)
- Ćupurdija Branko, "Agrarna magija u tradicionalnoj kulturi Srba", pos. izd. EI SANU knj. 23, Bgd 1982. (ćir)
- Džems E.O., "Uporedna religija", MS, Novi Sad 1978. (ćir)
- Farkaš Boris, "Radiestezija u primeni", Zgb (lat)

- Ferguson Merilin, "Novo vidjenje stvarnosti" "Kulture Istoka" 12 april-juni, Bgd 1987. s. 5-7 (lat)
- Filipović Milenko, "Bakarno ili mjedeno gumno", "Etnološki pregled" I, Bgd 1959. s. 19-33 (lat)
- Filipović Milenko, "Beleške o narodnom životu i običajima na Glasincu", GZM X/NS, Sarajevo 1955. (ćir)
- Filipović Milenko, "Geofagija u našem narodu", GEM 4, Bgd 1929. s. 101-104 (ćir)
- Filipović Milenko, "Etnološke beleške iz severnoveleskih sela", GEM 7, Bgd 1932. s. 64-78 (ćir)
- Filipović Milenko, "Život i običaji narodni u Visočkoj Nahiji", SEZb LXI, II/29, Bgd 1949. (ćir)
- Filipović Milenko, "Običaji i verovanja u Skopskoj kotlini", SEZb LIV, II/24, Bgd 1939. (ćir)
- Filipović Milenko, "Ustanove esnafskog karaktera na selu", Radovi naučnog društva BiH XVIII, Sarajevo 1961.
- Franić Ivo, "Jugoslovenska žetva", "Etnolog" Gl. Etnografskog muzeja u Ljubljani X-XI, Ljubljana 1937-1939. s. 263-283 (lat)
- Franić Ivo, "Narodni običaji i obredi uz prvo oranje i sijanje u srezu Slavonsko-požeškom", GEM 10, Bgd. 1935. s. 33-41, (lat)
- Franić Ivo, "Narodni običaji i obredi uz prvo oranje i sijanje u srezu Slavonsko-požeškom", GEM 11, Bgd. 1936. s. 32-39, (lat)
- Franić Ivo, "Narodni običaji i obredi uz prvo oranje i sijanje u srezu Slavonsko-požeškom", GEM 12, Bgd. 1937. s. 30-39, (lat)
- Frezer Dz.DZ., "Zlatna grana", Bgd 1937. (ćir)
- Hajzenberg Verner, "Fizika i metafizika", "Nolit", Bgd 1989. (lat)
- Hasanbegović Rabija, "Gradska i seoska kuća", GEM 27 "Jadar - Vukov zavičaj", Bgd 1964. (ćir)
- Hasanpasić Osman, "Priručnik iz radiestezije", Zgb 1987. (lat)
- Hawkes Jacquetta, "Prehistorija", "Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj", - HČKNR - "Naprijed", Zgb 1966. (lat)
- Hoking Stiven, "Kratka povest vremena", Bgd 1988.
- Coon C.S. "The History of Man", "Pelikan Book", England-Australia 1967.
- Chevalier J., A. Cheerbrant, "Rječnik simbola", - RS - Zgb 1987. (lat)
- Čajkanović Veselin, "Mit i religija u Srba", SKZ, Bgd 1973. (ćir)
- Čajkanović Veselin, "Rečnik srpskih narodnih verovanja o biljkama SKZ, Bgd 1985 (rukopis priredio i dopunio Vojislav Djurić) (ćir).
- Šalipurović V., "Prilozi za istoriju gradjevinarstva u srednjem Polimlju u XIX veku", Bgd 1979.
- Škarić Miloš, "Život i običaji Planinaca pod Fruskom Gorom", SEZb LIV, II/24, Bgd 1939. (ćir)

Прилог 1.

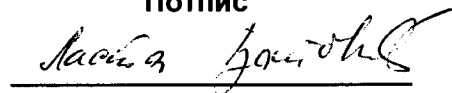
Изјава о ауторству

Изјављујем да је докторска дисертација под насловом

Земља у веровањима и ритуалима Срба

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис

Ласта Ђаповић

У Београду, 05. 03. 2014.

Прилог 2.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Земља у веровањима и ритуалима Срба

која је моје ауторско дело.

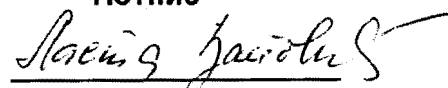
Сагласан сам да електронска верзија моје дисертације буде доступна у отвореном приступу.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци дат је на следећој страници.)

Потпис

Ласта Ђаповић

У Београду, 05. 03. 2014.

1. Ауторство - Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.